

उत्तरपटकम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

०७४८०

अतिप्रमाणत्वात् ॥ एवं साधिकारे उपदेशेऽवगतेऽधुना तद्-
धीनविद्विरतिदेशो निरूप्यते । अतिदेशोनाम, यः पदार्थो-
यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेनावधारितस्तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धि-
त्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्याङ्गताबोधकं प्रमाणम् । भवति
हि प्रकृतिवद्विहृतिः कर्त्तव्येत्येवमादिवाक्यं प्रयाजादिपदार्थानां
यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाद्यङ्गत्वेनावधारितानामाग्नेयादिसम्बन्धित्वेन
रूपेण तादृशोपकारद्वारा सौर्थाद्यङ्गत्वबोधकम् । एतद्वाङ्मणान्येव पञ्च
इवीषीत्यपि च तदीयब्राह्मणवत्त्वज्ञापनद्वारा तदीयधर्माणां ब्राह्म-
णार्थभूतानामुक्तरीत्यैव विस्तृत्यङ्गत्वबोधकम् । मासमेकमग्निहोच-
मित्यग्निहोचनामापि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणया गौण्येव श्लोकविधाङ्ग-
त्वबोधकम् । एवं स्थानापत्यतिदेशे आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च
लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

अथ च दर्शपूर्णमासादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेनावधारितानां तेनैव
द्वारेण पापव्याप्यङ्गताबोधके यावज्जीवादिवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणाच्च
तत्सम्बन्धित्वरूपेणेति विशेषणम् । न हि दर्शादिः स्वर्गसम्बन्धित्वेन
रूपेण पापव्याप्यता । प्रमाणाभावात् । अपि तु दर्शत्वादिनैव ।

तु प्रयाजादीनामाग्नेयेतिकर्तव्यतात्वेनैवानुगमात्तदेव विवृति-
मन्वितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपालादेश्च पुरोडाशमन्वित्वे-
नावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात्तद्वोधकवाक्येऽति-
प्रसङ्गवारणाय तादृशोपकारद्वारेति विशेषणम् । पुरोडाशे अधि-
करणत्वेन तुषोपवापे करणत्वेनेति' तत्र द्वारभेदात् । केचित्तु
मादृश्यकल्पितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्याहुः । तदतिदेशान्तरेष्वप्यप-
कत्वादुपेक्षितम् ।

अतिदेशनिरूपणोपोद्घातत्वेन चेदं निरूप्यते । किं प्रयाजा-
दीनामुपदेशेन प्रकृतिमाचार्यत्वमुत प्रकृतिविवृतिमाधारण्यमिति ।
साधारण्ये हि अतिदेशवैयर्थ्यमित्युपोद्घातता । तत्र यद्यपि प्रया-
जादिषु आग्नेयादिमात्रविषयकप्रकरणादेर्विशेषविषयत्वं, तथापि
तत्कस्यस्य वाक्यस्य प्रयाजादिभिर्यजेतेत्येतादृशस्यैव कल्पनं, न तु
प्रयाजादिभिराग्नेयादिः कार्य इति । आग्नेयादिभेदेनानेकवाक्य-
कल्पनापत्तेः । नापि दर्शपूर्णमासौ कार्याविति । तथात्वे तु उद्देश्य-
वाचकस्य विधिवाचकस्य पदद्वयस्य च कल्पनापत्तेः । तत्र च
यागत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थत्वमिष्टिः ।

न हि तत्र प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्येन
विशिष्टकथविधिवत्प्रयाजादीनां प्रकृतभावनायामेवाश्वयात्पार्ष्टिका-
न्वयेऽपि प्रकृतयाग एवाश्वय इत्याश्रयेत । भावनानां तुत्पत्ति-
वाक्यादेव प्राप्तत्वाच्च विशिष्टविध्याश्रया । उत्पत्तिवाक्यमेव तु

पुरोडाशे सप्तयोजकौभूतरूपाधिकरणत्वेन तुषोपवापे सप्तयो-
जकौभूतोपवापकरणत्वेनेति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

प्रयाजादिवैशिष्ट्यं भिन्नवाक्यत्वादेवासम्भवि । न हि तत्तदाक्याम-
बोधवेलायामनन्वितस्य प्रयाजादेवाक्यैकवाक्यतावेलायामन्वयसम्भविः ।
सकृदुच्चरितस्य विधेरैककथ्यैकैकशब्दबोधजनकत्वमिति नियमात् ।
अतो न प्रयाजादीनां प्रकृतिमात्रगामित्वम् ।

अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्मर्गकामो यजेतेति वाक्यं न स्मर्ग-
मन्त्रपरम् । सार्वकाम्यवाक्यमेव प्राप्तेः । अपि तु समिदादि-
वाक्यैकवाक्यतया यागोद्देशेन प्रयाजादिविधिपरम् । अतस्तच्च
यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थता ।

न च तच्च दर्शपूर्णमासपदं उद्देश्यविशेषणं उद्देश्यसमर्पकमेव
वाऽस्त्विति शङ्क्यम् । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । धातोर्द्देश्य-
परत्वे सम्भवति उपपदस्याऽन्याय्यत्वाच्च । अतस्तच्चत्यदर्शपूर्णमासपदं
इत्या कालपरमेव मत्सर्वथागम् य इत्येति वाक्यप्राप्तकालानुवाद-
कम् । अधिकरणस्यापि करणत्वाच्च तत्तौया । तथा स्मर्गकामपदं
चावयुत्यानुवादः । सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवदर्थत्वमुपदेशेनैवेति
न कश्चिदतिदेशः । एवं च समानमितरत ग्येनेत्याद्यनुवाद एव ।
अग्निहोत्रमित्यादि नामापि मिहो देवदत्त इतिवत्किदृशादृश्यं
तत्प्रत्यन्यायमेव वाऽऽदायानुवादकमिति प्राप्तेः ।

यद्यपि यागानुवादेन धर्मविधिल्लयापि अनुवादस्य मति
सम्भवे मन्त्रहितगामित्वनियमाद्वैशिष्ट्यमभिर्यजेतेतिवत्प्रकृतिमात्रगामि-
त्वम् । विशेषतस्तच्च मन्त्राद्यन्यायेन यागस्वरूपे आनयं क्वाटपूर्व-
साधनत्वकथनार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

वस्तुतस्तत्प्राप्तिवाक्यस्याकाङ्क्षाबलेनेष्टसामान्यस्य भाव्यत्वकथन

विहितोऽनादयस्त इहाप्यतिदिश्यन्ते । ये वा श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहितो लोहितोऽप्यौषादयस्त एवातिदिश्यन्ते ।

यत्त्वस्मिन् पक्षे नैतेषामेव नियम इति तत्त्वरत्नोक्तं, तदवान्तरमादृश्यत्यागं प्रमाणाभावादपेक्षितम् । अस्मिंश्च पक्षे द्रव्यागोद्देशेनानेकपदार्थविधानायोगात्पदद्वयेन लक्षणया श्येनीयप्राकृताङ्गसम्बन्धिविकारमात्रस्येष्टोद्देशेन विधानम् । यदा इतरपदे मन्त्रिहितत्यागे प्रमाणाभावात्प्राकृताङ्गानामपि चोद्देश्यतया पूर्वमुक्तत्वात्पूर्वोक्तप्राकृताङ्गभिन्नतत्सदृशप्राकृताङ्गान्तराणामेवेतरपदेन ग्रहणम् । तेषामतिदेशेन मन्त्रिहितत्वात् । तादृशप्राकृताङ्गोद्देशेनैव च श्येनमादृश्यविधिः ।

मादृश्यं चास्मिन् पक्षे श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्त्वम् । स च धर्मः श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहितो विकारो लोहितोऽप्यौषादिः । अतएव मादृश्यं न श्येननिरूपितम् । अपि तु श्येनीयप्राकृताङ्गनिरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेन श्येनवृत्तिधर्मस्य लोहितोऽप्यौषादेस्तेनैव सम्बन्धेन प्राकृताङ्गेष्वभावात् । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेनोपमेयवृत्तित्वे एवोपमानियमात् । अतएवास्मिन् पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राकृताङ्गपरम् । ततश्च फलतस्तादृशधर्मा एव इत्थं पूर्वमाधनोभूततादृशप्राकृताङ्गोद्देशेन विधीयन्ते ।

अतएव विधेयमामर्थानुरोधेन श्येने यो विकारो यत्प्राकृताङ्गं विहितस्तत्प्राकृताङ्ग एव सोऽत्र विधीयते । इतरथाऽप्राकृतकार्य-

कारितापत्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितगत्या इषुसम्भित-
नैव तादृशशेनौयविकारविधिः । न चैवमस्यातिदेशस्य कल्पितत्वा-
भावादानुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्येऽपि शेनेन समान
मिति पटदये तादृशविकारलक्षणायाः आवश्यकतास्त्वामातिदेशा
पेक्षया प्राबल्ये प्रमाणाभावः । नामातिदेशस्यलेऽग्निहोचपदेनान
भिहितानामेव धर्माणां लक्षणा. वचनातिदेशे तु समानपदे-
नाक्रानामेव तादृशधर्माणां विधेयतावच्छेदकौभुतशेनौयप्राकृतताङ्ग-
वृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वमिद्वये लक्षणेति तस्य तदपेक्षया प्राब-
ल्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चमधुरेषु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च
हवींषि मधर्मकाणि विधाय वरुणप्रघामेषु विहितानि । तेषां
च त्रिनिगमनाविरहेण अभ्यामात्कमान्तरत्वम् । वरुणप्रघामस्य
हविःमन्त्रिधौ चैतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणि
इति श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः । अथ च ब्राह्मण-
स्यैवातिदेशः ।

यद्यपि चान्यत्रोपकारस्य तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामेव चाति-
देशो न तु पदार्थबोधकशास्त्राणां प्रयोजनाभावात्तथापीह लक्ष-
णायां प्रमाणाभावाच्चास्त्वस्यैवातिदेशः । न च शास्त्रस्यैवातिदेशे
तद्वोधितपदार्थानां प्राकृतोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनापत्ते-
रुद्बन्धाधनुपपत्तिः । शास्त्रस्यापि विज्ञातीयोपकारजनकविज्ञातीय-
पदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशादुपकारान्तरकल्प-
नानुपपत्त्योद्बन्धाधोपपत्तेः । वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाक्य-

स्योक्तत्वाच्चात्रा'दपेक्षितत्वाच्चाप्यर्थस्यैवातिदेशः । अतएवातिदेश-
स्यैवैवमपि नासङ्गतम् ।

तदिह हविर्विधायकवाक्यस्यैवैवमपि ब्राह्मणपदेनोक्तत्वात्सार्थवादक-
स्यैव विधायकत्वादाकाङ्क्षाऽभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्तुति-
मात्रस्यातिदेशो न त्वङ्गानाम् । तेषां स्वस्वाङ्गविधिविधेयत्वेन हवि-
र्विधिविधेयत्वाभावात् । अतएव वरुणप्रघामेषु अग्निं मन्थन्ति
प्रसुवो भवन्ति, इत्यादिविधयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथाऽतिदेशादेव
प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यमिति प्राप्तम् ।

अङ्गविधीनामप्येतद्विविधसम्बन्धङ्गविधायकत्वेनैतद्वाङ्मण्यलोपपत्तेः
शास्त्रस्य महाविषयत्वमिच्छयं अङ्गानां स्तुतेऽतिदेशः । न
चापेक्षाक्रमेणैव सर्वचान्वयादर्थभावनाया इतिकर्तव्यतापेक्षाया-
मङ्गातिदेशेऽवगते पश्चान्तदिशिष्टार्थभावनाया विधिसम्बन्धावग-
मोत्तरं तस्य स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यतिदेश इति विरम्य व्यापारत्वा-
पत्तिः । इष्टमामान्यवदितिकर्तव्यतासामान्याच्चेपादेव तदिशिष्ट-
भावनाविधिसिद्धेः स्तुत्यपेक्षावेलायामेवातिदेशप्रवृत्तेः । अतएवानु-
मानिकवचनाद्यतिदेशेऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धिः । या त्वेवं सति
विश्वजिति आतिदेशिकार्थवादिकफलकल्पनाप्रसङ्गः, सा कौस्तुभे
एव निरस्ता ।

वस्तुतस्तु वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधया प्रमाणत्वादत्य-
न्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्याच्चेप आवश्यक एव । न च प्राश-

स्वातिदेशे तस्य निरुक्ताङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । तदतिदेशलक्षणस्याव्याप्तिः ।
 लक्षणेऽङ्गत्वपदेन भावनेतिकर्तव्यतात्वं नोपपन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
 अतस्तार्थभावनेतिकर्तव्यतात्वस्य तत्करणोपकारजनकत्वकूपस्य शाब्द-
 भावनेतिकर्तव्यतात्वस्य च इति रूपं तत्करणोपकारजनकज्ञानविषय-
 नाख्यस्य द्विविधस्य मङ्गलः । अस्मितपटोपादानाच्चार्यिकप्रामाण्यको-
 पकारजनकेऽपि नातिदेशः । तस्य प्रकृतभावनानुपपन्नत्वात् ।
 तस्मादभ्यातिदेशः । अग्निमन्त्रनाटौनां तु दक्षिणविहारे प्राप्य-
 भावाद्युक्तसदृशं पुनर्विधिः । अतएव नवप्रयाजत्वादेरतिदेशाद्वाजिनो-
 यजति आहुतौनां मन्त्रं चिन्तयति निष्क्रम्युपपद्यते । इत-
 रथा चिन्तमानुपपन्नरिति सूचकारभाष्यकारौ ।

वस्तुतस्तु मावतौयागस्यापि वैश्वदेविकामिच्छायागविकारत्वा-
 न्नवप्रयाजत्वादिवदेवाग्निमन्त्रनाटौनामपि प्राप्तिमन्त्रवाच्यायं वैयर्थ्य-
 परिहारः । आमिच्छैककपालानुरोधेनैव च नवप्रयाजत्वादिविहित-
 चिन्तनस्याप्युपपत्तिः । न च भूयसां दर्शपूर्णमासविकारत्वात्तदनु-
 रोधेन पञ्चप्रयाजत्वम् । पशुपुरोडाशवस्त्रवत्त्वावपि पञ्चत्वातिरो-
 धात् । अतो भाष्यमनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयम् । अग्निमन्त्र-
 नादिवाच्यानामोचित्येनातिदेशविधिस्तुत्यर्थत्वात्तत्प्राप्त्यर्थत्वादिति सूत्रं
 विधायकत्वातिरिक्तत्वावकत्वकूपप्रयोजनकथनार्थम् । तदेव चाति-

निरुक्ताङ्गत्वाभावेन,—इति सो० पुस्तक पाठः

इति रूपं,—इति नास्ति सो० पुस्तक .

भूयसां, इति आ० पुस्तक पाठः .

देश्वाश्वस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूत्रस्यार्थः । अतः
मिद्धेऽङ्गानामप्यतिदेश इति । न चामिच्चैककपालयागानुरोधेनैव
वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिमिद्धेरतिदेशविधानार्थकम् । यत्र धाव्याविरा-
जादिविरुद्धधर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रमत्तिस्तद्विषये
वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन मार्थक्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ ३ ॥

एककपाल ॥ एवं माकमेधे श्रुतयोरैन्द्राग्नैकपालयोरपि एत-
द्वाङ्गण ऐन्द्राग्नौ यद्वाङ्गण इतरः, एतद्वाङ्गण एककपालो यद्वाङ्गण-
इतर इति वाक्याभ्यां मार्थवादकमाङ्गविधिकारणस्यतिदेश इत्युत्तर-
विवक्षया स्मार्यते ॥ ७ ॥ १ ॥ ४ ॥ ✓

एककपालानां ॥ एककपालस्य प्रकृतिभूतएककपालो वारुण
प्रघामिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः । वक्ष्यमाणा-
त्सर्वैककपालेषु चोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिमिद्धेः ।
अनन्यत्वभक्तिपयधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रघामिक एव । एवं चैन्द्राग्न-
प्रायपाठोऽप्युपपद्यते । तत्र हि न दार्शिकैन्द्राग्न्यातिदेशविधिः ।
चोदनालिङ्गातिदेशादेव मिद्धेः । नार्थैन्द्राग्नान्तराणाम् । अनु-
पस्थितत्वात् । अतएव चात्मास्यप्रकरणस्यत्वेनोपस्थितत्वादेवैश्वदेवे
चैन्द्राग्नभावादारुणप्रघामिकस्यैव । अतस्तप्रायपाठादपि माकमेधैक-
कपालस्य वारुणप्रघामिकैककपालप्रकृतित्वम् । धर्माश्च हिरण्यमयः
सुषो भवन्मौल्यादयः सामान्यविहिता इति भाष्यकारः ।

वस्तुतस्तु माकमेधस्यपञ्चमसृषेः अतिदेशविधिरस्ति न वा ।
अन्यं दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेर्भूयोऽनुपहाय न हिरण्यमयत्वादि-
प्रमत्तिः । आद्येऽपि एतदधिकरणन्यायस्यान्यकभत्वस्याभावाद्भूमभूय-

स्वलाभाय वैश्वदेविकपञ्चसञ्चराणामेव धर्मातिदेशान्नयेव वाङ्मण-
प्रघासिकहिरण्मयत्वाद्यप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु याज्ञिकाचाराद्यत्र वङ्गप्रघासेषु सुगन्धरोत्पत्ति-
प्रसक्ति*स्तत्रैव हिरण्मयत्वश्रमौमयत्वादेर्विधौचित्येन दक्षिणविहार-
एव तस्मिन्नेवादेर्ऋग्नैककपालयोरपि न हिरण्मयत्वाद्यतिदेशः ।
अस्तु वा सः, तथापि यद्येन्द्राग्राद्यतिदेशविधिवैयर्थ्यभियैव भूयसा-
मनुपपन्नमयनङ्गौक्यं हिरण्मयत्वाद्यमुष्ठानमित्युच्येत, तत ऐन्द्राग्नैक-
कपालयोर्मध्येऽन्यतरातिदेशेनैव तत्प्राप्तिमिङ्गुरितरानर्थक्यम् । अतो-
ऽवश्यं तत्तद्विशेषविहितधर्मप्राप्तिमिङ्गुर्यमेवेदमतिदेशद्वयम् । विशेष-
विहितास्येन्द्राग्ने याज्यादयः । एककपालेऽपि केचिच्छास्त्रान्तरेष्वनु-
सन्ध्या इति ध्येयम् ॥ • ॥ १ ॥ ५

इति श्रीस्रष्टदेवकृतौ भाट्टदोषिकायां

मममाध्यायस्य प्रथमः पाठः ॥

* याज्ञिकसमाचारात् यत्र सामान्यविहिता सुगन्धरोत्पत्तिप्रसक्तिः,—
इति मो० एतत्कं पाठः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

मानः ॥ प्रकृतौ व्योतिष्ठोमे अभिवत्यामुत्पन्नं रथन्तरं विवृति-
विशेषे अविवाक्यादौ कवतीषु कर्तव्यत्वेन श्रूयते, कवतीषु रथन्तरं
गायतौत्यादिना । तथा यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोगायतौत्यादि
च श्रुतम् । तत्र रथन्तरादिशब्दानाङ्गीतिविशेषविशिष्टायां अचि-
प्रयोगादिशिष्टवाचित्वे प्राप्ते । आहृत्यधिकरणन्यायेनैव गौति-
विशेषमात्रं त्रिजातीयगौतिलमात्रं वा वाच्यम् । एवं सामग्र्य-
स्यापि गौतिमात्रं गौतिलमात्रं वा वाच्यम् । न तु गौतिसादि-
शिष्टा वा अक्षु । तस्या व्यक्तिन्यायेनादृश्यपद इव घटि मुख्यार्थबाधे
लक्षणा बोधोपपत्तेः ।

आहृत्यधिकरणस्यैव तु प्रयोजनकथनार्थानि सूत्राणि । यदि हि
अस्माचित्वं भवेत्तदा अचि अच्यतिदेशासम्भवात् कवतीशब्दः
कार्यलक्षणार्थः । तत्कार्यमर्थप्रकाशनं लक्षणादिना अभिवत्या कुया-
दितिकवतीकार्थे अगन्तरस्यातिदेशः । देशलक्षणार्थो वा । कवती-
देशे अभिवती पठेदिति । जघन्यं रथन्तरपदं वा तदुभयलक्षणार्थं
सदुर्मातिदेशार्थं कवतीषु मञ्जुलनादौन् रथन्तरधर्मान् कुयादि-
त्यर्थः । अन्ये तु भाव्यस्याः पक्षा असम्भवद्विक्रित्वाच्च लिखिताः ।

इत्यमेव पाठः सर्वत्र अचि अच्यतिदेशासम्भवात्.—इति तु
भवितुमुचितं प्रतिभाति

सिद्धान्ते तु लक्षणायां प्रमाणाभावाद् न हि बोधस्यैवाभावेन
गौतिमात्रस्यैव कवतौस्त्वितिदेश इति । प्रयोजनम्. प्रसङ्गादाहृत्यधि-
करणसिद्धस्यैव गौतिवाचित्वस्योपपन्नकानि कानिचिन्निर्गुणदर्शन-
सूत्राणि इति द्रष्टव्यम् ।

न च यद्योन्याङ्गायतौत्यादौ योनिमन्वन्धित्वेन रूपेण विधेय-
त्वादतिदेशलक्षणोपपत्तावपि कवतौषु रथन्तरं गायतौत्यादौ रथ-
न्तरत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्रापि धर्मपादककृतोपकारलाभार्थमभिवर्तोमन्वन्धित्वस्यैव विधेय-
तावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु गृहमेधीये चाख्यभागविधेरतिदेशत्वा-
भाववदस्याप्यतिदेशत्वाभावे न काचित्त्विति । साधवन्नाभिवर्तौषु येन
रूपेणोपकारकत्वं तेनैव रूपेण कवतौषु उपकारकत्वस्त्रीकारेणो-
पपन्नः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टटीपिकायां

षष्ठमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उक्तम् ॥ इदानीं नामातिदेशः प्रसूयते । माममग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नैयमिकाग्निहोत्रवाचिनोनाम्नो न तावत्कर्मान्तर-
वाचकत्वम् । अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । द्विहोमत्वेन चोदनासिद्धा-
तिदेशाभावास्त्रामातिदेशाभावेऽग्निदेवताकत्वे प्रमाणाभावेन तत्प्र-
त्यन्यायानुपपत्तेः ।

न च यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाग्नेः प्राप्तत्वादग्न्यधिकरणकत्वेन
योगोपपत्तिः । तस्यातिप्रसङ्गत्वेन इत्यादिकल्पने पुनर्गौरवता-
दवस्थ्यात् । अन्नोदात्तस्वरस्य सप्तमौषधमौहावनुपपत्तेः । सप्तमी
तत्पुरुषस्य श्रौण्डादिगणे पाठाभावेनानुपपत्तेः । यदि तु नित्या-
ग्निहोत्रे इवाग्नेर्होत्रं होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणत्वं वक्ष्यर्थमङ्गी-
कृत्य मासाग्निहोत्रेऽपि योग आश्रयेत, तच्चापि प्रचुरप्रयोगादग्नि-
होत्रपदस्य निरुद्धलक्षणाया नित्याग्निहोत्रे प्रयोगान्तस्त्वाय शक्ति-
तुल्यत्वेन मासाग्निहोत्रे तदसम्भवाङ्गीणत्वमावश्यकम् । अग्नयेव च
दिशा मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौ गौणत्वोपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा य इत्येत्यादिना पौर्णमासौकासकत्वप्राप्तेरभयं साच-
णिकत्वाविशेषात् । दर्शादिकासाप्राप्तावपि वा एकत्र मुख्यस्यापरं च
गौणत्वनिश्चयात् । प्रसिद्धदर्शादौ निरुद्धलक्षणाया आवश्यके च
सौमिकचोदनासिद्धातिदेशेनैव कल्पनाभोपपत्तौ तदभावस्याप्यभा-

माधकत्वाच्च । एतेन गौणत्वाभावेऽपि एकनामकत्वसादृश्येन
चोदनाभिज्ञातिदेशादेवाग्निहोचधर्मलाभइत्यपास्तम् । उभयत्र नि-
रुद्धलक्षणायां प्रमाणाभावेनैकनामकत्वामिद्वेः ।

न च तथापि देवताकाम्नादिरूपगुणविधायकत्वेनैवोपपत्तौ
गौणत्वे प्रमाणाभावः । तत्प्रस्थाधिकरणोक्तकौस्तुभरौत्या समासासम्भ-
वेन देवताविधानुपपत्तेः । कामस्य प्राप्तत्वादिना विधानुपपत्तेश्च ।
अतस्त्वाग्निहोचादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तच्च वत्यर्थकपधर्म-
लक्षणापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राप्तः । तत्सिद्धिसूचोक्तकौस्तुभ-
रौत्या तु गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकमेवाग्निहोचौयधर्मविशिष्टकर्मा-
न्तरशाब्दबोधत्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तच्च च मिहो देवदत्त-
इतिवत्प्रमाणात्तरमिदुमादृश्येन गौणत्वामम्भवेऽपि अस्मिन्नेव वाक्ये
तदौयधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन माधसादृश्येन गौणत्वापपत्ति-
रिति मिद्वो नामातिदेशः । पदार्थातिदेशेऽपि च निरूपितरूप-
स्यैवातिदेशादुद्बोधमिद्विः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १ ॥ ,

अपि वा ॥ दादशाहे प्रथममहः प्रायणीयं सधर्मकं विधाय
गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीति श्रुतम् ।
तदेते दे कर्मणी विनिगमनाविरहादिति निर्णीतिं प्रकरणान्त-
राधिकरणे कौस्तुभे । तदच गावामयनिकप्रायणीयपदं पूर्वव्याख्येनैव
दादशाहिकप्रायणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनाभिज्ञाति-
देशादेव तत्प्राप्तिमिद्वेनामातिदेशवैयर्थ्यम् । गणत्वमात्रेऽपि दादशा-
हान्तर्गतदशाहस्यैव चोदनाभिज्ञातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्या-
दिति प्राप्ते ।

येनैव प्रथममयन्यनेनेति व्युत्पत्त्या प्राथम्यगुणयोगेन द्वादशा-
हिकेऽहनि प्रवृत्तिस्तेनैव गावामयनिकेऽपीति प्राथम्ययोगेनोभय-
त्रापि मुख्यतयैव प्रवृत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः । न चात्र पूर्व-
वद्द्वादशाहिके प्रचुरतरः प्रयोगो येन तत्रैव कृदिर्निर्कृदलक्षणा वा
अन्यत्र तु गौणीत्याश्रीयेत । अतोऽत्र न नामातिदेशः प्रायणीय-
पदे । वैश्वानरपदं तु प्रकरणे वैश्वानरयज्ञविधानात्तत्प्रत्यन्यायेन
नामधेयमपि वैश्वानरमंशकस्य मधर्मकस्य कर्मान्तरस्याप्रसिद्धेर्नै-
वातिदेशकम् । ज्योतिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिप्रसवायै सम्भ-
वत्येवातिदेशकम् ।

तेनैव तत्सुत्यायां विरोधे न गणत्वसामान्याद्द्वादशाहिकद्विती-
याहर्धर्माः । अपि तु ज्योतिष्टोमिकाः । साधारणास्तु भूयोऽनुग्रहाय
द्वादशाहिका एव । इदं चाधिकरणं गावामयनिके प्रथमेऽहनि
प्रायणीयपदस्य भाष्यकारादिभिर्कृत्स्नादवगम्यम् । यदा तु
कृन्दोगसूत्रानुसारेण प्रायणीयपदस्य गावामयनिके द्वितीये चतु-
र्विंशेऽहनि प्रयोगस्तदाऽतिदेशो भवत्येवेति ध्येयम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ।

विश्वजिति ॥ विश्वजित्सर्वप्रष्टोऽतिरात्र इत्यत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनु-
वादोऽथवा षाडहिकानां रथन्तरवृद्धैरूपवैराजशाकरैवतानां
मास्रां विधिरिति चिन्तायाम् । पृष्ठशब्दस्य सोचवाचित्वात्सामपरत्वे
विधौ लक्षणापत्तेर्ज्योतिष्टोमे च पृष्ठैः स्तुवत इत्यनेन षष्ठां पृष्ठसो-
चाणां विधानस्य चिन्ताधिकरणे कौस्तुभे व्युत्पादितत्वादिजातिदेशेन
वज्रत्वप्राप्त्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवाच्चानुवाद एवायमिति प्राप्तः ।

तेनैतत्सुत्यायां,—इति सो० पुस्तके पाठः

अनुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेः । पत्रमाने रथन्तरमारभवे हृहकृधत-
इतराणि वैकृपं होतुः प्रष्टे वैराजं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिमः
शाकरमच्छावाकस्यति मन्त्रिवेशमारुविधिरूपतात्पर्यग्राहकबलेन सर्व-
प्रष्टशब्दस्य निरुद्धलक्षणया षाड्विक्रयन्तरादिमामपरत्वावगतेऽस्तेषा-
मेव विधिः । निरूपितस्य प्रष्टशब्दस्य निरुद्धलक्षणाम्वास्थानार्थाऽर्थ-
वादः कौस्तुभे । अतएव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकल्पिकयोर्हृहद्वय-
न्तरयोः समुच्चयविधिरित्यप्यपास्तम् । होतुः प्रष्टे वैकृपस्योपदेशक-
त्वेन तयोर्बाधात् । सर्वशब्दस्य बहुत्वापेक्षत्वेन द्वयोरभ्युपगमाच्च । अतः
षाड्विक्रयानां विधिः । यस्मिन्ने तु एकमेव प्रकृतौ प्रष्टस्त्वोचं प्रष्टद्वयं
वा, तस्मिन्ने अप्राप्तत्वादपि नानुवादः ।

अयं च यद्यपि न नामातिदेशः, सर्वप्रष्टशब्दस्य षड्विक्रयवाचित्वा-
भावात् विशृजति बहुव्रीहिर्येव प्रवृत्तगोणित्वाभावात् । न चायं
वचनतिदेशः । गृहमेधीये आश्वभागी यजतीतिवदेव षड्विक्रय-
त्वस्य विधेयतानवच्छेदत्वात् । तथापि उपदेश एवायं रथन्तरा-
दौनाम् । अतएव न षड्विक्रयमात्राणामिह करणम् । अन्य-
कर्माङ्गत्वस्यैतदाक्यप्रवृत्तः पूर्वावगममास्यात् । कर्मसमानाधिकरण-
पदगम्यत्वमास्याच्च । सप्तमे नामातिदेशप्रस्तावं समारम्भः । प्रधानं
नीयमानमिति न्यायेनैव च रथन्तरादिधर्माणां आश्रयकस्त्वोभा-
दौनां च पत्रमानादिकायांन्तरापोयोगिरथन्तरादिमाधनत्वेऽपि प्राप्ति-
रविबद्धा ॥ ७ ॥ ३ ॥ ३ ॥

तथावभ्ययः ॥ बह्वर्णप्रघासेषु वादृष्टानिष्कासेन तुषेष्टावभ्ययं
ब्रवीतीति श्रुतम् । तच्च दार्ष्ट्यपूर्णमाभिकमपां व्यसंकमवभ्ययपदेनानुद्य-

लाघवान्तुषनिष्कासौ विधीयेते । षष्ठीवशात् १ षष्ठ्यस्य निपात-
त्वाच्च परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन न विधेयानेकता दोषाय । अस्ति
चापां व्युत्सेकेऽप्यवभृथपदप्रयोगः, एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ-
इत्यादौ । अतो नात्र त्रिशिष्टकर्मान्तरविधिः । अवभृथशब्दस्य च
विधौ गौणत्वमङ्गीकृत्य नामातिदेशकत्वमिति प्राप्ते ।

अनेकशक्तिकल्पनाभिव्या अपां व्युत्सेके आर्यवादिकावभृथशब्दस्य
जलमन्त्रान्वितसादृश्येन गौणत्वात्प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने
वाक्यभेदापत्तेश्च कर्मान्तरविधिरेवायम् । सत्यामपि च निपात-
स्योपपदार्थान्वयव्युत्पत्तौ उपपदार्थद्वयस्य परस्परान्वयव्युत्पत्त्यभावा-
द्विधेयानेकता स्पष्टैव । अतस्य गुणात्प्रकरणान्तरादाऽत्र कर्मभेदः ।
बाहणीनिष्कासस्य वैमृधन्यायेन पदान्तरकल्पनया संस्कार्यत्वात् ।

एकादशं वक्ष्यमाणमर्थकर्मत्वं परं तुषांश्च इत्युक्तं प्रकरणान्तरा-
धिकरणे कौस्तुभं । अतस्य तत्रावभृथनाम्ना सौमिकावभृथधर्माति-
देशः । अतएव, नायुर्दाञ्जुहोति, न माम गायति, न गमनमन्त्रं
जपतौत्यादिभिषेधोऽपि सङ्गच्छते । अतिदेशेऽपि च न तदीयद्रव्य-
स्यैककपालस्यातिदेशः । औपदेशिकेन विशेषविहितेन च तुष-
निष्कासद्रव्येण लार्वाणकस्य सामान्यविहितस्यातिदेशप्राप्तस्य द्रव्यस्य
बाधात् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गुणविधिस्तु : सोमे आतिथ्येष्टिर्वैष्णवो नवकपाल इत्यनेन
वैशेषिकधर्मयुक्ता विहिता । राजसूये च वैष्णवस्त्रिकपाल इति
श्रुतम् । तच्च वैष्णवशब्दस्य न धर्मातिदेशकत्वम् । सत्यपि उत्पत्ति-
शिष्टगुणावरोधादिभोभयकर्षविधित्वे वैष्णवशब्दस्योभयचापि देवता-

विधायकत्वेन धर्मातिदेशकत्वानुपपत्तेः । न चातिदेशेनैव देवतायाः
प्राप्तिमभवेन बह्वर्थलाभाय धर्मातिदेशकत्वाङ्गीकरणम् । गौकत्वे
प्रमाणाभावात् । बह्वर्थलाभाय जघन्यवृत्त्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गात् ॥
७ ॥ ७ ॥ ५ ॥

निर्मग्न्यादिषु चैवम् ॥ अग्नौ निर्मग्न्येनेष्टकाः पचन्ति, पशौ
वर्हिषा यूपावटमवसृणाति, आग्नेन पशुमनक्ति इति श्रुतम् । तत्र
पूर्ववदेव निर्मग्न्यशब्दो मन्यन-क्रियाविधायकत्वेन गौणत्वायोगाच्च
पाशुकानां मन्यनधर्माणामतिदेशार्थः । वर्हिराग्न्यशब्दौ च द्रव्य-
विधित्वाच्च दागंपूर्णमामिकवर्हिराग्न्यधर्मातिदेशार्थौ । न च
त्रिकपाकस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेऽपि ऐष्टिकधर्मातिदेशेन
निराकाङ्क्षत्वाच्च गौणत्वाङ्गीकारः । प्रकृते तु धर्माकाङ्क्षयैव गौण-
त्वाङ्गीकाराच्चातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम् । श्लोकतोऽपि मन्य-
नादिधर्मलाभेन श्रुत्यर्थत्यागे प्रमाणाभावात् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ६ ॥

मौमिकस्त ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेववक्त्रेणप्रदाममाकमेधश्रुता-
मौरीयाभ्यानि चत्वारि पवाणि । तत्र, दयोः प्रणयन्ति तस्माद्
दाभ्यामेतीति श्रुतम् । तत्र भाष्यकारः सप्रभिः सूचैरधिकरण-
द्वयमेवं व्याचष्ट्यौ । तत्राह तावत्सौमिकं मधर्मकं प्रणयनमिदं, उत-
प्राकृतमधर्मकं गाह्यपत्यादाहवनीयं प्रतीति चिन्तायाम् ।

प्राकृतस्य सोदकेनैव प्राप्तत्वेन विधिवैयर्थ्यापत्तेर्वचनायं वक्ष्याथ
प्रणयतिरयं मौमिकप्रणयनपरस्परविधानार्थः । अतएव तत्रोत्तरवेदेः

मत्त्वेन तन्प्राप्तौ, न वैश्वदेव 'उत्तरवेदिमुपवपन्ति' न शुनासीरीय-
इति तत्पर्युदासोऽपि सङ्गच्छते । तेन तयोहत्तरवेदित्यतिरिक्ताः
मौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । यत्तु उपात्र वपन्तौत्युत्तरवेदे-
इत्युक्तिवाक्यं, यद्युत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति तस्या विनियोग-
वाक्यं, तन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयने एवोत्तरवेदिविधायक-
मिति प्राप्ते ।

न प्रणयतिः मौमिकप्रणयनस्यैव विशिष्योपस्थापकः । मन्त्रि-
हितत्वात्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति । अतस्तस्यैवातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या
विधिरनुवाद एव वा । तत्प्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिसंख्या,
चैदोद्याद्यापत्तेः । प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरम्यभावेन यागानुप-
पत्तेश्च । नाण्यथादोषपत्तिः, विध्यभावे अर्थवादत्वस्यैवानुपपत्तेः ।
तथाप्युत्तरवेदिरूपगुणार्थे पुनः श्रुतिः । एतदभावे हि चतुर्ध्वपि
प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुत्तरवेदिविधानं चतुर्ध्वपि प्राप्नु-
यात् । एतस्मिन् तु पर्वद्वयवृत्तिप्रणयनस्यैव विशिष्योपदेशेनोपस्थित-
त्वात्तत्रैवोत्तरवेदिस्तदीयाग्निनिधानमेव च द्वारमिति सिध्यति ।
अत इतरपर्वणोहत्तरवेदिपरिसंख्यैवानुवादप्रयोजनमिति ॥

द्वितीयाधिकरणे तु सोऽयमनुवादः प्रथमोक्तमयोर्मध्यमयोर्विति
चिन्तायाम् । मध्यमविषयत्वे तत्रैवोत्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोक्तमयो-
स्तत्पर्युदासानुपपत्तिप्रसङ्गात्प्रथमोक्तमविषयत्वमेव । ततश्च तत्रैवो-
त्तरवेदिप्राप्तौ तत्रैवायं निषेध इति तयोहत्तरवेदिविकल्पः ।

दाभ्यामेत्युक्त्वा एतद्यज्ञस्य यद्वह्णप्रघामाः साकमेधास्येति प्रणय-
नार्थवादस्तु लक्षणाया प्रथमोक्तमपर इति प्राप्ते ।

लक्षणाया विकल्पस्य चान्याय्यत्वान्मध्यमविषय एवायमनुवाद-
उत्तरवेद्युपसंहारार्थः । एवं च प्रथमोक्तमथोत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तच्च
तत्प्रतिषेधो नित्यानुवादः । तत्प्रयोजनं सोपाच वपन्तोत्यादिर्वह्ण-
प्रघामावान्तरप्रकरणबाधः । एतदभावे हि तदवान्तरप्रकरणे पठि-
ताया उत्तरवेदेस्तन्मात्राङ्गत्वप्रसक्तौ तदितरेषु त्रिषु पदेषु नित्यानु-
वादः स्यात्तद्वयोः । अतो द्वयोर्नित्यानुवादबलादवान्तरप्रकरणबाधेन
महाप्रकरणात्सर्वाङ्गत्वप्रसक्तौ द्वयोः प्रणयन्तोत्यनेन मध्यमथोत्तर-
वेद्युपसंहारोयुज्यते ।

न चेवमपि प्रथमोक्तमथोः पर्युदासवशेनावान्तरप्रकरणबाधव-
न्मध्यममात्रविषयत्वस्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्द्वयोः
प्रणयन्तोत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उत्तरवेद्यामग्निं निदधात-
त्यनेन हि न निधानानुवादेनोत्तरवेदिर्विधीयते । अतिप्रसङ्गात् ।
नाप्यग्निनिधानानुवादेन, विशिष्टोद्देशापत्तेः । नाप्यग्निमात्रोद्देशेन,
गार्हपत्यादावप्युत्तरवेद्यापत्तेः ।

किं तु अतिदेशप्राप्तेः पूर्वं प्रवृत्त्या उत्तरवेदिविशिष्टप्राकृत-
निधानमेवाव्युद्देशेन विधीयते उत्तरवेदिमात्रफलकम् । अतद्यौप-
देशिकप्रणयनविध्यभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपास-तापायांनि-
निधानेऽपि तदापत्तिः । यौपदेशिकप्रणयनविधिमत्त्वे तु तथैव
पुरःस्फूर्तिकस्य देशापेक्षायामातिदेशिकविधितः पूर्वमुत्तरवेदिरूप-
देशविधानाच्च तापाद्यायांनिनिधाने उत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः । अत-

एवौपदेशिकप्रणयनविधिमन्त्रेऽपीतरयोरतिदेशिकप्रणयनसत्त्वादुत्तरवेद्यापत्तिरित्यपास्तम् । औपदेशिकप्रणयनस्य पुरःस्फूर्तिकत्वेन तत्रैवोत्तरवेदिविधानात् । अतो भाष्यकारमतेऽपि न वार्तिकोक्तदूषणावकाशः ॥

वार्तिककारमतोपपादनं त्वेवम् । सप्तभिः सूत्रैस्त्रिपञ्चमेकमधिकरणम् । तत्र प्राकृतं मौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वं पञ्चद्वयं कृत्वा । अपूर्वं प्रणयनान्तरमत्र विधीयते । न तु मौमिकम् । तस्यानुपस्थितत्वात् । नापि प्राकृतम् । प्राकृतप्रणयनस्याहवनीयोत्पादकत्वेनाहवनीयापादानकत्वाम्भवात् । आहवनीयाद्वावग्नी प्रणयनोऽध्वर्युस्य प्रतिप्रस्थाता चेति शाखान्तरमन्त्रे अवश्यं प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधानावगतेः । साकमेधेऽपि च बौधायनादिकन्यसूत्रानुसारेणैतत्समानार्थकस्याहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकविधेः कल्पनेन प्रणयनान्तरविधानावगतेः । तदभ्यममनार्थकतया द्वयोः प्रणयनीत्यस्यापि आहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधायकत्वस्यैव निश्चयेन प्राकृतप्रणयनानुवादकत्वानुपपत्तेः । अतः प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्तरमपूर्वं विधीयते ।

तच्च गत्यर्थवादान्मध्यमयोरेव । तस्य चापेक्षितो देशविशेष-उत्तरवेदिभ्यस्तत्तिविनिर्बोगविधिभ्यां विधीयत इति तावपि मध्यमविषयावेव । एवं च प्रथमोत्तमयोस्तप्रतिषेधोऽपि नित्यानुवाद-एव । भाष्यकारमते इवावान्तरप्रकरणबाधार्थ इति सर्वमनाकुलम् । याज्ञिकास्तु पशुबन्धवत्सौमिकानेव धर्माननुतिष्ठन्ति । उत्तरवेदि-

परिमाणं परं गम्यामाचमौपदेशिकं कुर्वन्ति । तन्मते प्रणयन्तीति
बहुवचनमपि बह्वहोवादिमङ्गावादपपद्यत इति ध्येयम् ॥ ७ ॥ ३ ।

७, ८ ॥

स्वरमाम ॥ पूर्वं उत्तरवेदिप्रतिषेधरूपेण लिङ्गेन सौमिकप्रणय-
नातिदेशं निरस्तधुना लिङ्गादप्यतिदेशोऽस्तीत्येवं तदपवादः प्रसू-
यते । गवामयने चयः स्वरमामानः मप्रदशम्लोमकत्वादिधर्मका-
यागाः समाप्ताः । अन्यत्रापि द्वौ स्वरमामानाविति । तथा वैश्व-
देवे पर्वणि, वैश्वदेव्यामिक्षा, छात्राप्रणित्य एककपाल इति मधर्मकौ
यागौ । अन्यत्रापि मैत्रावरुणामिक्षा काय एककपाल इत्याद्या-
मिक्षैककपालद्वयकायागाः श्रुताः । ते किं स्वरमामानो गवामय
निकस्वरमामविकृतयः । अन्यं आमिक्षायागास्तु वैश्वदेविकामिक्षा-
यागस्य । अन्यं एककपालाय वैश्वदेविकैककपालस्य । उत नेति
चिन्तायाम् ।

गणत्वादिर्नैव कल्पितेनातिदेशेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तः स्वर-
मामादिशब्दानां च स्वरार्थमामादिरूपगणविधायकत्वेनानति-
देशकत्वात्काकथागप्रकृतिकत्वमिति प्राप्तं । गणत्वादिमादृश्यापेक्षया
स्वरमामकत्वादिविशेषमादृश्येन लिङ्गोपसृष्टितेनातिदेशकन्यनाशोद-
नालिङ्गातिदेशेन तत्प्रकृतित्वम् ।

लिङ्गानि च, स्वरमामसु तावत्पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरमामाना-
वित्युक्ता षडहे यत्तृतीयं मप्रदशम्लोमकत्वात् चयन्निग्लोमकस्य

वार्त्तिककारमते नात्राधिक्यमादयं किं नैवैवार्त्तिकः काम् ।

स्वरमामप्रकृतिकाः,—इति मो० पल्लके पाठः

स्थानेऽभिपद्यांहरन्ति त्रयाणां सप्तदशानामनूचीनताया इति द्वयोः
स्वरमात्रोः सप्तदशस्तोमकत्वदर्शनम् । मैत्रावरुण्यमिच्छायाञ्च न
वाजिनेन प्रचरन्तीति प्रतिषेधवचनम् । आग्रयणे द्यावापृथिव्यैक-
कपालं विधाय यत्सर्वज्जतं जुहोति सा त्वेका परिचक्षाज्जतो ज्ञतः
पर्यावर्तते सा द्वितीया आय्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेतेति एक-
कपालयागं सर्वज्जतत्वादिप्रयुक्तं दोषमभिधाय वैकल्पिकाज्ययाग-
विधिपरं वचनम् ।

न हि उक्तातिदेशाभावे सप्तदशस्तोमकत्ववाजिनेज्यासर्वज्जत-
त्वादीनां प्राप्तिः सम्भवति । तस्मादतिदेशः । अयं च तत्तदसाधा-
रणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रयाजत्वप्रसूनमयत्वादीनां
चातिदेशः । मुख्यानां भूयसां च प्रधानान्तराणामनुरोधेन तु
कश्चिद्विरोधे साधारणधर्माणां बाधः । याज्ञिकास्तु असाधारणा-
नामेवातिदेशं मन्यन्ते ॥ ७ ॥ ३ ॥ ८ ॥

कर्मजे ॥ कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादिपदानामतिदेशकत्व-
मुक्तम् । तददेव च संस्कारनाम्नामपि यूपादिशब्दानां खल्वेवास्ती
यूपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकत्वम् । तदन्तु अनोवासः
प्रभृतौनां पदानां किं तत्तदुत्पादकक्रियानिमित्तत्वमुत जातिनिमि-
त्ततेति अतिदेशसिद्ध्यर्थे विचार्यते । तत्र तच्चणादिक्रियाऽभावे
तच्छब्दप्रयोगाभावात्तत्तत्क्रियानिमित्तका एवेति शब्दाः । निर्मग्न्य-
यूपादिशब्दवत् । अतश्च तददेवानोददातिवामोददातीत्यादौ तच्चण-
वानरूपक्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैव दानाकृतया विधानात्तच्चणं वान च
प्रयोगमध्ये कृत्वा अनोवासश्च देयम् । अत्र च तत्तत्क्रियाया वस्तुत-

उपदेशेऽपि अन्यत्र लोकादौ कृपाया एव विधानादतिदेशत्वव-
हारोभाक्त इति धेयम् । सर्वथा तच्छणादि प्रयोगमध्येऽनुष्ठेयमिति
प्राप्ते ।

क्रियानाशोत्तरमपि जातिदशायां प्रयोगाभावाद्यौगिकत्वा-
भावाच्च जामावेव शक्तिः । जातिस्तु परं क्रियाभिव्यक्त्या तत्त्वमित-
संयोगविशेषादिरूपफलाभिव्यक्त्या वेति तदुत्तरमेव शब्दप्रयोगः । न
तन्तावता शब्दः क्रियावाचीति तस्या अविधेयत्वं मानङ्गत्वाच्चौक्तिकमेव
मिदुमनोवाचस्य दैयम् । निमंशशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य
मयनक्रियाविधायकत्वम् । यूपशब्दं तु क्रियानाशोत्तरं प्रयोगेऽपि
तत्त्वन्यादृष्टविशिष्टकाप्रवाचित्वाच्च शुद्धजातिवाचित्वमिति* युक्त एव
तच्च संस्कारातिदेशः ।

वस्तुतस्तु यूपकार्यं स्वलेवालोविधानाद्यूपशब्दस्य न संस्काराति-
देशकत्वम् । संस्कारातिदेशस्तु स्यानापत्तेरिति पञ्चपक्षसुचोक्तयूपपद-
दृष्टान्तोऽप्यसङ्गत एव ॥ ७ ॥ ४ ॥ १० ॥

विवक्षे ॥ गर्गचिराच्च आश्रयोक्तानि सामानि प्रकृत्याग्नि-
मुपनिधाय स्तवीतेति श्रुतम् । तत्राग्निः किं वैदिको जौक्तिको-
वेति चिन्तायाम् । यद्यपि दादृशे आश्विनौयादीनां योग्यतया
जौक्तिकपाकाद्यर्थत्वं निरभिहितम्, तथापि चैरस्यधिकृतोयाद्यं शब्दे
प्रयोक्तुमिति सामान्यवचनेन वैदिककर्ममाचार्यत्वावगतेर्वैदिक एवेति
प्राप्ते ।

शुद्धजातित्वमिति,—इति मो० पञ्चमं पाठः ।

पञ्चपक्ष,—इति नास्ति व्याख्यायकः

ग्राहवर्गीये जुहोतीत्यादिविशेषवचनानामुपलक्षणत्वे प्रमाणा-
भावाद्यैरस्यधिकृत इत्यस्य च होममात्रविषयत्वेऽपि सार्थक्या-
दपनिधानविधेस्तु लौकिकाम्निग्रहणेनापि चरितार्थतया ग्राहव-
र्गीयादीनां, वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण अर्ध्यते यस्याहितग्रेरग्नि-
पचायतीति वचनेन निषिद्धस्यायतनाज्ञाकनस्याच्चेत्तुमशक्यत्वालौकि-
काग्रेरेव ग्रहणम् । अतएव धिष्यत्याग्नीनामपि व्याघारणमात्रप्रयो-
जनत्वादग्रहणम् । यदि परं व्याघारणोत्तरं लौकिकत्वाविशेषा-
दपस्थितत्वान्तेषामेव ग्रहणमित्याशङ्क्येत, तदाऽस्तु नाम तत् ॥ ७ ॥
३ ॥ ११ ॥

संस्कृतम् ॥ यूपैकादशिन्यां यूपसमौपे एकं काष्ठं स्थापनीय-
मिति विधायोपशये यूपो भवतीति श्रुतम् । तत्रोपशये काष्ठे
यूपधर्मान् जोषणादीन् संस्कारनिमित्तत्वादसत्यपि स्थानापत्त्यति-
देशे यूपपदं नामातिदेशविधयाऽतिदेशेदिति प्राप्तम् ।

अस्य गौण्या शक्त्यैव वा धर्मविधायित्वं वाक्यभेदापत्तेरुपशय-
स्तुत्यर्थत्वेन तदधिकवाक्यतापक्षस्य पृथग्विधित्वानुपपत्तेरर्थप्राप्त-
कतिपयभेदनादिधर्मयोगेन गौण्या वृत्त्योपशयस्तुतिरेवेदं न त
नामातिदेशकम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ १० ॥

कर्मणः ॥ अग्नौ पृष्ठैरुपतिष्ठत इति श्रुतम् । तत्र पृष्ठशब्दे
किं विधीयत इति चिन्तायाम् । पृष्ठशब्दस्य सोचविशेषवचनत्वा-
त्तस्य च बहुत्वाभावेन चयनाकृतया विधानानुपपत्तेः, प्रत्ययाभि-
हितभावनान्तराद्येव पृष्ठधर्मकाणि धातृपात्तसमौपावस्थानेति कर्त-
व्यताकाणि विधीयन्ते । पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्मृतिरूपताभिहितः

धातुपात्तमपि च समीपावस्थानमकप्रकार्यत्वात्कर्मान्तराङ्गमेव । अथ-
वा पाशाधिकरणन्यायेन बहुवचनानुरोधेन प्रथमातिपटिके
गौणङ्गीकारस्यायुक्तत्वाद्बहुवचनेनैकत्वादि लक्षयित्वा चयनाङ्गतया
व्योतिष्ठोमिकप्रथविधिरेवायम् । समीपस्थितिस्तु पूर्ववत्प्रथमोच-
यैवाङ्गम् ।

वस्तुतस्तु प्रथमबहुवचनार्थापि व्योतिष्ठोमे माधितत्वात्मवाङ्मेव प्रथ-
मोचार्थाणि चयनाङ्गतया विधीयन्ते । न तु प्रथममन्त्राणां रथमन्तरा-
टिसाक्षा वा विधानम् । उपक्रमस्य प्रथपदं लक्षणाप्रसङ्गात् । एवं च
जघन्यमात्मनेपदमेव बाहुल्यकतया माधुल्यायं व्याख्येयमिति प्राप्ते ।

प्रथमशब्दस्य शरीरावयवेऽपि शक्तत्वेन तत्करणकसमीपापस्थिते-
रपि विधिमन्त्रत्वेन लोचविधावेव नियामकाभावेन सन्दिग्ध-
त्वाच्चः सन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन प्रथपदमेवान्यथा नेतुमुचितम् ।
तथा हि । उपान्यस्यकरण इति श्रुत्या चात्मनेपदवचनात्समी-
पावस्थाने मन्त्रस्य करणत्वावगतेः साक्षात्सम्बन्धेनाभिधानातिरिक्ते
यापारे मन्त्रस्य करणत्वमन्त्रत्वेऽपि समीपावस्थानप्रयोजनोभूताभि-
धानद्वारा समीपावस्थानं प्रति करणत्वाङ्गीकारात्तदनुरोधेन प्रथ-
मशब्दस्य मन्त्रपरत्वावगतिः । अतएव समीपावस्थानजन्याभिधानजन-
कत्वसंसर्गेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणत्वमिति नाभि-
धानलक्षणाऽपि ।

वस्तुतस्तु ऐश्वर्याधिकरणस्य कौस्तुभोक्तन्यायेन लक्षणाया अभिधान-
मेव प्रकृताग्निकर्मकं धातुना विधीयते । तत्रैव प्रथपदार्थस्य करण-
त्वम् । समीपावस्थानं परमत्र च भिन्नेत्यादिमन्त्रादिङ्गादेव प्राप्त-

मनूयते । पृष्ठपदं तु आत्मनेपदानुरोधेन पृष्ठस्तोत्रसाधनोभूता-
मन्वा लक्ष्यन्ते ।

वस्तुतस्तु षाड्वहिकेषु रथन्तरादिषु षट्सु सामसु पृष्ठशब्दस्या-
स्वास्थानार्थवादवशेन निरुद्धलक्षणायाश्चित्राधिकरणे कौस्तुभे व्यव-
स्थापितत्वान्तान्येवाभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते । सम्भवति
च स्तोत्र इवाभिधानं प्रति साम्नः करणत्वं षड्वहिराभिव्यक्तिद्वारा ।
अतएव तदाधारभूतानां योन्यसामय्यभिधानाङ्गत्वम् । उत्तरयोस्तु
एकं साम त्वं क्रियते स्तोत्रौषमिति स्तोत्र एव विनियोगा-
न्नाभिधानाङ्गत्वप्रसङ्गः । अतश्च योन्याधारकरथन्तरादिषाड्वहिक-
सामविशिष्टाभिधानमेवात्र स्थण्डिलमंस्कारकत्वेन विधीयत इति
सिद्धम् । सामांशे उपदेशोऽप्ययं अन्याङ्गत्वस्य पूर्वावगममात्रेणेह
चिन्तितः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १४ ॥

इति श्रीखण्डदेववृत्तौ भाट्टदीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यता तदत्र मप्रमङ्गोनामातिदेशो निरूपितः ।
इदानीं कल्पितवचनातिदेशो निरूप्यते । यत्र उद्भिन्नसौयादी
नैवेतिकर्तव्यताऽऽस्मात्ता, यत्र वा द्रव्यद्वयोपहोमादिरूपा समाप्ता-
ताऽपि न निराकाङ्क्षीकरणममथा, तत्र भावनास्वाभावेन तस्याः
करणानुपाहकस्यापाररूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणमादृश्येन
प्रकृतिभावनोपस्थितौ तदंशत्रयस्याप्युपस्थितेः, तत्र च फलकर-
णयोरनपेक्षितत्वादिनाऽतिदेशस्य निराकरिष्यमाणत्वादितिकर्तव्यतेव
प्रकृतिवदित्येव कल्पितेन विवृतिवाक्यशेषरूपातिदेशेन विवृत्यङ्ग-
तया विधीयते । न च प्रबलप्रमाणेन प्रकृत्यङ्गतयाऽवगतायाः कथं
विवृत्यङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रबलस्यापि विवृतिविधेरितिकर्तव्यता-
काङ्क्षाशक्त्यभावेनानर्थक्यप्रमङ्गादुर्बलप्रमाणबाधकत्वानपपत्तेः ।

अतः सर्वज्ञानात्तितिकर्तव्यताकस्यले आत्मातितिकर्तव्यताया
चतिदेशः । आत्मातितिकर्तव्यताकाय सोमदृशपूर्णमादयः श्रौताः
श्रौताग्निमाध्याः । पार्वणस्याजोपाकादयश्च स्मार्ताग्निमाध्याः । त एव
मूले लौकिकपदमोच्यन्ते । तत्राविशेषात्सौयादावुभयोरप्यतिदेशः ।
यदि तु प्रकृतावेककस्याः प्रत्येकं निराकाङ्क्षीकरणममथाया इह
समुच्चयेन भिक्षिताया निराकाङ्क्षीकरणमामर्थक्येने प्रमाणा-
भावादकस्या एवातिदेश इत्याशङ्क्यते । ततोऽस्तु लौकिक्या एवा-
तिदेशः । तस्याः कल्पसूचकारादिवचनेरायण्यौकमांदावतिदेशस्य
कृपत्वेन दृष्टप्रवृत्तिकतया सौयांदावपि तस्या एवातिदेशात् ।

यत्नं सौर्यादौ, प्रयाजे कृष्णसं जुहोति, ऐन्द्रावार्हते अर्धं बर्हिषो-
 क्षुनाति, पित्र्यजे न होतारं वृणुते, गृहमेधीये आज्यभागौ यजति
 इत्यादिलिङ्गदर्शनम् । तद्यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युरित्येवं परि-
 हर्तव्यम् । तथा हि । यत्र प्रयाजा दर्गपूर्णमामादौ, तत्र कृष्णस-
 होमविधिरिति तन्मन्त्रकारः ।

वस्तुतस्तु प्रयाजोद्देशेन कृष्णसहोमान्तरविधावारादुपकारकत्वेन
 सर्वप्रयाजार्थं तन्मन्त्रानुष्ठानापत्तेः प्रयाजे प्रयाजे इति वीक्षानु-
 वादानुपपत्तिः । प्रयाजीयहोमोद्देशेन कृष्णसमात्रविधौ विशिष्टो-
 द्देशः । होममात्रोद्देशेन तद्विधावतिप्रसङ्गः । अतः प्रयाजोद्देशेन
 कृष्णसमात्रं पूर्वपक्षे आज्येन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा
 विधीयते । सिद्धान्ते तु तद्वाधकत्वेन । प्रयाजासु पूर्वपक्षे दर्ग-
 पूर्णमामौयाः सिद्धान्ते सौर्याया इत्येतावान्विशेषः । जुहोतिस्
 मन्त्रकारकत्वेन प्राप्तोऽनूद्यते ।

अत एव भाष्यकारोक्तमस्य वचनोदाहरणत्वमपि पञ्चमविधि-
 प्रकारापत्तरयुक्तम् । याज्ञिकास्तु आज्येनैव प्रयाजहोमे कृष्णसप्रक्षेप-
 मधिकं कुर्वन्ति । एवं अर्धं बर्हिष इत्याद्यापि यत्र दर्गादौ बर्हि-
 संवनं तत्र लवनानुवादेनार्धत्वविधिः । न होतारमिति तु नित्यानु-
 वादः । आज्यभागविधिस्तु अपूर्वविधितया वचनमिति द्रष्टव्यम्
 यत्र हि गुणोपादानं भवेत्तत्र सर्वत्र द्वितीयविधिप्रकारलोभे
 यथेत्यस्यैवोदाहरणं भवेत्तत्र वचनस्य । अस्तु वा तत्र प्राकरणिक

सुनावहङ्गे गुणान्तरस्य प्रतिनिधित्वादिनापि कथञ्चिन्निवेशसम्भव-
नादचनोटाहरणम् । सर्वथातिदेशाभावेऽपि लिङ्गोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

सप्रत्यक्षपठितवेदविहितत्वमादृश्यादैतानिकाग्निमाध्यत्वमादृश्याच्च
वेदिक्या एवातिदेशः । अतिदेशाभावेऽपि हि सौर्यादीनां गृह्य-
सूत्रेष्वनुकृत्वाञ्च स्मार्ताग्निमाध्यत्वम् । अतः सामान्यविहिताहव-
नीयादिमाध्यत्वे बाधकाभावात्मादृश्यादुपपत्तिः । अत एवजातीयेष्व-
दर्शपूर्णमासादिधर्माणामेवातिदेश इति सिद्धम् । लिङ्गान्यथैवं
मध्युपपन्नानि भवन्ति । इतरथा प्रकरणबाधो वाक्यान्तर्यक्यं वा
प्रमथ्यत ॥ ७ । ४ ॥ १ ॥

१२ द्वादशाहिकम् ॥ तदेवं निरूपितस्त्रिविधोऽतिदेशः । तच्च
प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादत्यतिदेशात्प्रावच्यं धर्माणामुपात्तत्वा-
दाक्यवैयर्थ्यापत्तस्य पूर्वमेव प्रसङ्गादुपपादितम् । अतस्मादृशविषये
चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पना । नास्मत्तु यदि समानविषयत्वं
तदा प्रत्यक्षवचनापादितमिदुमादृश्यामादायेन नास्मो गौणलोपपत्ति-
र्नातिदेशकत्वम् । यदि तु भिन्नविषयत्वेन मादृश्यामप्यस्ति तदा
नास्मोऽप्यविबुद्धधर्मातिदेशकत्वमवधेयम् । एवं नामातिदेशमस्यऽपि
समाने असमाने वा विषये चोदनालिङ्गातिदेशस्य नैव कल्पनम् ।
नास्मः प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेति कर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तिः । अतएव गवा-
मयने श्रुतिर्गौरायुरित्येवमादिस्वहःसु एकाहकाण्डपठितश्रुति-
रादिधर्माणां नास्मा प्राप्तिः । न तु गणत्वमादृश्याद्द्वादशाह-
धर्माणाम् ।

न च अहरन्तरार्थमवश्यकस्येन गणत्वमादृश्याद्गवामयननिष्ठ-

द्वादशाहिकातिदेशेनैव तद्धर्मप्राप्तिरावश्यकौ । तत्तदहस्त्यप्ति-
वाक्येष्वेव भावनाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाङ्गणान्तर्गतत्वमादृश्येन
चातुर्मास्यान्तर्गताग्नेयादिवत्प्रत्येकमेवातिदेशकल्पनेन ज्योतिरादौ
नामातिदेशमत्वेन चोदनालिङ्गातिदेशस्यैवाकल्पनात् । न च साध-
वाङ्गवामयने एक एवातिदेशः । गवामयनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन
प्रत्येकमेव फलमन्वन्धात्साधनानां समुच्चयेऽपि तत्तत्साधनानां प्रत्येक-
मेवेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् । अतो ज्योति-
रादौ नैव चोदनालिङ्गातिदेशः ।

न चैवं तेषु व्युपसत्त्वस्यैव प्राप्तिर्द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां मांस-
मित्यादिषट्दिकान्यनुक्रम्य यद्वादशोपमदो भवन्तीति द्वादशाहिक-
द्वादशोपमत्वदर्शनानुपपत्तिः । तस्य भूयोऽहरन्तरानुरोधेन नामा-
तिदेशप्रापितत्रित्वबाधकलोपपत्तेः । द्वादशसु तिसृणामप्युपकारक-
त्वोपपत्तेश्च । तस्मात्तत्तत्सत्याकालौनाङ्गानामन्येषां वा त्रित्वाद्यति-
रिक्तानामेव नाम्नाऽतिदेश इति सिद्धम् ।

नन्वेवमर्घकादग्निन्या विहारदर्शनानुपपत्तिः । तथा हि ।
ज्योतिष्टोमे सौत्येऽहनि वैकल्पिकौ एकादशिनौ समास्ताता ।
तस्यासु द्वादशाहे विहारः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामयने
एकषष्ट्यधिकशतत्रयसुत्यात्मके प्राप्ताविदं श्रुतम् । यस्यातिरिक्त-
मेकादशिन्यामालभेरश्रापिणं भ्रातृव्यमतिरिच्येताथ यद्वौ द्वौ पशू
भमस्ययुः कनीय आयुः कुर्वीरन्यद्येते ब्राह्मणवन्तो नवपशव आस-
भन्ते नाप्रिय भ्रातृव्यमतिरिच्यते न कनीय आयुः कुर्वत इति ।
गवामयने हि मन्थूर्णेकादशिन्याः द्वाविंशदारमावृत्तौ द्विपञ्चाश-

दधिकशतत्रयमहानि पूर्यन्ते । अवशिष्टानि नव । तत्र पुनरेका-
दशिनौकरणे अतिरेकः समासो वा आपद्येत । अतो ब्राह्मण-
वतां तेषु विधानम् । तद्यदि चोदनास्त्रिङ्गातिदेशेन ज्योतिरादि-
सूच्यास्त्रपि विहारः प्राप्यते, तत एतस्मिन्मुपपद्यते । यदि तु
नामातिदेशप्रावन्त्ये, तदा तद्वलेन ज्योतिरादिसूच्यासु सम्पूर्णाया-
एकादशिन्या एव प्राप्तिर्विहारदर्शनानुपपत्तिरिति चेत् ।

न । एकादशिनौविहारस्यानारभ्यान्नातस्य गवामयने औप-
देशिकत्वेन तदंगे नामातिदेशबाधात् । तथाहि । यथाहि प्रभाः
परावः सुप्तानेताननृषीनामालभेरस्राग्नेयमेव प्रथमेऽह्न्यालभेरनमा-
रक्षतां मेधां द्वितीये मौम्यं बभ्रुं तृतीये वारुणमन्ततोऽथ पुनर्ज्योति-
रादीनां पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽह्नौत्याद्यनारभ्याधीतस्यैका-
दशिनौविहारस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे षाडशाहं वा ज्योतिराद्यहः
ममहाभावेन निवेगानुपपत्तेस्तृतीयप्रकृतौ गवामयने निवेगः ।
अन्ततः एकादशेऽहनि । अतद्यौपदेशिकत्वात्नामातिदेशस्तदंगे एव
बाध्यत इत्युपपन्नं लिङ्गम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ ५ ॥

इति श्रीस्वण्डदेवकृतौ भाट्टटीपिकायां

मममाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

मममाध्यायः समाप्तः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ विशेष ॥ तदेवं त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तत्रापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कात्स्न्येन चिन्ता वृत्ता । चोदनालिङ्गातिदेशस्य सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थमष्टम-
आरभ्यते । तत्रैकस्मिन् सौर्यादौ एकविध्यन्तेनैव निराकाङ्क्षात्सर्व-
विध्यन्तसमुच्चयायोगेऽपि नियामकाभावात् अनियमेनानेकप्रकृतिक-
विध्यन्तप्राप्तिरिति प्राप्ते ।

अष्टदोषदृष्टविकल्पापत्तेर्यस्यैव सादृश्यविशेषेण ग्रीष्मोपस्थिति-
स्त एव धर्मातिदेशः । तच्च सादृश्यं शब्दघटितमर्थघटितं वोत्त-
रत्र प्रपञ्चयिष्यते । अत एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियाम-
कता, यथा द्यावापृथिव्यैकादशकपाले, तत्राग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्वि-
कल्पेनैव प्रकृतित्वम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥*

प्रवृत्तत्वात् ॥ यत्र द्रव्यदेवतादिमन्त्रिपत्योपकारकाङ्गसामग्री-
साकक्ष्याजानरूपं कृत्स्नं विधानं, तत्राग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
मादौ न परस्परं धर्मातिदेशः स्वमन्त्रिधौ यावदाह्वातैरङ्गैरेवेति-
कर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः । सादृश्यस्यापि सादृश्यस्य नियामकस्याभा-
वाच्च । ज्योतिष्टोमे तु तस्यैकगतं प्रयाजानूयाजा इति प्रकृतिप्राप्त-
प्रयाजाद्यनुवादेन गतसंख्याविधानलिङ्गादीचणीयादिषु दार्ष्टिक-

धर्माणां प्रवृत्ततया तन्मध्यवर्तिनि सोमेऽपि दार्शनिकविध्यज्ञप्राप्तिं
मन्यमानस्योत्तरम् ।

दीक्षणीयादिषु विद्यमानानामेव प्रयाजादीनां परस्परया
मोममन्त्रादाजपेयस्य यूप इतिवत्तथेति वक्ष्यन्नुवादोपपत्तेः, प्रवृत्त-
त्वस्य हेतोराकाङ्क्षानिवन्धत्वेन तदभावे अमाधकत्वाच्च सोमेऽति-
देशः । अत एव, एतं वै देवावच्च कृत्वा मोममग्नन् सुषौ बाह्व तस्मात्
सृचि मोमहविर्नामाद्यते नात्र्येनाभिघारयतीति दर्शिकामादना-
द्यभावानुवाद उपपद्यते । न ह्ययं पर्युदासविधिः । यदाहांशुरंशुसो
देव मोमाप्यायतामित्येतदधिकवाक्यत्वेन तदर्थवादस्यास्य स्मृतम्-
विधित्वानुपपत्तेः । किं च यदनुषोष्य प्रयायादुपौवबहुमेनममु-
घ्नन् लोके नेनीयेरन्, तस्मादुपोष्य प्रयायात् इति उपोषणविधि-
रप्यनतिदेश उपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव तन्प्राप्तिमिद्वैविधिवै-
यर्थ्यात् । तस्माच्च कस्याप्यतिदेशः सोमे ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

दृष्टिषु ॥ मौर्यादिषु इष्टिममाख्यातेषु इष्टिममाख्याकत्व-
सामान्यात् निर्वपतिधातुमदाक्यमन्त्रित्वात्तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव प्रयाजे प्रयाजे इति
लिङ्गम् । एवं पश्चावप्यग्नीषोमोये दैवमंशुके, तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वादेव । न च तच्च यूपादिष्वङ्गतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षत्वा-
दनतिदेशः । तथाप्यावाहनासादनकुम्भ्यादिष्वङ्गतरदृष्टार्थधर्मानाच्चा-
नेन साकाङ्क्षत्वात् ।

किं च कथमभिधावाच्चातोनिर्धर्मकोदैवः प्रथमं तावदतिदेशं
कल्पयत्येव । ततश्च प्राकृतेर्धर्मनिराकाङ्क्षस्य च एव औपवस्ये-

ऽहनि इत्यनेन औपवस्येऽहन्यनुष्ठानेऽवगतेऽनुष्ठानमादेशादुपहोम-
न्यायेन यूपादिग्रहणेऽपि नातिदेशकल्पनाप्रतिबन्धः । एकादश-
प्रयाजान्यजति, जौहवभाधारमाघार्य पशुमनक्तीत्यादिलिङ्गम-
येवमुपपद्यते ।

अन्येषु तु सवनीयादिपशुषु दैवस्यातिदेशः । आलभतिचो-
दनाकल्पपशुद्रव्यकत्वाद्यधिकतरमादृश्यात् । यूपस्यधिकधर्मलाभाच्च ।
अतएव वपया प्रातःसवने चरन्ति, औदुम्बरो यूप इत्यादिलिङ्गम् ।

एकादशिन्येषु तु सूत्यादिनस्यत्वस्याधिक्यात् प्रचारविप्रकर्षादि-
रूपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशुविकारत्वम् । अग्निष्टाद् द्वे द्वे रश्ने
आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रश्नाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययतोत्येतदपि
देरशन्यरूपमवनीयधर्मानुवादकमुपपद्यते । न ह्ययं विधिः । अग्नि-
ष्टाद्यूपादित्यस्याविधेयत्वाल्लिङ्गत्वोपपत्तिः ।

पशुगणेषु तु सौत्येष्वमौत्येषु वा पशुगणान्तर्गतत्वमादृश्याङ्गण-
धर्माधिक्यलाभाच्चेकादशिनविकारत्वम् । अत एवामौत्येषु प्रचार-
विप्रकर्षाद्यप्राप्तावपि गणधर्मान्तरप्राप्तिरविरुद्धा । अतएव सौचा-
गण्यां प्रतिपशु वैकल्पिके यूपानेकत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषिध्य यूपैकत्व-
नियमविधिरेकयूप आलभतेत्ययमुपपद्यते ।

उद्भिदादिषु तु अव्यक्तत्वमादृश्यात् ज्योतिष्टोमविकारत्वम् ।
अव्यक्तत्वं च स्थाङ्गतयाऽविहितदेवताकत्वम् । ग्रहणाङ्गभूताया ऐन्द्र-

खौव.- इति सो. पुस्तके पाठः ।

पशुषु सवनीयादिषु,- इति सो. पुस्तके पाठः ।

वायवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकत्वेऽपि अतिष्ठोमाङ्ग-
लाभावात् । अतश्चाव्यक्तत्वेन तदतिदेशे भिद्रे अतिदेशिकग्रहणा-
द्यङ्गभूतदेवताया उद्भिदाद्युपकारकत्वकल्पनेन कपलाभः सुलभः ।
अतएव ग्नेने दीक्षणीयादिप्राप्तौ दीक्षणीयाया दादशमानं हिरण्यं
दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति दक्षिणादानविधिः
सङ्गच्छते ।

एवं गवामयनादिमन्त्रेषु द्विरात्राद्यहोनेषु च सूत्यागणेषु दाद-
शाहविकारत्वम् । अहोरात्रमाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वमामान्यात् । अत्र
त्रि रात्रिगण्डोऽष्टाशब्दस्याहोरात्रिमाध्यकर्मविशेषपरः । सूत्यागणा-
न्तर्वर्त्तितमादृश्याश्च दादशाहविकारत्वम् । अतएव गवामयनादौ
दाभ्यां लोमावद्यतोत्यादिना दादशोपमत्वानुवादोविध्यन्तरस्तुत्यर्थः
सङ्गच्छते । स्थिते च दादशाहविकारत्वे प्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा
दादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते ।

तत्रापि मन्त्रेषु मन्त्रात्मकस्याहोनेत्यहोनात्मकस्य दादशाहस्या-
वान्तरमादृश्यादित्यपि वक्ष्यते । मन्त्रेष्वपि यानि संवत्सरमाध्यानि
मन्त्राणि तेषु संवत्सरमन्त्रत्वमामान्यादयनशब्दवत्त्वमामान्याश्च संवत्सर-
नियमादिधर्मलाभाय गवामयनस्य विध्यन्तः । अतएव गवामय-
नान्तर्गतमहाप्रतिकं पञ्चय उपगायन्तीति धर्मं विध्यन्तरस्तुत्यर्थं
संवत्सरमन्त्रान्तरेऽनुवदति ।

ये तु माह्व्याः माह्वरका इत्येवं एकमंज्ञायोगिनो यागास्ते
महातरुपनिकाययोगाग्निकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैकोधर्म-
वान् तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः । एकमंज्ञायोगित्वमादृश्यात् । न चात्र

नास्तीतिदेशः । सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदसम्भवात् । एकत्र मुख्यस्य हि नाम्नोऽपरत्र गौणत्वे नामातिदेशः । न तु सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तमत्वेन मुख्यत्वेऽपि । न चैवं प्रायणीयस्थलेऽप्येकसंज्ञायोगादतिदेशापत्तिः । तस्य प्राथम्यमिद्वयत्वेन दादगाहिकद्वितीयाहधर्मदर्शनेनानतिदेशकत्वात् । अतएव प्रयोजनान्तररहित एवैकसंज्ञायोगोऽतिदेशमाधकः ।

अत्र च, य एव धर्मवांस्तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः । स पूर्वावा उत्तरो वा, युक्तिमाभ्यात् । प्रायशः पूर्वं एव तादृश इति सूत्रादौ तथोक्तिः । अतएव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित् किञ्चिदधिकधर्मवत्त्वे उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः । अतएव पूर्वस्मिन् माहस्ते महसं विधायोत्तरस्मिन् यावदस्य महस्यस्योत्तरा गौः समाहिता भवति तावदस्मात्प्रोक्तादमौ लोक, इति महसं दक्षिणां दर्शयति । माहस्वे च पूर्वस्मिन् माण्डं सोमकथणं विधायोत्तरस्मिन्स्तत्राप्रौ स्त्री गौः सोमकथणी व्यावृत्ता स्त्रेषां स्पर्धितेत्यनेन स्त्रियोविधानं स्पर्धिताव्यावृत्त्यनुवादस्य मङ्गल्यते ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥*

कर्मणः ॥ एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमकर्तृममुदायाग्रे तेषां न प्रकृतित्वमतस्तेषामनतिदेशः । तथा हि प्रकृतिफलतावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिश्यते । न हि प्रकृतिरप्यतिदेश्यक्या । विकृतिभावनायाविकृतिकरणेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । न च सौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ कृते सादृश्ये

प्राकृतभावनोपस्थितौ तत्सम्बन्धिकरणस्यैव प्रयाजादिवदतिदेशोप-
पत्तिरिति वाच्यम् । अनुमितिमामयावलवत्त्वेन सूर्यादिदेवतया
यागानुमानस्याप्यावश्यकतया शाब्दबोधे विजातीययागस्यापि
भावनाविशेषणतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकाङ्क्षाऽभावादतिदेशा-
नुपपत्तेः ।

त

न च तथापि तद्वैजात्ये आग्नेयभेदकल्पने गौरवात्तद्यागे आग्ने-
यत्वापत्तिः । विनिगमनाविरहमहकृतविधिपुनःश्रवणेन वैजात्यानां
भेदमिद्वेः । अन्यथाऽऽग्नेयेऽपि सौर्यत्वापत्तौ सूर्यादीनां साङ्ख्या-
पत्तेश्च । अतः सौर्यादीनां भिन्नानामेव करणानां स्थाभाश्च तेषा-
मतिदेश इति मिद्वम् । अतश्च तदभावाच्च तज्जन्यफलातिदेशः । न
च तदभावेऽप्यङ्गवद्विहितः फलाकाङ्क्षाऽस्ति । ब्रह्मवर्चसादिश्रुतफलेनैव
निराकाङ्क्षत्वात् ।

यद्यापि त्रिशजिटादौ न फलश्रवणं, तथापि न तदतिदेशः ।
न हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत्, भिन्नेन वा ? नाद्यः ।
एकेनैव प्रकृतिवद्विहितः कार्यतिवाक्येन विक्त्युद्देशेनाङ्गविधानं
फलोद्देशेन विकृतिविधानमिति वैकल्यापत्तेः । यद्यपि च प्रकृति-
वच्छब्दमात्रस्य विकृतिविधिरात्र्यगोपत्वकल्पनया अंगत्रयविशिष्ट-
विकृतिभावनाविधानेनावैक्यमित्याशङ्क्यते । तथाप्येकप्रकृतिवच्छब्द-
मात्रस्याङ्गाग्रेविधेयममर्पकत्वं फलाग्रे उद्देश्यममर्पकत्वमिति वैकल्या-
पत्तिस्तदवच्छेदः । नास्त्यः । अत्रिधुपस्यापि त्रिशजिद्यायेनैव
फलकल्पनोपपत्तावतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् । अतो न
फलस्यातिदेशः ।

नियमोनिमित्तम् । तस्य तु विवृतिभावनया अनपेक्षितत्वा-
देवानतिदेशः । न हि निमित्तमङ्गं, येन प्रयाजादिवदतिदेशो-
भवेत् । प्रमाणाभावात्कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम् । एवं सत्यपि
यदि प्रकृतिरतिदिश्येत ततो भेदनवद्विहृतावेव निमित्तसन्निपाते
नैमित्तिकं विकृत्यङ्गतया प्रकृत्यनुष्ठानं प्रमज्येत । भेदनहोमानु-
ष्ठानवत् । न त्वेतदस्ति । सर्वथा न निमित्तातिदेशो नैमित्तिकत्वं
वा विवृतेः ।

कर्त्ता अधिकारी । तस्यापि प्रकृतावनङ्गत्वात् । अतश्च तद्वि-
शेषणानां स्वर्गकामत्वाहिताग्निवादीनामनतिदेशः । अतएव स्वप-
तौष्ठादावाहिताग्निवस्थानतिदेशः । राजत्वादेस्तु कर्त्तृविशेषणत्वा-
त्तस्य च प्रकृतावनङ्गत्वाद्विहृतावतिदेश इष्ट एव । न हि तत्प्रकृतावधि-
कारिविशेषणम् । अधिकारिणः शाब्दविधिवोधितत्वपक्षे उद्देश्य-
विशेषणस्य राजत्वादेरविवक्षापक्षे । वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन स्वारा-
ज्यकामपदस्य फलपरत्वादधिकारिपरत्वानुपपत्तेरधिकारी आर्थि-
कविधिवोध्य एवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयभस्मत्वं इति
राजत्वादेः कर्त्तृविशेषणत्वमेव । अत एवाहिताग्निवादेरर्थौक्तिकस्या
र्थिकेऽधिकारिविधौ विशेषणत्वकल्पनम् । याज्ञिकान्तु राजत्वादे-
रधिकारिविशेषणत्वमङ्गौहृत्यानतिदेशं मन्यन्ते ।

समुदायोऽग्नौषोमीयादिप्रधानान्तरमाहित्यम् । तस्य प्रकृता
वङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नौषोमीयादिप्रतियोगिकत्वान्नदभावे विवृती
नातिदेशः ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

गुणकामेषु ॥ ये प्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्याः कामास्तेषाम-
नङ्गत्वादनूपकारकत्वाच्च यद्यपि नातिदेशस्तथापि तज्जनकौभूत-
गोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकत्वेनातिदेशे विहतावपि काम-
नायां सत्यां फलोत्पत्तौ न किं विहायकम् । न चाङ्गमेव
विहतावतिदेष्टव्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति । करणोपकार-
माकाङ्क्षायाविकृतिभावनायास्तज्जनकापेक्षायामुपकारकमात्रस्यैवाति-
देशात् । न हि विकृतिभावनाऽङ्गमपेक्षते । प्रमाणाभावात् ।
अतः स्वादिरत्नादिवदेव गोदोहनादीनामप्यतिदेशः फलोत्पत्ति-
र्यति प्राप्ते ।

मध्यम् । विकृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते, तथापि सादृश्यात्
प्रकृतिसोदना तदर्थ एव वा प्रथमत उपतिष्ठते । पश्चाच्च तदस्मिन्-
मुपकारकम् । तदत्र सोदनार्थभूतायां प्रकृतिभावनायां यदस्मिन्,
तदतिदिश्यते । अनस्मितस्योपस्थित्यभावेनातिदेशायोगात् । अस्मितं
चापशुकामप्रयोगे सममविशिष्टं प्रणयनम् । पशुकामप्रयोगे प्रण-
यनमात्रम् । तत्प्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीवित्वेन
द्रव्यानाच्चेपकत्वेन स्वरूपेणैव प्रधानभावनाव्ययात् । अङ्गमेव प्रधान-
भावनायामन्वेतोक्त्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतश्च
फलार्थगुणानामनतिदेशः ।

न चातिदेशाभावेऽप्याश्रयस्य प्रणयनस्य विहतावपि सत्त्वान्नचैव
कामनायां सत्यां गोदोहनानुष्ठानोपपत्तिः । प्रकरणपाठवैयर्थ्या-
पत्तेः । गुणफलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनागौरवप्रस-
ङ्गाच्च । प्रणयनमात्रस्याश्रयस्याश्रयत्वानुपपत्तिरवश्यं दर्शपूर्णमामापूर्व-

साधनीभूतप्रणयनत्वेनाश्रयत्वात् । विज्ञतौ तदभावेन गोदोहनानु-
ष्ठानानुपपत्तेः । अतएव खादिरत्वादेः संयोगपृथक्त्वान्यायेन क्लृप्त्य-
स्यापि सत्त्वादतिदेशोपपत्तावपि अग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतयूपा-
भावाच्च तेन वीर्यादिफलोत्पत्तिः ।

भाष्यकारस्य तु एतादृशविषये फलोत्पत्तिं मन्यमानस्याभिप्रायं
न विद्मः । यच्च तु नाश्रयापेक्षा विजातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव
चायुरादिफलं प्रति साधनत्वम् । आयुरादिप्रकाशकमन्त्रस्य च
स्वप्रकाशफलजनकत्वेन प्रहरणाङ्गत्वम् । तच्च भवत्येव विज्ञतावपि
तस्मात् फलोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥✓

एककर्मणि ॥ सौर्यादिरौषधद्रव्यकल्पैकदेवताकल्पाभ्यां आग्नेय-
विकार इति वक्ष्यते । आग्नेयवाक्ये चाग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्या-
कालकर्मित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । सौर्यस्य विनि-
गमनाविरहादुभयविकार इत्यप्यविवादम् । सौर्यं च य इत्येति
वचनाद्वैकल्पिकः पौर्णमास्यमावास्याकालः । तदत्राग्नेययोः किं
पौर्णमासीकालीनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकालीनाग्नेयस्यामावास्या-
कालीनसौर्यप्रयोगे चामावास्याकालीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतित्वमु-
क्ताव्यवस्थितविकल्पेनेति चिन्तायाम् ।

तत्तत्कालत्वरूपावान्तरसादृश्यात् व्यवस्थितम् । एवं च चतुर्होत्रा
पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावस्यामिति विहिततत्तदङ्गमन्त्रयो-
रपि व्यवस्था । अथ हि पौर्णमास्यादिसंज्ञकप्रधानकर्मन्विहविरेव
पौर्णमास्यादिपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभि-
मर्शनं तु आशक्तानि इवीश्वभिमृशतीति वाक्यान्तरप्राप्तं आश्रयत्वे-

नानूयते इति साधितं दृतीये । अतश्च मन्त्रयोरपि व्यवस्थोपपत्तेः प्रकृतित्वव्यवस्थेति प्राप्ते ।

भावनायाविजातीययागत्वावच्छिन्नस्य वाऽनुपादकरूपेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा न तु प्रयोगविशेषस्य । अतस्त्रैकजातीयस्य सौम्यस्य वैकल्पिकोभयकालत्वादेकल्पिकोभयविकारत्वावगतेरव्यवस्थयैव तत्तदाग्रेयप्रकृतिकत्वं मन्त्राणाञ्चाव्यवस्थेति सिद्धम् ।

यत्तु पार्यसारयिना वार्त्तिकस्मारस्यादाग्रेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्रयोर्बुद्ध्यर्थत्वेन विकल्पादेकमन्त्राग्रेये प्रधानान्तरसाक्षित्यानुरोधेन प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विवृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावाद्यवस्थितविकल्पोमन्त्रयोरिति सिद्धान्तितम् । तन्मन्त्रविकल्पचिन्तायादादग्रमङ्गततया ऽतिदेशविचाराभावेनाध्यायमङ्गत्यभावापत्तेराग्रेयभेदस्य च स्थापितत्वेनैक्यानुपपत्तेरपेक्षितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

लिङ्ग ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तथापि सौर्यादिषु औषधद्रव्यकत्वविशिष्टैकदेवताकत्वरूपविशेषसाधुष्यादाग्रेयविकारत्वम् । अथ च साक्षाद्य 'स्यैकदेवताकत्वेऽपि औषधद्रव्यकत्वाभावादाद्यं विशेषणम् । अग्नौषोमीयादेरौषधद्रव्यकत्वेऽप्यनेकदेवताकत्वादपरम् ।

अथ यद्यपि एकदेवताकत्वं नाम नैकदेवतात्वकत्वम् । अग्नौषोमीयादावपि व्याप्यवृत्तेर्देवतात्वस्यैकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नाप्येकदेवतात्वाधिष्ठानकत्वम् । देवतात्वस्य शब्दनिष्ठत्वेन देवतात्वीयरूप-

सम्बन्धेन प्रत्येकाक्षराणामेव तदधिष्ठानतया आग्नेयेऽप्यव्याप्तेः । पर्या-
प्तिसम्बन्धावच्छिन्नाधिष्ठानत्वविवक्षायां मग्रीषोमीयेऽप्यतिव्याप्तेः । स-
म्बन्धद्वयातिरेकेण पदमात्राधिष्ठानकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । तथापि
देवतात्वाश्रयप्रतिपाद्यार्थकत्वमेवैकदेवताकत्वम् । एकत्वमेकसंख्या-
कत्वम् ।

अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु देवतात्वाधिष्ठानैकत्वमेव तत् । अस्ति
चेदमाग्नेये सौर्ये च । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनेकवचनान्तेनैव
तद्धितविग्रहात् । अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्द्धयति, अमुमेवा-
दित्यस्वेन भागधेयेनोपधावतीत्याद्यर्थवादाच्च । अग्निमूर्धा, उदत्यं
जातवेदसमिति मन्त्रवर्णाच्च । अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोस्तु तदभावान्नैक-
देवताकत्वम् । अतएव मारुतं सप्तकपालमित्यादौ, मरुतो यस्य हि
चये इति मन्त्रवर्णादनेकदेवत्यत्वावगतेः सत्यपि पदेष्वे नाऽऽग्नेयवि-
कारत्वम् । अग्नेये चामवते चरुमित्यादौ च सत्यपि पदभेदे प्रमाणा-
न्तरेणार्थैकत्वावगमादाग्नेयविकारत्वम् । अनेकदेवताकेषु तु अग्नीषो-
मीयैन्द्राग्नयोः । तत्राप्यग्नीषोमदेवत्यस्य सोमपदघटितानेकदेवत्यस्य
चतुरचरानेकदेवत्यस्य वाऽग्नीषोमीयविकारत्वमेव । इन्द्राग्नीदेवत्यस्ये-
न्द्रपदघटितानेकदेवत्यस्य अचरानेकदेवत्यस्य चैन्द्राग्नविकारत्वमेवेति
व्यवस्था । तथैन्द्राग्ने शाखाभेदेनैकादशकपालत्वद्वादशकपालत्वयो-
र्विकल्पाद् द्वादशकपालायां तदधिकसंख्याककपालायां वा विहृता-
वैन्द्राग्नविकारत्वमेव । तद्व्यूनसंख्यककपालायामष्टकपालभिन्नायां तु
विकल्प एव व्यवस्थापकसामान्याभावे । अष्टकपालकायां तु सत्यप्य-
नेकदेवताकत्वे द्रव्यघटितसादृश्यस्य बलवत्त्वादाग्नेयविकारत्वमेवेत्या-

दृश्यम् । आञ्चद्रव्यकायामुपांशुयाजस्य । दधिपयोऋषसास्त्राञ्चद्रव्य-
कायां तत्तद्रव्यकस्येत्यादिविशेषतः प्रकृतित्वं बोध्यम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

विप्रतिपत्तौ ॥ एवं मादृश्यनियामकत्वे निरूपितेऽधुना तयोर्वि-
रोधे बलवत्त्वमिति चिन्तायाम् । देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन
मुख्यत्वात् प्रधानत्वाच्च तस्मादृश्यमेव बलवत् । तत्र एवैव-
मिन्द्रः प्रजया पशुभिर्य तर्पयतीत्याद्यर्थवादवशाद्धि यागोदेवता-
राधनार्थः । आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानत्वम् ।
देवतामादृश्यञ्च यद्यपि निरुक्तैकदेवताकल्परूपं द्रव्यमादृश्यावि-
रोधि । तथापि समानशब्दार्थकत्वरूपं तद्विरोधोति तस्य बलवत्त्व-
मिति प्राप्ते ।

प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविध्यन्तरकालमतिदेशकत्पनासदा च
द्रव्यस्यैव प्रत्यामसत्त्वेन शीघ्रोपस्थितेस्मादृश्यस्यैव बलवत्त्वम् । यागो-
हि तदुच्यवहारात् देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागरूपः । तत्र द्रव्यस्य
प्रधानभूते त्यागं विगेषणत्वं, देवतायास्तु विगेषणीभूते उद्देशे ।
अतो द्रव्यं यागप्रत्यामसम् । यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशा-
द्यागस्य फलमाधनत्वं दारत्वं कल्प्यते । तथापि देवतायाः शाब्द-
बोधे यागं प्रति द्रव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रकृतं द्रव्य-
स्यैव पारिष्टिकात्म्ये विगेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेर्न देवतासामान्यस्य बल-
वत्त्वाग्रहा । वस्तुतस्तु न देवताप्रसादस्य दारत्वमिति जैमिनिमतं
वक्ष्यत एव । अतोऽन्तरङ्गत्ववशादेव द्रव्यमादृश्यस्य बलवत्त्वम् ।

एवं च धर्मानुग्रहोपासनेन मङ्गच्छते । इतरथा पुरोडाशादौ
 शास्त्राच्छेदादीनां बाधापत्तेः । एवमन्यत्राप्यन्तरङ्गत्वादिना सर्वत्र
 सादृश्ययोर्बलाबलं द्रष्टव्यम् । यत्र तु न्यायेनान्यादृशं बलाबलं, कल्प-
 सूत्रयाज्ञिकाचाराद्यान्यादृशास्तत्र तन्मूलभूतश्रुतिरूपवचनातिदेशेन
 न्यायकल्यातिदेशस्य बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतएव सौम्यस्वरि-
 त्यादौ शब्दार्थगतममानत्वरूपसादृश्यस्य निरुक्तैकदेवताकत्वरूपसा-
 दृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नीषोमीयविकारत्वमपि त्वाग्नेयवि-
 कारत्वमेव । एवमाग्नेयएकादशकपालइत्यादौ देवतासामान्यस्य
 कपालसंख्यासादृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नेयविकारत्वमपि
 त्वग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । केचित्तेतादृशविषये कपालैकादश-
 त्वादीनां द्रव्यनिष्ठसाधनतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्य-
 घटकत्वमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्वं समर्थयन्ते ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

क्षिरण्य ॥ द्रव्यनिष्ठसादृश्ययोः परस्परविरोधे तु देवतासादृश्यो-
 पपृच्छस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य श्रौतलिङ्गोपपृच्छद्रव्यसादृश्यापेक्षया दुर्ब-
 लत्वम् । यथा प्राजापत्यं धृते चरुं निर्वपेच्छतल्लक्षणासायुष्काम-
 इत्यत्र क्षणाक्षानान्द्वीप्तिमत्त्वलक्षणतेजस्वित्वसादृश्यस्य प्राजापतिदेवता-
 कत्वसादृश्योपपृच्छस्यापि कठिनत्वापरपर्यायविशदत्वसादृश्यापेक्षया
 दुर्बलत्वम् । तेन नायं यागस्तेजस्वित्वसादृश्यादुपांशुयाजविकारोऽपि
 तु कठिनत्वसादृश्यादाग्नेयविकार एव । चरुग्रन्थप्रयोगात् । धृते
 अपयतीति अपणविधानाच्च । यद्यपि नायं विकृत्यभावेन सुख्य-
 स्वरः । तथापि चरुरौ चरुग्रन्थानुवादस्वरधर्मयोगादुपपद्यत इति
 शेषधर्मगोप्रापकं भवति लिङ्गम् ।

न चाग्नेये चरोरभावादाग्नेयधर्माणां चरगतत्वाभावेन कथं चरगच्छत्तौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्धचरोराग्नेयविकारत्वे-
नाग्नेयधर्माणामपि चरगतत्वाच्चरगच्छत्तत्त्वं तत्प्रापकत्वसम्भवात् ।
एवं अपणवाक्येऽपि यद्यपि न अपणानुवादेन एतद्विधिः । अपण-
वाग्नेयविकारत्वेऽपि विकृतिरूपप्रयोजनाभावेन बाधात् । एत-
स्योत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वाच्च । तथाप्यग्निमंयोगमात्ररूपं अपणं ग्राह्या
अक्षयया वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच्च एतद्विशिष्टं शुद्धं
वेद्यन्यदेतत् । न विधिद्विविधत्वमित्यत्र नियामकाभावात्, उत्प-
त्तिवाक्ये एतस्य परम्परासम्बन्धेन यागान्तरे तस्य विकल्पापत्तिरिति-
कत्वाद्देवे विधिद्विविधिरिति तु युक्तमुत्पत्त्यामः ।

यद्यपि च अपणस्योपांशुयाजविकारत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधित्वं
युज्यत एव । आग्नेऽप्यग्निमंयोगमद्वावात् । तथापि द्रव्यान्तरमंयोग
स्यात्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारत्वे विधेयत्वापत्तेराग्नेयविकारत्वे
द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तच्च एतद्विधाने जाघवमिति निष्कृतोप-
पत्तिः । एतदस्मरसेनैव वा भाष्यकारेण तस्मिंश्च अपणश्रुतेरिति
सूच्य एतद्रथकत्वमादृश्यादुपांशुयाजविकारत्वमाशङ्क्य एतस्याधि-
करणत्वश्रुतेः प्रदेयत्वाभावादिति व्याख्यानान्तरं कृतम् । सर्वथा
श्रौतनिष्कृतोपपत्त्यस्य मादृश्यस्य बलवत्त्वादिरण्ययाग औपधविकार
एव । एवं च यत्र हिरण्ययागान्तरे निष्काभावस्तत्र देवतामादृश्या-
त्तदभावेऽपि चाग्न्यधर्माणां भुयसामनुपपत्तेरिति त्वमादृश्याग्न्य-
विकारत्वमेव । चरगच्छत्तत्त्वं वा स्यात्तौषधाकन्यायेन गमकत्वादौषध-
विकारत्वम् । कृत्वाज्जिष्टविकारत्वं वा ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

मधूदकम् ॥ चित्रेष्टावनेके यागाः इत्युक्तं चित्राधिकरणे
 कौस्तुभे । तत्र दधिघृतपयोधानातण्डुलयागानां निर्णेतैव प्रकृतिः ।
 मधूदकयोस्तु वर्णसाम्यादुपांशुयाजविकारत्वम् । प्रकृतोदाहरणे
 देवतासामान्यस्याधिकत्वाच्च । न तु स्वाभाविकद्रवत्वमादृश्यात्पयो-
 यागविकारत्वम् । सत्यपि मादृश्यद्वये लिङ्गविशेषस्य निर्णायकत्वा-
 भावे बज्जतराज्यधर्मानुग्रहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्व-
 स्याज्येपि सत्त्वाच्च । अतश्च सर्वयागानामेकफलकत्वेनैकतन्त्रत्वाद्भूय-
 सामनुग्रहाय त्रयाणां मधुघृतोदकानामुपांशुयाजधर्मास्तत्रानुष्ठेय-
 मानविरुद्धधर्मविषये कार्याः । आवृत्त्यानुष्ठेयमानद्रव्यमंस्कारविषये
 तु तत्तद्यागीयधर्मास्तत्तद्रूपेषु कार्याः ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

वाजिने ॥ वाजिनयागस्यामिताऽनुनिष्यञ्जवाजिनप्रतिपत्तिकर्म-
णोऽप्यङ्गापेक्षायां किं भौमिकातिदेश उत दार्शिक इति चिन्त्यते ।
मौचामण्यङ्गदेवतासंस्कारार्थसुरायज्ञेषु चैवमेव चिन्ता । तत्र भोमो-
वै वाजिनं सुरा भोम इत्यभोमे भोमशब्दः भोमधर्मातिदेशार्थः ।
न चोपशयोयूपो भवतीतिवदर्थवादस्यत्वादन्तिदेशकत्वम् । तददिह
मिदुमादृश्याभावेन नामातिदेशावश्यकत्वात् ।

अतएवानुषषट्कारमन्त्रो ममुपहृद्य भक्षणमुभयञ्च दर्शयति ।
सुरायां भोमेन क्रयणं, कुवन्मन्त्रभिः श्रयणं, एका पुरोहक्, एका
याज्या, उपयामेतिमन्त्रो गृहीत्वामादनं, भोमे वामस्यपुनहनं
दर्शयति । यज्ञशब्दस्यैवं मति सुतरामुपपद्यत इति प्राप्तिः ।

चार्यवाटिकस्य भोमशब्दस्य प्रकृतफलवत्त्वमपिमिदुमादृश्यानुप-
पत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । यज्ञशब्दस्य प्राय-
णीयवद्गृहणस्योपदेशिकत्वेनैवोपपत्तिर्निर्द्धानाञ्च वाचनिकतयाप्युप-
त्तावप्रतिबद्धेन चोदनालिङ्गातिदेशेन दार्शिकविध्यन्त एव । तथापि
वाजिने पशुप्रभवत्वद्रवत्वमादृश्यात्ययोयागविध्यन्तः । सुरायां पुरो-
डाशिक औषधद्रव्यकत्वात् । अतएव शब्दस्यैव दीक्षणीयामाप्नोतीति
दीक्षणीयाप्रिवचनं मङ्गल्यते । इतरथा हि तस्याः प्रत्यक्षत्वेन
प्राप्तिवचनेन सुतिरमङ्गलैव स्यात् । तथा नैतेषां पुरोडाशाविध्यन्तः,

यहपुरोडाशा स्मृते पशव इति ग्रहेषु पुरोडाशशब्दानुवादस्तद्ध-
र्मकत्वे मङ्गच्छते ।

यद्यपि चैतेषां ग्रहयागान्तराणां वार्त्तिककारमते पशुपुरो-
डाशकार्यापन्नत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् स्थानापत्त्यैव पुरोडाश-
शब्दोपपत्तिस्तथापि स्थानापत्त्यापि तावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्ते-
र्लिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितमादृश्यस्यैव पुर-
स्फूर्त्तिकत्वेन स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य बल-
वत्त्वादौषधद्रव्यकत्वेन सर्वप्रकृतिभृतदर्शपूर्णमामविकारत्वमेव । अतएव,

“एषामसम्भवे कुर्यादिष्टं वैश्वानरीं बुधः” ।

इत्यादौ वैधातव्यादीचणीयेत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादिधर्माः ।
यदा तु दाशमिकसूत्रभाष्यकाररीत्या प्राकृतपशुपुरोडाशयाग एव
सुरादिद्रव्यान्तरमात्रविधिरित्याश्रीयते । तदा सोमादिशब्दस्य
नामातिदिशनिराकरणमात्रार्थमिदमधिकरणम् । न तु औषध-
द्रव्यकललिङ्गातिदेशमिद्वर्थम् । एतदभावेऽपि पशुपुरोडाशस्य
दर्शपूर्णमामविकारत्वमिद्वेरिति ध्येयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १ ॥

पशुः ॥ दैवः पशुदर्शपूर्णमामविकार इत्युक्तम् । तत्रापि कि-
मग्नौषोमौयपुरोडाशविकार उत मास्त्रायविकार इति चिन्तायां,
घनत्वसादृश्यात् पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्य
द्रव्यगतस्य मास्त्राय्ये सत्त्वाक्रियामकाभावः । घनत्वस्य लिङ्गोपपन्न-
त्वात् । अद्भ्यस्त्वौषधाभ्योऽग्नौषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोचामीति पशुं
प्रोचतीति हि प्रोचणं पुरोडाशधर्मः । तथा पशुं पर्यग्निकरोतीति
पर्यग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वसादृश्य-

स्यापि उखादग्निरूपलिङ्गोपष्टम्भत्वाच्चियामकाभावः । तथात्वेऽपि देवतामादृशस्यैवाग्नीषोमीयविकारत्वे गमकत्वादिति प्राप्ते ।

देवतामामान्योपष्टम्भस्यापि द्रव्यमादृशस्थान्यथामिदुलिङ्गोपष्टम्भत्वेनामन्यथामिदुलिङ्गोपष्टम्भद्रव्यमादृशापेक्षया दौर्बन्धात् साक्षाद्व्यविकार एव पशुः । तथा हि नात्र प्रोक्षणाभ्यादेन मन्त्रोविधीयते । येनेदं लिङ्गं भवेत् । तस्य तु लिङ्गादेव प्राप्तत्वात् प्रोक्षणभावनैवाचापत्वां विधीयत इति विपरीतमाधकत्वम् । पथ्यिकरणं तु प्रदेशपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ कृत्रम् । नेह प्रदेशप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं प्राकृतम् । अपि त्वपूर्वमेवेति न तदपि लिङ्गम् । अतो घनत्वमादृश्यं न लिङ्गोपष्टम्भम् । यदि पशुरुक्षायां पथ्यमानः स्कन्देदिति उखादग्नं तु अनुद्यमानत्वादन्यथामिदु लिङ्गम् । अतः तदुपष्टम्भं पशुप्रभवत्वमेव बलीयः ॥ ८ ॥ ० ॥ ० ॥

दध्नः ॥ तत्रापि दधिविकारः पयोधिकारो वेति चिन्तायां घनत्वमादृश्यादधिविकारत्वमेव । न च साक्षात् पशुप्रभवत्वमादृश्येन पयोविकारत्वगङ्गा । कारणत्वस्य व्याप्तिरूपतया अतोऽन्यस्यानुमानिकत्वेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेक्षया दौर्बन्धादिति प्राप्ते । इदया दौर्भा पयमद्यैकदिनान्तरितानां विकारदग्ननादेकदिनस्यायित्वमादृश्यं स्वतो गतिसत्त्वमादृश्यं च प्रत्यक्षमेवेति तत्प्रवृत्तेन साक्षात् पशुप्रभवत्वमेकस्य घनत्वस्यैव बाधात्पयोविकारत्वमेव ॥ ८ ॥ ० ॥ १ ॥

आमित्रा ॥ आमित्रा तावत्प्रायान्तरमपि तु दधिपयोऽन्यतरूपमिति साधितं चतुर्थं । अतश्च तदन्यतरविकार इति तावद्वि-

वादम् । तत्रापि तु विशेषचिन्तायां, तत्रे पयसीत्यत्र द्वितीयानि-
र्दिष्टद्वय एव सा वैश्वदेवीति तच्छब्देन परामर्शो न तु सप्तम्यन्तप-
दनिर्दिष्टस्य पयसः । गुणभूतत्वात् । न चानयतेर्द्विकर्मकत्वात्पयसो-
न्त्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयापि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मकधातुस्थले
अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारकमन्वन्धमात्रविव-
क्षायां च मन्वन्धमामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितं चेति सूत्रेण कर्म-
मंज्ञाकरणात् । द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभा-
वात् । प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितीयकर्मप्र-
मत्त्वभावाच्च । अतश्च दधिरूपत्वादामिच्छायादधियागविकारत्वमे-
वेति लौकिकस्य पयसोऽधिकरणत्वमिति प्राप्ते ।

मधुररसभूयस्त्वादध्यभावेऽपि च अस्मान्तरेणामिच्छासम्पत्तेर-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां जुषन्तां युज्यं पय इति मन्त्रवर्णाच्च पयस एवा-
वस्थाविशेषापन्नस्यामिच्छापदवाच्यत्वावगतेस्तदनुरोधेन तच्छब्दस्यापि
सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपयःपरामर्शित्वस्यैवावगतेः पय एवामिच्छा । अतश्च
तद्यागविकारत्वमेव । एवं च तत्रे पयसीत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा,
द्वितीयया च सकृन्व्यायेन करणत्वलक्षणेऽपि धेयम् ।

अवस्थाविशेषरूपामिच्छा च न तापं विनेति तस्यापि विवक्षा ।
यदि तु तापं विनाप्यामिच्छा लोके सम्भाव्यते, तदा न सप्तम्या
प्राधान्यलक्षणापि । तत्रपयोधिकरणत्वविशिष्टदधानयनस्यैवावस्था-
विशेषविशिष्टपयोर्रूपामिच्छोद्देशेन विधेयत्वात् । उद्देश्यवाचकपद-
कल्पनया च वाक्यार्थपूर्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शात् सुतरां
लिङ्गोपपत्तिः । अधिकरणत्वस्यैव च दधानयनं प्रत्यङ्गत्वेऽपि पय-

मोनाङ्गत्वं कृत्प्रयोजनत्वादिति ध्येयम् । अतः आभिवाद्या अवस्था-
विशेषविशिष्टपथोरूपत्वात्पथोद्यागविकारत्वम् । तेन पथस्यैव प्रात-
देहधर्माः, दधि तु सौक्तिकमेव संस्कारकम् ॥ ९ ॥ ८ ॥ ३ ॥ /

मन्त्रमहीनस्य ॥ अहर्गणेषु द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । द्वाद-
शाहे चास्ति मन्त्रमहीनत्वं चेति धर्मद्वयम् । तथासीरन्, उपेयुरि-
त्यादिचोदनाचोदिते मन्त्रमन्त्रणोपाधिः । अनियतस्त्रामिके यज-
तिचोदनाचोदिते चाहीनत्वमन्त्रणोपाधिर्बहुव्यवहारात् । तत्तद्भूम-
कत्वे निमित्ते च तच्च धर्मविशेषाविहितः । तथान्येऽपि सचसंज्ञका-
अहीनसंज्ञकाद्याहर्गणा अधर्मकाः समानाः । तच्च द्विविधेष्वपि
द्वादशाहस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतोऽविद्वद्वाः समुचीयन्ते विद्वद्वाश्च
विकल्पन्ते । न ह्यत्र द्वादशाहे भेदोऽस्ति । येनावान्तरसामान्या-
त्तत्तद्द्वादशाहवदित्यतिदेशवाक्यं कल्प्यते । भेदे प्रमाणाभावात्
द्वादशाहवदित्येवातिदेशवाक्यकल्पनेऽव्यवस्थेयं युक्तत्वं प्राप्ते ।

मद्यपि द्वादशाहत्वेनैवातिदेशे मन्त्ररूपनिमित्ताभावात्तन्मैमि-
त्तिकाधर्मानाहीने, अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाच्च तन्मैमित्तिका-
धर्मान् मन्त्रे प्रवर्तन्ते । भेदनाभाव इव होमस्तपुःनयागादाविति
फलतो व्यवस्थितं प्रकृतित्वम् । मन्त्रात्मकेष्वहर्गणेषु मन्त्रात्मकस्य
द्वादशाहस्याहीनात्मकेष्वहीनात्मकस्येति । द्वादशाहारभेदाद्दशरा-
चान्तमहीनाः । द्वादशाह उभयात्मा । त्रयोदशराचादारभ्य सर्वे
मन्त्रभूता एव । तथैवोक्तमन्त्रणमन्त्रात् । बहुव्यवहाराच्च । अतस्तेषु
तेषु तत्तद्भूतस्य द्वादशाहस्य प्रवृत्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ५ ॥

अन्यतरतोऽतिराचत्वात् ॥ पञ्चदशराचस्य कुण्डपायिनामयनस्य

च न मत्रत्वम् । यदन्यतरतोऽतिरात्रत्वेनाहीन इति श्रुत्या अन्य-
तरतोऽतिरात्रत्वस्याहीनलक्षणकरणादर्थाच्चोभयतोऽतिरात्रत्वस्य सत्र-
लक्षणत्वेन पञ्चदशरात्रादौ अहीनलक्षणमत्वेन तदनुपपत्तेः । अतएव
न मत्राहीनयोर्भवदुक्तलक्षणं, न वैकादशरात्रान्तमेव शुद्धाहीनत्वम् ।
अतश्च पञ्चदशरात्रादौ अहीनात्मकद्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिरात्रत्वादस्मिन्नपि
पञ्चदशरात्रेऽन्यतरतोऽतिरात्रत्वेनाहीनत्वोपचारस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्ते-
रभियुक्तप्रमिद्धा निरुक्तलक्षणकस्यैव मत्रत्वादेरङ्गीकारात् पञ्चदश-
रात्रकुण्डपायिनामयनयोरपि मत्रत्वमेव । अतएव गृहपतिर्गृहपति-
रिति गृहपतिशब्दः मत्रैकान्तवृत्तिः कुण्डपायिनामयने । अतः
मत्रात्मकद्वादशाहप्रकृतित्वमेवानयोः ॥ ८ ॥ २ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां

भाट्टदीपिकायामष्टमस्य द्वितीयः ।

अथ तृतीयः पादः ।

हविर्गणे ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं सारस्वतं चतुर्दशं बार्हस्पत्यं
चतुर्दशं इत्यादिहविर्गणे क्रममामान्यात् प्रथमतोययोः आग्नावैष्णव-
बार्हस्पत्ययोराग्नेयाग्नीषोमीयविकारत्वमिति प्राप्तं । क्रममामान्यस्या-
शास्त्रस्यान्यापेक्षत्वेन ब्रह्मन्वीपस्थितिकत्वादत्युत्तिवाक्यगतदेवतासा-
दृश्यस्यानन्यापेक्षत्वेन यागस्वरूपपरिचायकत्वेन च गौघोपस्थितिकस्य
बलवत्त्वान्तर्नागावैष्णवस्याग्नीषोमीयविकारत्वं, बार्हस्पत्यस्य चाग्नेय-
विकारत्वम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

गणसोदनाया ॥ जनक्रमपरात्रे चत्वारि चितृत्वान्यग्निष्टोम-
मुखानीति श्रुतम् । तत्र चतुर्खण्डःसु द्वादशाहिकदशाहान्तर्गत
प्राथमिकस्य चितृत्वोमकस्याङ्गः प्रवृत्तिः । चितृत्वसिद्ध्यात् । न तु
क्रममहकृतगणत्वमामान्येनान्यापेक्षेण दशाहान्तर्गतानामाद्यानां चतु-
र्णामङ्गा प्रवृत्तिः । तत्तदहवृत्तिचितृत्वस्यान्यानपेक्षत्वेन बलवत्त्वा-
दिति प्राप्तं ।

स्वर्गकामोजनक्रमपरात्रेण यजतेति वचनेनोत्पन्नानां मप्रानां
क्रमेणा मध्ये चत्वार्यमूढ चितृत्वविधानेन चितृत्वस्योत्पन्नाग्निष्टोमेन
द्वैतत्वादत्युत्तिगिष्टेन गणत्वेनैव प्रथमस्य प्रथममित्यादिक्रममह-
कृतेन मप्रानामण्डगा द्वादशाहिकदशाहान्तर्गतमप्राहविकारत्वम् ।

न च प्राप्रकर्मानुवादेन चितृत्वविधिरग्निष्टोममुखत्वस्य च
विधिरिति वाक्यभेदः । दशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्याग्निष्टोम-

संस्थाकत्वेनाग्निष्टोममुखत्वस्य प्राप्तत्वात् । न चाद्येष्वेव चतुर्षु चितृत्व-
विधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्टोममुखत्वस्यापि विधिरावश्यक इति
वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्त्रयाणामन्येषां विध्यन्तरेण
सोमविधानाच्चाद्येष्वेव चतुर्षु चितृत्वप्राप्तेरिति भाव्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोद्देशेन चितृत्वविधौ योग्यतया सप्तस्वय-
हःसु चाद्येषु चतुर्षु सोत्रेषु चितृत्वविध्यापत्तेरहर्मात्रोद्देशेन तद्विधौ
च सर्वत्र तदापत्तेः चतुःसंख्याविशिष्टाहहोद्देशे च वाक्यभेदापत्ते-
रयमेव संस्थाभिन्नचितृत्वविशिष्टकर्मात्यन्तविधिः । त्रयाणां चान्येषां
विध्यन्तरेण विधिः ।

सर्वेषां च कक्षवाक्येन सम्बन्धमात्रकरणम् । एवं चोत्पत्तिवाक्ये
चतुर्णाङ्गत्वप्रतीतेस्तस्योत्पत्तिगतत्ववत् चितृत्वस्याप्युत्पत्तिगतत्वेन
साम्येऽपि चितृत्वस्याङ्गभूतसोचवृत्तित्वात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया
दुर्बलत्वेन गणत्वसादृश्येनैवाद्यानां चतुर्णामतिदेशः प्रसाध्यः । सर्वथा
नाशस्यैव चतुर्ध्वतिदेशः । एवं चाग्निष्टोममुखानीत्यनुवादोपपत्तिः ।
इतरेषां चयाणामन्यसंस्थाकत्वात् । इतरथाऽग्निष्टोमानीत्येवावश्यत् ।
सर्वेष्वग्निष्टोमसंस्थाकत्वस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

काक्षाभ्यासे ॥ षट्चिंशद्रात्रे षडहो भवन्ति चत्वारो भवन्तीति
श्रुतम् । द्वादशाहान्तर्गतदशाहे चाद्य एकः षडहः सधर्मकः श्रुतः ।
तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमत्र प्रवृत्तिरित्यत दशाहस्यावृत्त्येति चिन्ता-
याम् । न तावदत्र षडहशब्दो नामातिदेशकः । तस्य संस्थाविशि-
ष्टाहर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात् । सत्त्वेऽपि
वा यौगिकत्वेनोक्तविधायित्वाद्यतेर्नामातिदेशकत्वायोगाच्च । नापि

कृतपदहानुवादेन संख्याविधिः । द्वादशाहत्वानुपपत्त्या तस्या-
न्निवेष्टात् । अतः कर्मान्तराद्येव संख्यया चतुर्विंशतिविधीयते ।
च तु पदहस्य चतुराहृतिः । तथाले चतुः पदहोभवतीति क्रिया-
भ्याहृतिनिहितमुच्यते । चत्वारो भवन्तीति श्रवणात् पृथक्-
त्विनिवेष्टिन्या संख्यया भेद एव । अतश्च गणत्वमामानाद्द्वादशाहं
द्विरभ्यस्याविशिष्टेषु चतुर्षु द्वादशाह्यानां चतुर्णां प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

यद्यपि तत्त्वरत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि, तथापि
षट्पञ्चाशद्वत्त्वमादूयेन तस्यैव चतुर्वारं प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नात्र तावन्नि-
कर्माणि, चतुर्विंशतिमण्याया श्रवणात् । षट्मण्यायाः चतुर्मण्याया-
स्यैकत्र दयमिति न्यायेन कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदश-
कापत्तिः । षट्मण्यायाः ममाभगत्वेन तथालयानुपपत्तेश्च । अत-
हृकविशिष्टे अपरविशिष्टमिति न्यायेनैव षट्मण्याविशिष्टे चतुः-
संख्यान्वयोवाच्यः । अतश्च मन्वयेकवाक्यत्वे प्रयोजकादशत्वन्यायेन
निज्ञातसंख्यत्वाच्चतुःसंख्या आश्रय्यापादिकत्वं । वस्तुतस्तु पृथगाख्यात-
श्रवणादत्रापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन यन्मात्रेव कर्मणां चतुर्वारमा-
हृतिः । सूत्रप्रत्ययाभावेऽपि च प्रमाणान्तरेणाहृत्तिकल्पने न
कस्यिदोषः । अतः सूत्रभाष्यस्त्वारभ्येन यन्मात्रेवाहृत्तः षट्मण्यत्व-
मादृश्यादिना षट्पञ्चस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः ॥ ८ ॥ ३ ॥ ३ ॥

संख्यागणे ॥ अनारभ्य, शताग्निष्टोमं भवति शतोक्तं शताति-
राचमिति श्रुतम् । तथाग्निष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोम एव
प्रचुरप्रयोगात्तदनुवादेन शतसंख्याऽभ्यासापादिका विधीयते । न
अग्निष्टोमादिशब्दानां संख्याविशिष्टकृतमामान्यवाचित्वम् । तथाले

अथातोऽग्निष्टोमेनेत्यादौ प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधेन चयनस्य विवृतौ निवेशापत्तेः । अतो ज्योतिष्टोमत्वाच्चात्र द्वादशाहप्रवृत्तिः । अथवा, अग्निष्टोमादिशब्दानां नागृहीतविशेषणान्यायेन संख्यामात्रवाचित्वा-ज्ज्योतिष्टोमे निरुद्धलक्षणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणा-भावाच्चित्यकाम्यसंख्यानुवादेनैव शतावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि पक्षे ज्योतिष्टोमस्यैवाश्रयत्वादिना मत्त्वान्न गणातिदेशः । अस्तु वेदं कर्मान्तरम् । तथाप्यन्यपदार्थस्यैकवचनान्तत्वादेकमेव तत् । शतसंख्यायाश्च संख्यागतत्वेनाभेदकत्वात् । अतः शतसंख्याकमभ्यस्तमेकं कर्म ज्योतिष्टोमविकार इति न गणातिदेश इति प्राप्ते । ✓

एकप्रसरतामङ्गापत्तेर्न तावज्ज्योतिष्टोमोद्देशेन संख्योद्देशेन वा संख्याविधिः । अतो वषट्कर्तृभचवदेव कर्मान्तरम् । तदपि नैकम् । तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनेकसंख्याकत्वस्याभ्याममन्तरेणानुपपत्तेरश्रुत-सूत्याभ्यामकल्पनापत्तेः । अतोऽग्निष्टोमोक्त्यादिपदानां चिद्वदग्निष्टु-दग्निष्टोम उक्त्योर्वैरूपमामेत्यादौ विवृतियज्ञमामानाधिकरण्ये-नापि काचित्कप्रयोगेण साम्प्रतिकलक्षणया तत्तत्संख्याकयज्ञान्तर-परत्वमङ्गीकृत्य शतसंख्याभिन्नतावद्यज्ञविधिरेवायम् । एवं चान्य-पदार्थो न कर्मापि तु शतं उक्त्यसंख्याकायज्ञाः करणं यस्मिन्निति-व्युत्पत्त्या फलमेवेति ध्येयम् । तदपि च नोद्दिश्य यज्ञविधिरेक-प्रसरतामङ्गतादवस्थापत्तेः । अपि तु तात्पर्यगत्या अंशत्रयविशि-ष्टतावद्भावमाविधिरेवेति युक्ता गणस्यैवातिदेशाद्दशवारमावृत्तिः द्विगुणमामत्वादा न कश्चिदोषः । [एकवचनान्तत्वानन्तत्वे उपपत्ति

रूपः । कर्मैकत्वेऽपि आवृत्तेरावश्यकत्वेन सुत्यागणत्वमपायाद्
दादशाहमविरोधः ॥ ८ ॥ ७ ॥ ४ ॥

गणादपश्यः । गताग्निष्टोमादौ दादशाहगतदशराचप्रवृत्ति-
रित्युक्तम् । दादशाहे च प्रथमोत्तमावतिराचमस्याकौ । दशराच-
प्रथमोत्तमौ चाग्निष्टोममस्याकौ । मध्यतमान् चाष्टौ उक्थ्यमस्या-
कानि । केषाञ्चित्सप्तोक्थ्यमस्याकानि, एकः षोडशी । तदिह गता
ग्निष्टोमे तावदतिदंशप्राप्तानामुक्थ्यादीनां बाधादग्निष्टोममस्याकत्वे न
कापि वृत्तिः । उक्थ्यातिराचयोस्तु दिनेषु येषु अतिदंशेनोक्थ-
स्तोत्रादि प्राप्तम्, तेद्यपि न काचिदिच्छन्ता । येषु तु अग्निष्टोम-
मस्याकत्वप्राप्तिर्येषु वचनादोक्थ्येषु कर्त्तव्येषु दादशाहिकान्तेनो-
क्थ्यातिराचस्तोत्राण्युपस्थितत्वात्कत्तव्यानीति प्राप्तिः ।

न तावदतिदंशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्य प्रथममित्येवं कसेन
प्रत्येकमेव तत्तदहःसु तत्तदह्णामतिदंशेन यान्यहानि उक्थ्यमस्या-
कप्राकृताहविकाराणि तेषु तदोयोक्थ्यप्राप्तावपि अग्निष्टोममस्याक-
प्राकृताहविकारेषु तत्प्राप्तौ प्रमाणाभावात् । प्रथमोत्तमयोरेवाति-
राचमस्याकत्वेन तयोः काण्यनतिदंशेन रात्रिपर्यायाणां सुतराम
प्राप्तिर्युक्ता । अतः गतोक्थ्यादौ तेषु तेद्यहःसु वाचनिकानि स्तोत्राणि ।
न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते इति न्यायेन ऋतिष्टोम-
स्यान्येव कार्याणि । अयं च नातिदंशोऽपि तु कर्मान्तरत्वे प्रमाणा-
भावाद्युक्तोक्थ्यप्रमिद्विस्तवत्यानि वचनेन निर्धार्यन्ते । किञ्च

स्तोत्राणामुत्पत्तिर्ज्योतिष्टोम एव । द्वादशाष्टे तु अतिदेशप्राप्त-
स्तोत्रानुवादेन धर्मविशेषमात्रम् । अतश्च ज्योतिष्टोमिकानामेवोप-
देशेन विधानम् । अतएव राशिपर्यायादीनां ज्योतिष्टोमे फलार्थ-
संख्याङ्गत्वेनेहानतिदेशेऽपि न काचित्स्वरूपदेशेनैव तद्विधानाङ्गी-
कारात् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ५ ॥

गायत्रीपु ॥ बृहस्पतिमवे प्रकृतितो गायत्र्यैष्टुभादिनानाकृन्दःस
प्राप्तेषु कृन्दोन्तरपरिसंख्यार्थं गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतम् । तत्र
गायत्र्यादिशब्दानां चतुर्विंशत्याक्षरसंख्यामात्रवाचित्वास्मादृहीत-
विशेषणान्यायेन लक्षणयापि अक्षुप्रयोगोपपत्तेस्तत्रापि न शक्तिः ।
अतश्च प्राकृतौष्वेव अक्षु अधिकाक्षरलोपं कृत्वा चतुर्विंशत्याक्षराख्येव
पठनीयानि । अतएव, ये हि द्वे गायत्र्यौ मैका जगतीति खिन्न-
मपि संख्यावाचित्वपक्षे उपपद्यते न अक्षुवाचित्वपक्षे । तिस्रोऽनुष्टुभ-
स्यतस्तोगायत्र्यो भवन्तीति च । अतश्च शताग्निष्टोमे उक्थ्यादि-
स्तोत्रलोपवदिहाप्यधिकाक्षरलोपप्रसक्तौ,

न गायत्र्यादिशब्दानां संख्यामात्रवाचित्वम् । तथात्वे घटादि-
संख्यायामपि प्रयोगापत्तेः । प्रयोगानुसारेणाक्षरसंख्यावाचित्वे तेनैव
अम्बिशेषस्य वाच्यतापत्तेः । इतरथा तावदक्षरे गद्येऽपि प्रयोगा-
पत्तेः । अतोष्टाक्षरपादत्रयादियुक्तमन्त्रविशेष एव गायत्र्यादिपद-
वाच्यः । निरुक्तलिङ्गेषु तु संख्यामात्रे लाक्षणिकः । तेन द्वाग्रत-
योभ्य एवोत्पत्तिर्गायत्र्य आनेया न त्वक्षरविलोपः । तथात्वे
वाक्यार्थपरिपूर्णभावेनार्थप्रत्यायकत्वानुपपत्तेश्च* । पूर्वाधिकरणे

अधिकागमरूप उपचयस्त्रिभिस्तत्प्रसङ्गादिहापचयस्त्रिभ्यत इति
 नाच तथाध्यायसंगतौ यतितथम् ॥ ८ ॥ ४ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवहता भारद्वाजपिकाया-
 महामाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

दर्विहोमे ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे दर्विहोमेषु तदपवादं वक्तुं दर्विहोमशब्दार्था निरूप्यते । तत्र न तावदयं दर्व्याख्यस्य गुणस्य विधिरिति शङ्कितुं शक्यम् । होमादिविधिवाक्ये श्रवणाभावेन विधायकत्वशङ्कानुपपत्तेः । न च वास्तुहोमीयगुणविधिर्यवादे, यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादित्यत्र श्रुतस्य दर्विहोमपदस्य घृतादिपदव्युत्पदान्तरकल्पनया विधायकत्वसम्भवः । पुरोऽनुवाक्यामनूच्याज्यया यजतीति ऋग्वद्व्ययगुणविधेर्यपेक्षाभावात् ।

न च सिद्धवन्निर्देशान्यथानुपपत्त्योपरि हि देवेभ्यो धारयतीतिवद्वाक्यान्तरकल्पनया होमोद्देशेनैव दर्विविधायकत्वम् । वास्तुहोमे तावत्सूचः प्रत्यक्षशिष्टत्वेन विधातुमशक्यत्वात् । होमान्तरेष्वपि स्मार्त्तेषु न्यमिलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोतीति स्मार्त्तवचनेनैव तन्नाप्तेः । औतेष्वपि सुवेण जुहोति जुक्का जुहोतीत्यादिना तत्र तत्र पाचान्तरमद्भावाच्च । अतस्तत्र तन्मन्त्रान्यायेन गुणविधित्वानुपपत्तेर्दर्विशब्दं पाचान्तरस्योपलक्षणमङ्गीकृत्यैकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन वा तस्माद्धोममात्रस्येदं नामधेयम् ।

तचापि यथैव स्मार्त्तानां पार्वणस्यालीपाकादीनां कर्त्तरि दर्विहोमिक इति प्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तमद्भावाच्च तेषां नामधेयं, तथैव वास्तुहोमेऽपि प्रयोगात् औतानामपि । न च वास्तु

होमस्यैकया च्छया करणे दर्विहोमत्वप्रसङ्गमभिधानादस्तुतो दर्वि-
होमत्वाभावप्रतीतेरस्य प्रयोगस्य विकृत्वमिति वाच्यम् । दर्वि-
होमपदस्य स्मार्त्तमाचनानामत्वे वास्तुहोमे एकया च्छया क्रियमाणेऽपि
दर्विहोमत्वानापत्तेरस्यार्थादस्य ज्ञापकविधया श्रौतेष्वपि होमेषु
दर्विहोमपदप्रवृत्तिमाधकत्वात् । अतः सर्वनामधेयम् । तथापि
होमपदश्रवणाद्दोमानामेव न तु यागानाम् । न च यागस्यलेऽपि
चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेन होमविधागात्तन्नामत्वोपपत्तिः । तच्चत्य-
जुहोतिना प्रक्षेपमाचक्ष्येव प्रतिपत्तिरूपस्य लक्षणाया विधेयत्वेन तस्य
स्यहोमत्वाभावात् । अतो होमनामधेयमेवेदम् । इदं च मिदुमेव
उत्तरविवक्षार्थं प्राण्यते ॥ ८ ॥ ४ ॥ १ ॥

तस्मिन् ॥ तेषु अव्यक्तत्वसामान्येन होमयागविकारत्वम् । अव्यक्तत्वं
होत्पत्तिवाक्ये देवताभावरूपम् । न तु स्वाङ्गतया देवताशन्यत्वम् ।
तथात्वे मिदुल्लं दर्विहोमेषु देवताभावप्रसङ्गात् । अतएवोपांशु-
याजविकारत्वमपि शङ्कम् । अथवा होमत्वसामान्याधिक्याच्चारिष्ट-
होमविकारत्वम् । अतएवाग्निहोत्रं यदि कोटोवपद्येतास्तःपरिधि
जिनयेदिति परिधिदग्गनम् । परिधिर्हि अङ्गप्रधानार्थत्वाच्चारिष्ट-
होमाङ्गत्वमपि सृजभमेव । तथा, अग्नौ अन्तर्वेदि तिष्ठन् सविचाणि
जुहोतीति वेदिदग्गनं नारिष्टहोमविकारत्वमाधकम् । यत्तु, मूले
ष्वामयाजविकारत्वं शङ्कितं, तत्तेषां यागत्वादुपेक्षितम् । यदि
परमुपांशुयाजमाधारयेत्, तदाऽस्तु, पिष्टलेपफलीकरणहोमयोवां
विकारः । सर्वथा नापूर्वादर्विहोमा इति प्राप्ते ।

द्रव्यदेवतादिमन्त्रिपत्योपकारकाङ्गसामयौमाकन्यरूपहृत्तद्विधा-

नवत्वेन यावदुक्तेतिकर्त्तव्यतयैव निराकाङ्क्षत्वासादृश्यस्य च विनि-
गमनाविरहेणानियामकत्वादपूर्वाः एव दर्विहोमा न प्रकृतिपूर्वाः ।
यत्तु परिधिर्वेदिदर्शनं, तद्देशोपलक्षणतयाप्युपपन्नम् । एवं च
अम्बकहोमेषु औचित्येन नात्रेधावर्हिः संनश्नते न प्रयाजानूयाजा-
दृज्यते न मामिधेनीरन्वाहेति स्तुतिरप्युपपद्यते । अतिदेशपक्षे स्वत-
न्त्रपर्युदासकल्पने विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गापत्तेः ।

सोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं सिद्धम् । औदुम्बरीहोमे हतेन
द्यावापृथिवौ आपृणेति अन्तरा कर्णौ जुहोति भूमिगते आख्ये
स्वाहाकार इति । सोमयागादिविकारत्वे हि अतिदेशेन वषट्कारः
प्रायेत । तच्च स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिः स्यात् । अस्मन्नस्ते
तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते वषट्कारेण वेति
अनारभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवषट्कारयोर्विकल्पेन
प्रदानमात्रे प्राप्तौ याव्याया अधि वषट्करोतीति वचनेन याव्याव-
त्कर्मणि वषट्कारनियमात्तद्रहिते परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्ते-
स्तदनुवादेन भूमिगमनोपलक्षितकालमात्रविधानाज्जायवम् । न चैवं
परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ अग्निर्व्यातिरित्यादौ कचित्पुनः
स्वाहाकारपाठवेयर्थम् । तस्य मन्त्रत्वमिद्व्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । यदि
त्वतिदेशपक्षेऽपि औपदेशिकमन्त्राणां देव याव्याराहित्यादवट्कार-
प्राप्त्यभावेन परिशेषाद्विद्वेः स्वाहाकारप्राप्तिरुद्भास्येत, ततो नेदं सिद्धं
इति श्लेषम् । अतः सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति ॥ ८ ॥ ३ ॥ ९ ॥

इति औषण्डदेवस्तौ भाट्टदीपिकायां अष्टमस्य

चतुर्थः पाठोऽध्यायस्य समाप्तः ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः

यज्ञकर्म ॥ तदेवं सिद्धेतिदेशे तन्नापितपदार्थविषय ऊहसि-
क्यते । त्रिविधस्योहो निरूप्यते । मन्त्रोहः, सामोहः, संस्कारोहस्य ।
तत्रोहोनाम प्रकृतावन्यथा दृष्टस्य विकृतावन्यथा भावः । तत्त्वं च,
चैन मन्त्रेण यदुमांविष्कम्भवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं, तस्य तेन
सम्बन्धेन विकृतौ तदुमांविष्कम्भभिस्रवृत्तित्वम् ।

अस्ति चेदं देवस्य त्वादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिमंस्कारेषु च ।
मन्त्राणां हि स्मारकत्वसम्बन्धेनाग्निवायवष्कम्भवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ,
विकृतौ च तेनेव सम्बन्धेन तदुमांविष्कम्भभिस्रसृष्ट्यादिवृत्तित्वात् ।
एवं प्रोक्षणावघातादीनामपि संस्कार्यतामन्त्रेण श्रौष्टित्वावष्कम्भ-
वृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ च तेनेव सम्बन्धेन तदुमांविष्कम्भ-
भिस्रश्यामाकादिवृत्तित्वात् । एवं साम्नामपि, आर्द्र-भावादिकृपाणां
चैन सम्बन्धेन यत् स्यान्गतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ तेषां
तेनेव सम्बन्धेन तत्स्यान्भिस्रस्यान्गतैकारवृत्तित्वादुहः ।

अथ श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वम् । तेनोक्तैकार-
वृत्तित्वादः शब्दादप्रतीतावपि न क्षतिः । अथ च सम्बन्धेणा-
विवक्षायां पशुपुरोडाशयागोयोद्देशाशस्य प्रकृतौ स्मारकत्वसम्बन्धे-
नाग्नीषोमदेवतावृत्तं विकृतावन्यथयुक्तान्यदेवताविधानेनारादपकार-
कस्य सम्बन्धान्तरं कृतृपकारवृत्तित्वादतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धे-

क्यविवक्षणम् । प्रकृतावेव ब्रौह्मिवाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतानामव-
 घातादीनां तद्विषयवादिदृत्तित्वान्नद्वारणाय प्रकृतिविकृतिपदोप-
 दानम् । प्रकृतिस्थब्रौह्मिक्त्यपेक्षया सौर्यादिविकृतिस्थब्रौह्मिक्त्यन्तीनां
 भेदादातिदेशिकब्रौह्मिक्त्यसौर्यादावेवावघादीनामूहवारणार्थं यद्ब्रुमां-
 वच्छिन्नेति विशेषणम् । सौर्यस्थब्रौह्मिषु तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकब्रौह्मिभेदसत्त्वेऽपि ब्रौह्मिवावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदा-
 भावात् । यवसाध्यविकृतौ तूहाङ्गीकारेऽप्यदोषः । प्रकृतौ प्रोच-
 णादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवक्षित-
 त्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण श्यामाकवृत्तित्वादसम्भवमपूर्वयोर्दर्श-
 पूर्णमासीयत्वादिना भेदविवक्षायां सौर्यस्थब्रौह्मिक्त्यव्याप्तिमाशङ्क्य
 श्रुतपदं निरुक्तप्रतीयमानत्वार्थकम् । अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञाना-
 धीनत्वेन निरुक्तश्रुतत्वाभावात् । अत्र चाग्निपदस्थाने सूर्यादिपद-
 प्रक्षेपेऽपि अवशिष्टमन्त्रस्य प्राकृतत्वानपायात्तत्त्वक्षणे तस्येति शब्दा-
 नुपपत्तिः । एवं च यत्र प्राकृतत्वकृत्स्थाने अग्निरस्योहस्तचोह-
 शब्दोभाक् इति ध्येयम् । अथवाऽस्तु तदनुरोधेन तस्येति पदं
 प्राकृततत्त्वाव्यापकान्यतरपरमिति संक्षेपः ।

अ चोहः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्रूपावच्छिन्नोद्देश्यसम्बन्धि-
 त्वेन विधानं, तद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिद्ध्येत् । न तु
 स्वरूपेणैवातिदेशे । तथात्वेऽग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्यं तस्यैवा-
 दृष्टादिप्रयोजनान्तरकल्पनया प्रयोगोपपत्तावूहानापत्तेः । अतएवो-
 पकारपृष्ठभावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः । प्रकृतौ निरूपित-
 रूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति दृग्गमे वक्ष्यते ।

तद्विधोपोद्घाततया किं प्रोक्षणावघातादीनामग्रेषु जुष्टं निर्वपा-
 श्रित्यादावग्यादिपदानां च प्रकृतौ त्रीहिलाग्नित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेन
 विधानं, ततश्च त्रीहिलग्यादिप्रयुक्तास्तोऽथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नो-
 द्देशेन, ततश्चापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्त्यते । त्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे ध्यामाके
 चरौ शौर्यं वा त्रीह्यादीनामभावात्प्रोक्षणादीनां कोप एव न दूषः ।
 अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु ध्यामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात्स्थित्युक्तः ।
 तत्र यथापि आरादुपकारककाले न भुतमुद्देश्यतावच्छेदकम्, तथापि
 प्रोक्षणादुपायकाकाङ्क्षापेतिर्कर्मव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यागाङ्ग-
 मयेव प्रयाजादिविधानाद्यागत्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । न त्वपूर्व,
 समप्राधान्यापत्तेः । न चेतावता पारिव्रजत्वापत्तिः । अनुवादक्य
 इति सम्भवे यन्निहितगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् ।
 न वा अतिदेशोच्छेदः । अपूर्वविशेषार्थत्वं इव आग्नेयाद्यर्थत्वंऽपि
 तद्वत् कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्यानापत्ते शौर्यं धर्मातिदेशोपपत्तेः ।
 अतस्तो यागप्रयुक्ता एव । तदा किमु वक्तव्यं यद्गीह्यादिसंयोगेनैव
 प्रोक्षणादिप्रयुक्ताद्गीहिलादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति ।

न च त्रीहियागादिस्वरूपायत्वे धर्माणां आनर्थक्यम् । तेषामपि
 अग्निवत्प्रवृत्त्यवस्थेन तदभावात् । न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेणोत्पत्तौ
 प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि त्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
 प्राचक्ष्माणतयाऽऽनर्थक्यापत्तिस्तदवच्छेदेति वाच्यम् । एतादृशानर्थक्य-
 रिश्चारायं प्रोक्षकविग्रहे त्रीहियामेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागा-
 नस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपत्तौ निषादक्यपत्यधिकरणव्याघेन
 विधिपदे अवादिमाधारणेनापूर्वसाधनत्वकक्षणायां प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा ब्रौहिपदे लक्षणा, तथापि लाघवादुपस्थितत्वाच्च विजातीययागमाधनब्रौहिवादिकमेव वक्ष्यतां, न त्वपूर्वमाधनत्वम् । न च यागस्यापि विज्ञातोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः । यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नस्येव जायमानत्वेऽपि विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण जायमानत्वे प्रमाणाभावात् । न हि आग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति काचित्सामग्री कृताऽस्ति, येन तज्जन्यव्यक्तौ आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत् । प्रोक्षणादेरेव तु विधानबलेन तत्सामग्रीत्वात्, तद्व्यतिरेकेण तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम् । अतएवारादुपकारकणामपि यागस्वरूपार्थत्वे नानर्थक्यमिति प्राप्ते ।

यद्यपि तावद्विजातीययागमाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनामुद्देश्य-
तावच्छेदकं, तथापि अपूर्वमाधनत्व इव वक्ष्यमाणरीत्या न तच्च
ब्रौहिवादिकं प्रविष्टमिति श्यामाकेष्वपि तत्सत्त्वादुत्तमिद्विरनिवार्यैव ।

वस्तुतस्तु न विजातीययागमाधनत्वं तत्सत्त्वं । विजातीययागव्य-
क्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यन्तर्गतत्वात्तदवच्छिन्नं प्रति
द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य लोकेत एव कारणत्वाद्गतेः । सामग्रीवशेन
ब्रौह्मादिद्रव्यं विनापि द्रव्यान्तरेण कदाचिद्विजातीययागव्यक्तौ ना-
मुत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । न च सामान्य-
सामग्र्या विशेषसामग्रीसहिताया एव कार्यजनकत्वनियमः । अन्यत्र
तथात्वेऽपि प्रकृते तथा कल्पनायां प्रमाणाभावात् । तदेव यादृक्
तादृक् होतव्यमिति लिङ्गानुपपत्तेश्च । अतएवानर्थैव रीत्या पक्ष-
प्राप्तिमुपपाद्य फलतो नियमविधित्वं ब्रौह्मादिविधीनामुपपाद्यते

प्रतिनिधिय' । अतो द्रव्यतत्संस्कारविषयः सर्वे अपूर्वसाधनीभूत-
विषया एव । व्यापकौभूतापूर्वत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना
कारणत्वस्य लोकोत्पत्त्येन निरुक्तप्रतिबन्धानापत्तेः । आरादप-
कारकाणामप्यन्यैव दिशा अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकत्वं न
तु यागार्थत्वम् । आनर्थक्यापत्तेः । यागनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च
न प्राधान्यापत्तिरङ्गत्वविघातो वेत्यादि संज्ञं कौस्तुभे ।

यत्न, ब्रौह्मिवाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादितिधिः । शास्त्रबोधे
लक्षणाया अनङ्गीकरणात् । पश्यान्, निषादस्यपत्तिन्यायेन प्रोक्ष-
णादिविगिष्टब्रौह्मिणां वाक्यान्तरकल्पनया अपूर्वायत्वकल्पनमित्यु-
क्तम् । तत्प्रोक्षणादेस्तत्तन्यादुष्टस्य वा ब्रौह्मिवावच्छिन्नभाष्यकत्वे
अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाच्छास्त्रबोधस्यैवानुपपत्तिलक्षणाङ्गी-
करणात् प्रत्युक्तम् । अतो ब्रौह्मादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्न-
लक्षणात्तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादितिधिरिति ते अपूर्वयुक्ता एवेति
मिदुः श्यामाकादासुहः । न चैवमपि धर्मानुष्ठाने ब्रौह्मिवादीना-
मपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वादिरुतौ तदभावे भेदनाभावात् इव
धर्मलोपापत्तिः । यच्छब्दाद्यभावेन ब्रौह्मिवादीनां निमित्तत्वे
प्रमाणाभावात् । वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेना-
नुष्ठापकत्वव्याप्यभावाच्च । अतएवापूर्वस्यैव तत्त्वास्मिन्नित्यम् ।

वस्तुतस्तु फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फलस्याभिदूष्यानुष्ठा-
पकत्वे प्रमाणाभावात् फलीभूतापूर्वमपि न निमित्तम् । अनर्थैव च

दिशा यागवस्थाप्यारादुपकारकस्थले निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो-
बाधकाभावात् सिध्यत्येवोहः । यानि चात्र मूले वर्णकान्यनेकानि
कृतानि, तानि पुनरुक्तत्वादनुपयुक्तत्वाच्चोपेक्षितानि । मूलकारैस्तु
यन्व्याख्यानरमिकतया कृतानीति ध्येयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

संस्कारे ॥ अत्र मूले सञ्चिपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं
त्रिभिरेभिरधिकरणैराचिष्य समाधीयते । तच्चेह वाक्यसंयुक्ते अचि-
माधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुतिसंयुक्तयोरिति विवेकः । तदिह दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे श्रुते प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीत्यादौ
प्रोक्षणं नापूर्वार्थम् । वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगममेन प्रकरण-
मात्रादपूर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तौलूखलमुसलो-
द्देशेनैव प्रोक्षणस्य त्रीचीन् प्रोक्षतीतिवत् विधानात्कथं वाक्येनापि
तस्यावघातार्थत्वम् । द्वितीयावशिष्टया कर्मत्वस्य विशेष्यतयाऽनुक्तेः
कर्मत्वस्य द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीत्या तथोद्देश्यत्वानुपपत्तेः । अतस्य
प्रोक्षणस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेनौलूखलमुसलयोरवतारेऽपि वाक्यादव-
घातोद्देशेनैव विधानम् । अस्तु वा उलूखलादावेवावतारे प्रमाणा-
भावात् प्रोक्षणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि द्वितीयया अन्यसाधनीभूत-
योरेव तयोः प्रतीतेः प्रोक्षणस्यापि यदुलूखलमुसलयोः कार्यं
तदर्थावगतेरवघातार्थत्वसिद्धिः । सर्वथा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च
नैवारसहर्षणावपूतानामित्यादाववघातस्यौलूखलमुसलयोर्वाऽभावात्स-
खेषु न प्रोक्षणमितिप्राप्ते ।

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैवावघातस्य रूपे उलूखलमुसलस्य रूपे वाऽऽन-
र्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वस्य च तथा अपूर्वार्थत्वावघातादुपपत्तिरित्यु-

क्रमम् । तदनुपपन्नम् । आद्येष्वप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौनःपुन्यपत्तेः ।
किञ्च प्रोक्षणं न तावदवघातोद्देशेन विधीयते । उलूखलमुसल-
विशेषणत्वेनैव प्रतीतेः । न ह्यस्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पन्नोऽपि तु
निष्ठाविप्रक्रियान्वय एव । नाप्यवघातसाधनौभूतोऽलूखलमुसलो-
द्देशेन, विप्रिष्टोद्देशापत्तेः । उलूखलमुसलयोर्विप्रिष्टयोः शुद्धयोर्वा
उद्देश्यत्वे एकप्रसरताभङ्गापत्तेः । अतो नैवं पूर्वः पक्षः सम्भवौ ।

अपि तु विध्यन्तरप्राप्तावघातानुवादेनार्थात् सम्भवप्राप्तिकथो-
रपि उलूखलमुसलयोः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रोक्षणविप्रिष्टयोर्विधा-
वार्यिकेन विशेषणविधिनोलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्यः ।
ततस्योलूखलमुसलत्वेनोद्देश्यताऽपूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः कार्यः ।
अतोऽपि च तदा भवेद्यदि सकलपौरुषाग्निकपाचसाधारण्येन प्रोक्षण-
विधिर्न स्यात् । न त्वेतदस्ति । उक्तानानि पाचादि प्रोक्षतीति
विध्यन्तरेण तस्य प्राप्तत्वात् । न हि मौमांसकमते पौरोडाग्निक-
पाचप्रोक्षणाभावः । मन्त्राभावस्यैव परं दृतीये साधनात् । अतः
प्रकारान्तरेण प्राप्त्यर्थस्याप्यमनुवादः । अभ्युदयग्निरस्कृतयोऽलूख-
लमुसलविधानार्थः । समाप्तोपात्तत्वाच्च नानेकविधेयता दोषाच्च ।

अतएवं विचारोवाच्यः । पाचप्रोक्षणविधिर्नैवोलूखलमुसलयोरपि
शोचयम् । तत्तु पूर्वाधिकरणन्यासेनैवोलूखलमुसलनिष्ठापूर्वसाध-
नत्वप्रयुक्तम् । तथोक्तं तस्माधनता न वाचादपि तु यागपुरोडाग्न-
ग्रीहितदवघातहारिकैव प्रयोजकत्वापरपर्याया । तच्च चातिप्रसङ्ग-
परिहागर्थे साधनतावच्छेदकस्य यागत्वपुरोडाग्नत्वग्रीहितावघा-
तत्वादेरपि विवक्षितं तत्तद्व्यापारकसाधनतामात्रस्यैवेति चिन्ताशाम् ।

व्यापारवद्विनिगमनाविरहेण साधनत्वावच्छेदकस्यापि विवक्षा । इतरथा यवादावतिप्रसङ्गापत्तेः । अथवा साधनताया अवच्छेदकं विना निरूपयितुमशक्यत्वादेव विवक्षितं तत् । न तु व्यापारः । तं विनापि साधनतायाः सत्त्वेन निरूपयितुं शक्यत्वात् । अतश्च नखेषु अवघातत्वाद्यभावाच्च प्रोक्षणम् । एवं च यद्यपि श्रुतस्योलूखलत्वादेरपूर्वसाधनत्वलक्षणौपयिकतथोपक्षीणत्वात् अविवक्षा स्यात्, तथाप्यान्तरालिकानां साधनतावच्छेदकानां यागत्वप्रभृतीनां विवक्षा दुर्निवारैरेवेतिप्राप्तेः ।

अपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतादिलक्षणायामतिप्रसङ्गपरिहाराय मध्यवर्त्तितया झटित्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारमत्त्वे विवक्षा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः पश्चादुपस्थितेः । अतएव यत्र मध्ये यागादौ न व्यापारस्तत्र कारणताया एव शृङ्गयादिकया विवक्षणम् । न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात् । उपपादितञ्चैतत् कौमुभे तेषामर्थाधिकरणे विस्तरेण । अतोऽवघातत्वादेरविवक्षितत्वाच्च नखेषु प्रोक्षणमिद्विरिति ।

एवं वा । एवं तावदुद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाधनत्वलक्षणेत्युक्तम् । तत्र किं प्रधानजन्यापूर्वमेव लक्ष्यते उताङ्गजन्यमपीति चिन्ताया, यत्र तावदवघातपेषणादौ न ब्रीह्यादिजन्यं मध्येऽपूर्वान्तरं, तत्र प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वलक्षणा अविवादैव । यत्र त्वदुद्धार्यमस्त्रिपत्योपकारिषु प्रोक्षणदीक्षणीयादिषु स्वजन्या-

इमं हि, तथापि तदङ्गानामुत्पत्त्यादीनां, यावत्त्या वाचा कामयौत
 इवत्या दीक्षणीयायामनुभूयादित्यादीनां च करानां, दर्शपूर्णमास-
 ज्योतिष्टोमाद्युत्पत्त्यपूर्वमाधनत्वकक्षणाया तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्ष-
 णीयादीज्योतिष्टोमोत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । तस्मिन्नपि कक्षवत्त्वाभावेनान-
 र्थक्यादिति प्राप्ते ।

साक्षात्कक्षवत्त्वाभावेऽपि परम्परयाऽग्निवत्कक्षवत्त्वोपपत्तेरङ्गा-
 पूर्वाणामप्यनिज्ञातोपायत्वेन साङ्गाभावे निष्पत्तौ प्रमाणाभावा-
 दङ्गापूर्वस्वरूपेऽप्यनर्थक्याभावेन तत्साधनत्वकक्षणायामपि बाधका-
 भावात् । प्रधानापूर्वार्थत्ववादिनापि साङ्गापूर्वाणामतिप्रसङ्गपरि-
 हारायं हारत्वस्यावश्यकत्वेन तदर्थतयैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तग-
 मने प्रमाणाभावाच्चित्तकक्षणाप्रसङ्गाच्च स्मटिकुर्वास्तदौक्षणीया-
 पूर्वमाधनत्वमेव दीक्षणीयादिपदैर्कक्ष्यत इति ते धर्मास्तप्र-
 मुक्ता एव ।

अतएवारादुपकारकाङ्गानामपि अभिक्रमण्युपादीनां प्रयाज-
 णादिज्योतिष्टोमोत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शज्योतिष्टोमाद्युत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । अथ-
 चितापूर्वऽप्यनर्थक्याभावात् । प्रयोजनं, ज्योतिष्टोमविकारान्भूत-
 पशुषु, मेव्यादिद्रव्यकेषूपपाकरणादीनामहाभावादकरणं पूर्वपक्षे,
 ज्योतिष्टोमापूर्वस्थानापक्षापूर्वाभावेन प्राप्तकार्याभावात् । मिहुान्ते
 द्रव्य इति द्रव्यम् । एवं दैवधर्मानतिदेशोऽपि पूर्वपक्षप्रयोजन-
 निरुपस्थेयम् ।

यत्तु भाव्यकारेणायमेवे वैधातव्या दीक्षणीया भवतीति वच-
 नं दीक्षणीयाकार्यं यजमानमङ्कारे विहितया वैधातव्यायां पूर्व-

पक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धचेधातव्याधर्मा एवेति प्रयोजनसुक्तम् । तन्न, पूर्वपक्षवत्सिद्धान्तेऽपि स्थानापत्तौ बाधकाभावात् । यदि तु स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया त्रिविधातिदेशस्यापि बलवत्त्वस्याष्टमे साधितत्वान्नामातिदेशेन प्रसिद्धचेधातव्याधर्मा एवेत्याशङ्क्येत, ततस्तत्पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् ।

वस्तुतस्तु नेयं चेधातव्या प्रसिद्धचेधातव्यातः कर्मान्तरम् सत्यणनुपादेययोगे आख्यातसामानाधिकरण्याभावात् । अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकायाएव चेधातव्यायाः यजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्धर्माकाङ्क्षाविरहेण क स्थानापत्त्यतिदेशप्रसक्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ।

फलदेवतयोश्च ॥ पूर्वोक्ताया अपूर्वमन्त्रित्वेनोद्देश्यतायाः कश्चित् आक्षिप्य समाधानार्थमिदमधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोरगन्त सुवः सुवरगन्तेति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रोऽग्रेरहमुज्ज्वितिमनूजेषमित्यादिस्वाम्यादिप्रकाशको मन्त्रः श्रुतः । तयोश्च स्वर्गत्वाग्नित्वादिनैव स्वर्गाम्योर्निष्कल्पश्रुताबुद्ध्यता । उपस्थितत्वात् । न तु अपूर्वमन्त्रित्वेन । मुख्य एवार्थं विनियोगस्यौत्सर्गिकतया साधितत्वेन तेन रूपेण स्वर्गादिपरैरनभिधानात् । न च स्वर्गादिस्वरूपे आनर्थक्यं, साक्षात्स्वरूपस्य तस्यानिर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण* तदर्थत्वे वैयर्थ्याभावात् । मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणैतराङ्गयुक्तप्रधानमात्रादेवोत्पत्तिसिद्धेरानर्थक्यमपूर्वेऽपि तुल्यम् । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसाहित्यावगतेर्मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वानुत्पत्तिरिति तु स्वर्गेऽपि तुल्यम् । एवं

* तस्य निर्ज्ञातोपायत्वाविशेषेण,-इति आ० पुस्तके पाठः ।

दिवतायामपि मन्त्रार्चवादेतिहामादिवशात्सत्यपूर्वं तज्जनितदेवता-
प्रसादादेव फलोत्पत्त्यवगतेः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रकाशनशक्ति-
रैवेणोत्पत्तौ प्रमाणाभावात्तदर्थत्वम् । अतएव सिद्धकस्यविनि-
योगविधौ उपस्थितत्वात्प्रसादाश्रयीभूताग्रेरेव तत्त्वेनोद्दिश्यता न
नपूर्वार्चदेवतात्वेनेति न भौयांदौ ब्रह्मवर्चमसूर्यादिपदोह-
इति प्राप्ते ।

न तावत्सर्वेषामेवावघातादौनामपूर्वार्थत्वमपहाय स्वर्गार्थत्वं
ब्रूयितुं शक्यं, श्रीह्यादिपदेन प्रत्यामन्नतया तेषामर्थाधिकरण-
व्यायेनाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वमानत्वस्यैव कल्पनात् । एवमपूर्वाङ्गीकारेण
दिवताप्रसादार्थत्वमवघातादौनां निराकर्तव्यम् । देवताप्रसादस्या-
पूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यामन्नत्वात् । उदाहृतमन्त्रस्यलेऽपि च न स्वर्गमन्त्रस्य
स्वर्गार्थत्वमश्वयः । तद्वि किं दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गशक्तिं प्रत्येव मन्त्र-
जन्यप्रकाशनस्योपयोग एतत् स्वर्गशक्त्यन्तरं प्रतीति ।

नाम्यः । तथात्वे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाभावात् सामान्यमन्त्र-
बोधकप्रमाणाभावेन सिद्धकस्यश्रुतेरेवाकल्पनेन स्वर्गार्थत्व एव
प्रमाणाभावात् । न च स्वर्गाधिकार एव सामान्यमन्त्रबोधकं
प्रमाणम् । स्वर्गस्य यागाख्यकरणेनैव निराकाङ्गतया तदधिकार-
शक्त्यकत्वात् । न च मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षयैव सिद्धेन श्रुति-
कल्पनं, वाचस्तोमे विनियोगेन निराकाङ्गत्वात् । अत एव सिद्ध-
कान्तेषापि न श्रुतिकल्पनम् । पात्रे समर्थस्यापि देवदत्तस्या-
काङ्क्षाभावे विनियोगादर्शनात् ।

नाम्यः । तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गशक्तौनां न स्वर्ग-

त्वादिनोद्देश्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासफलोपहितस्वर्ग-
त्वेन । तत्फलोपहितस्यापूर्वदारकत्वेन* गुरुभूतत्वात् । किं तु विजा-
तीयापूर्वसम्बन्धित्वेनैव । अतएव सन्निपत्योपकारकत्वेऽपि स्वर्गप्रत्या-
सन्नत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न त्ववान्तरापूर्वमुद्देश्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टम् । स्वर्गत्वस्य तु ब्रौह्मत्वादिवदेवाप्रवेशो गौरवात् ।
अतश्चैव मन्त्रसिद्धकल्पा श्रुतिः, अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
परमापूर्वसाध्यं संस्कार्यात्,—इति । शक्तिजन्यबोधस्य वस्तुतः स्वर्गत्व-
प्रकारः स्वर्गविशेष्यक एव दारतायां शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः
न तु अपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकः । तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः ।

अतएव ब्रह्मवर्चसादौ दाराभावात्स्वर्गपदलोपे शक्तिजन्यबोध-
मिद्वयं ब्रह्मवर्चसपदोक्तः । इतरथा प्रकृतावेव लक्षण्या स्वर्गपदेना-
पूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्चसमस्यापि तेनैव रूपेण बोधो-
पपत्तेरुहानुपपत्तिः । अत एव च पुत्राद्यर्थदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि
मन्त्रलोपः । तत्रापूर्वसाध्यफलस्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः । अत एव
च मुख्ये एवार्थे मन्त्राणां विनियोग इत्यप्युपपन्नम् । शक्तिजन्य-
बोधेन चापूर्वसाध्ये ज्ञातताया आधानान्तस्य संस्कार्यत्वं उद्देश्यत्वा-
परपर्यायं मानुपपन्नम् । तादृशबोधस्य च स्वजन्यप्रद्वैजान्यादृष्ट-
द्वारा परमापूर्व एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजननात्फले उपयोगो-
न तु फलोत्पादकत्वम् । तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या प्रकरणबाधापत्ते-
रित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

* नापि दर्शपूर्णमासोद्देश्यस्वर्गत्वेन । तस्यापूर्वदारकत्वेन,—इति सां.
पुस्तके पाठः ।

एवमन्यादिप्रकाशकमन्त्रेष्वपि स्तुतन्माग्निप्रकाशनार्थत्वात्पुन-
रुक्तत्वात् सामान्यमन्त्रबोधकप्रमाणाभावाच्च पूर्ववत्तत्कल्पनानुप-
पत्तेरवश्यमाग्नेयमन्त्रमाग्निप्रकाशनार्थत्वेव कल्पनीयत्वादाग्नेयस्त्र-
रूपे चानर्थक्येन प्रत्यामन्नतया तदुत्पत्त्यपूर्वार्थदेवतात्वेनेवान्यादे-
द्देष्टव्यत्वकल्पना । न तु प्रसादाश्रयत्वेन, प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन
विप्रकृतत्वात्तदेव प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । अतएव नाग्नित्वादेरपि
उद्देष्टव्यतावच्छेदककोटिप्रवेष्टो गौरवान् ।

एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देष्टव्यतावच्छेदककल्पनेऽपि ऊर्ध्वमिद्वि-
हप्रसूतेव । परन्तु प्रसादमामान्याश्रयत्वस्याग्निर्वाचादावतिप्रसङ्गाभो-
द्देष्टव्यतावच्छेदकत्वम् । चाग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदीय-
देवतात्वस्य लक्षणाच्च । अतयाचायनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वार्थदेवतां संस्कुर्यात्,—इति किङ्ककल्प्यभूतिं कल्प-
यित्वा ऊर्ध्वमिद्विः पूर्ववदुपपादनीया । उपयोगोऽपि निर्वापादि-
मन्त्रेषु कृतिदास्येन त्यागकाले स्मृतिरिति देवताकृतिहारोत्पत्त्य-
पूर्वानुक्तयोग्यतामन्यादन एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

देवतायाः । एवं तावदपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोज-
कत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोज-
कोऽस्तु इत्याशङ्क्य प्रसङ्गाच्चिराक्रियते । तच्च देवतायाः सत्प्रदान-
त्वात्तस्य च कर्मकारकापेक्षयाऽप्यभिप्रेयमाणत्वेन प्रधान्याद्यागस्य
पुजादप्यस्य तत्संस्कारत्वावगतेस्तस्याद्योपयोगापेक्षायां स एवैवं भूतिं
गमयति, तत्र एवैवमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादा-
नुसारान्नमन्त्रायाः फलदायत्वावगतेर्यागस्यैव फलजनकत्वे प्रमाणा-

भावेऽपूर्वसत्त्वे सुतरां प्रमाणाभावः । यद्यपि देवताया अभिप्रेय-
माणत्वोक्तावपि तस्य ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फल-
दातृत्वाम्भवेन उपयोगाभावात्प्राधान्यामम्भवेन प्राधान्यव्यभिचारेण
तत्कल्पनानुपपत्तेः । प्रत्युत भावार्थाधिकरणन्यायेन यागकरणि-
कार्या भावनायां भाव्यापेक्षार्या स्वर्गस्यैव तत्त्वेनाम्बद्याद्देवताया-
अपि संस्कार्यत्वे उद्देश्यानेकलनिमित्तवाक्यभेदापत्तेर्देवताया एव
यागाङ्गत्वम् ।

तथापि यागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायामश्रुतापूर्वकल्पना-
पेक्षया रात्रिसत्रवदार्थवादिकदेवताप्रसादस्यैव द्वारत्वकल्पनात् तत्प्र-
युक्तत्वमिद्विः । प्रसादस्य च विग्रहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेरर्थ-
वादाद्यनुसारेण विग्रहभोगादिकल्पनेऽपि न दोषः इतिप्राप्ते ।

प्रसादो हि यदि इच्छारूपस्तदा तस्येच्छात्वेन तत्फलं प्रति
कारणत्वे अतिप्रसङ्गापत्तेरवश्यं दर्शादिकर्तुस्तत्फलं भवत्वित्येवमाका-
रिकेच्छात्वेन तदाच्यम् । तथाच कारणावच्छेदके गौरवम् ।
दर्शादिजन्यफलभोगेऽपि तत्कर्तृत्वानपायादन्यत्तददर्शपूर्णमासजन्य-
प्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च । अतस्तत्फलव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति
तद्व्यक्तिकर्तुः सा फलव्यक्तिर्भवत्वित्येवमाकारिकेच्छात्वेन कारणत्वं
वाच्यम् । तथा चानेककार्यकारणभावकल्पनं कारणतावच्छेदके
गौरवम् । किञ्चैतादृशः प्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा
यागानां नष्टत्वादेवोत्पत्त्यनापत्तिः । यदि तु तत्तद्यागेभ्योऽप्यवा-
न्तरप्रसादा आग्नेयव्यक्तिकर्तुस्तद्व्यक्तिजन्यं फलं भवत्वित्याकारका-
इत्यन्ते, तदा देवानामभोषेच्छत्वस्यार्थवादेषु प्रतिपादनाद्देवादग्नी-

सोमोयाद्यकरणेऽपि फलापत्तिः । अथैतस्यार्थवादत्वमेवाभ्युपगम्य
 सादृशमहाप्रमादस्य विजातीयेष्वालेनैवापर्ववादिन इव विजातीय-
 कृतत्वावच्छिन्नं प्रति कारणता । अवान्तरप्रमादानां विजातीय-
 तत्तद्विच्छिन्नत्वेनैव महाप्रमादं फलं च प्रति कारणता । कारणता-
 वच्छेदकसम्बन्धस्य सृजनकयागममवायित्वं, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य
 कृत्वांश समवायः । नातः कर्त्तृन्तरे फलापत्तिः । अवान्तरप्रमाद-
 महाप्रमादयोः परस्परं कार्यकारणभावे प्रत्यामत्तिस्तु उभयत्र
 सृजनकयागममवायित्वमेव । देवतानिष्ठमेव वा तत्कार्यकारणभाव-
 मङ्गीकृत्य समवाय एव प्रत्यामत्तिरिति चेत् ।

सम्बन्धगौरवस्यैव दोषत्वात् । यागनिष्ठकारणतानिरूपित-
 कार्यताघटकसम्बन्धस्य भवता निर्वक्तृमशक्यत्वाच्च । मन्मते तु
 सर्वकार्यकारणभावानां समवाय एव सम्बन्ध इति लाघवम् ।
 इतेन प्रमादो नाम सुखविशेष इत्यपि पक्षः प्रत्युक्तः । न चास्य
 गौरवस्यार्थवादित्वे प्रमादास्य व्यापारे भिन्ने फलमुखत्वमिति
 वाच्यम् । अर्थवादस्य सावकतयाप्युपपत्तौ स्मृतस्तत्कल्पकत्वाभावात् ।
 व्यापारापेक्षायां राक्षिमवन्त्यायेन तदाचक्रपदान्तरकल्पनया तस्य
 व्यापारत्वकल्पने च व्यापारत्वस्य कारणताघटितत्वेन तस्याः
 सम्बन्धावगमपूर्वकत्वासम्बन्धगौरवस्य फलमुखत्वानुपपत्तिः । अतो-
 ये तावत्प्रमादादिप्रतिपादकामन्मास्ते देवस्य तादिमन्त्रवदेव
 प्रमादादिविशिष्टदेवताप्रकाशनायाः मन्त्रो विशेषणां प्रकाशनस्या-
 दृष्टार्थत्वाच्चानुपपन्नाः । वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धस्य तददेवाहारी वा
 अन्यो वेत्यन्वदेतत् । अर्थवादाच्च तेनैव सम्बन्धेन सावका इति

तेष्वपि न स्तुतिलक्षणातोऽन्या काचिल्लक्षणा । अस्तु वा सा,
तथापि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषाय ।

न चैवं विधनपेक्षितत्वादार्थवादिकप्रसादाद्यकल्पनेऽपि
लक्षण्या प्राशस्त्यतात्पर्यकस्याप्यर्थवादस्यासति प्रमाणान्तरविरोधे
स्त्वशक्यार्थेऽपि प्रमाण्याभ्युपगमादियहभोगप्रसादादिस्वीकारादपू-
र्वान्ते एव प्रसादस्वीकरणमस्त्विति वाच्यम् । अन्यतात्पर्यकस्य
वाक्यस्यान्यत्र प्रामाण्यायोगात् । अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्यके यष्टीः
प्रवेशयेत्यादौ, परासभोजननिवृत्तितात्पर्यके मृदं भुंक्षेत्यादौ च
प्रमाणान्तराविरोधात्स्त्वशक्यार्थेऽपि प्रमाण्यापत्तिः । अतः सहादस-
रितस्य शब्दस्थानेकार्यबोधकत्वाभावनियमानुरोधेन शब्दबोधत्वा-
वच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेन सार्थवादानां
शक्यार्थं प्रमाण्यानुपपत्तेर्न देवताविग्रहादिस्वीकारः । न च तथापि
शक्यार्थविशिष्टप्राशस्त्ये एव लक्षण्यार्थवादानां तात्पर्याद्विशेषणांशेऽपि
प्रामाण्योपपत्तिः । लक्ष्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः । अन्यथा ब्रीहि-
त्वादेरपि विवक्षापत्त्या ऊहानापत्तिः । अतः कथमपि न विग्रहा-
दिस्वीकारः । किन्तु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपादिकानु-
रोधाच्चेतनोऽचेतनो वा कश्चित्स्वीक्रियते न तु विग्रहादिमान् ।
उपासनादौ परं ध्यानमात्रमाह्वयार्थमस्येति जैमिनिमतनिष्कर्षः ।
मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दृश्यति । तच्च हरिस्मरणमेव
शरणम् ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥

द्रव्यसङ्ख्या ॥ अत्र मूले द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायानां यच्च श्रुत्या
उद्देश्यता तच्च ब्रीहित्वादिमैव न त्वपूर्वमाधनत्वेन, प्रकरणेन श्रुति-

ब्रह्मोपायोगादित्याग्रस्य स्वरूपे चानर्चक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वेनेति
विद्वान्मितम् । तच्च ब्रौह्मीन् प्रोचतौति ब्रह्मोदाहरणस्य चतुर्होत्रा-
नीवंमासीमिति समुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित्सम्भवेऽपि ब्रह्मो-
दाहरणस्य चीन् परिधीमिति मन्त्रस्यागस्य सुवरिति मन्त्रवदपूर्व-
साधनीभूतपरिधीयत्वाप्रकाशनार्थत्वस्य सिद्धत्वादनुदाहरणत्वमिति
वार्त्तिककारेणैवोक्तम् ।

तथा हेतुदाहरणेऽपि । यत्तु श्रुतेण जुहोति तेन ह्यक्षं
क्रियत इति अक्षकरणहेतुना तस्य व्याप्यत्वावगमाद्व्याप्यस्य च
सर्वत्र प्राधान्यदर्शनादक्षकरणोद्देशेन होमः संस्कारकतया विधीयते
इत्याग्रस्य द्वितीयया होमं प्रति श्रुतस्य करणत्वावगतेऽनेन ह्यक्षं
क्रियत इत्यस्य चार्थवादत्वाद्ब्रह्मोमोऽयमारादुपकारकोऽपूर्वार्थ इति
विचारितम् । तद्व्याप्यस्यापि जुह्वादेः कर्तुं प्रति प्राधान्यादर्शनादर्थ-
वादत्वस्य च हेत्वधिकरणे स्थापितत्वादेतद्विचारस्योद्धानुपयोगित्वा-
द्योपेक्षितम् । किञ्च सर्वस्यैवास्य विचारस्यासाधारण्येन गतार्थते-
त्यन्यथा वर्त्यते ।

यद्यपि यज्ञकर्मैतिसूत्रेण अक्षिपत्योपकारकमात्रे चपूर्वसाधनत्व-
सम्बन्धा विद्वा । संस्कारे चेति सूत्रेण चान्तरासिकानां यागत्वादि-
कारणतावच्छेदकानामविवक्षा विद्वा । तथापि ऋतस्य ब्रौह्मत्वादेः
कारणतावच्छेदकस्य त्यागे प्रमाणाभावः । न च युगपद्वृत्तिद्वय-
विरोधः । चपूर्वसाधनीभूतब्रौह्मत्वावच्छिन्नस्यैव सत्त्वयोदयत्वाद्ब्रौ-
ह्मत्वात् । अतस्तत्तादृशस्य नीवारादाववत्त्वाजोहमिद्विरिति प्राप्ते ।

अव्यक्तावच्छेदके गौरवापत्तेः ऋतस्य ब्रौह्मत्वस्य च सत्त्वयोप-

योगिशब्दप्रतिपादकत्वेनापि चरितार्थत्वाच्च विवक्षा । अतएव तत्त-
द्वापारिकायाः विजातीयपूर्वसाधनताया एव लक्षणेति कौस्तुभे
स्पष्टम् । तत्तद्वापारकसाधनतात्वावच्छिन्नसाधनताया एव लक्षणाच्च
ब्रौह्मियवनिष्ठकारणताया गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि व्यवसाधारण्य-
लाभोऽपीत्यपि तच्चैव व्यक्तम् । अतश्च ब्रौह्मत्वादेरविवक्षितत्वाद्युक्तो-
न्नीवारादिषूहो विवक्षितौ ।

एवं यथापि नापूर्वसाधनत्वं ब्रौह्मीनवहन्तीतिवत्पूर्वप्रमितं
स्ववाक्य एव तु संस्कारविशिष्टस्य ब्रौह्मादेः साधनताविधानं, यथा
प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुपलम्भाभ्यामित्यादौ तत्समानजातीयवाक्यान्तरे
वा । तथापि प्रोक्षणविशिष्टस्य ब्रौह्मत्वविशिष्टस्य च विधेयक्रिया-
विशेषणत्वेन विधौ कृते पश्चादङ्गैकहायनीन्यायेन परस्परान्वयात्प्र-
कृतौ तज्जातीयस्य प्रोक्षणेऽपि विवक्षितौ तज्जातीयलोपेऽपि तत्-
क्षानापक्षद्रव्यान्तर एव प्रोक्षणलाभात्स्थितिः प्रोक्षणं प्रति विशेषण-
विधिवेलायां अपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । लक्षणा परं
न तथास्ति, ब्रौह्मपदेन ब्रौह्मत्वस्यैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य
कप्रत्ययेनाभिधानात् ।

एवं यथापि संस्कारविध्यन्तरं तच्छब्देन संस्कृतस्य विनियोगो-
चया तस्मै पथसि इत्यादौ, तथापि संस्कारवाक्ये पथस्त्वसमानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव दधान्यनविधिः । न तु पथस्त्वाव-
च्छिन्नोद्देशेन । आनर्थक्यात् । स च धर्म उत्पत्तिवाक्ये दृष्टसामा-
न्यमिव सामान्यत एव पथःपदेन प्रथमं प्रतीयते । पश्चाच्च तच्छ-
ब्देन पथस्त्वावच्छिन्नसाधनतापूर्वसाधनत्वे प्रमिते स धर्मोऽपूर्वसाधनत्वरूप

इति प्रतीयते । तत्र च पयःपदस्य अचवेति पश्चादवगम्यत इति च कसिदिरोधः ।

वस्तुतस्तु यद्यपि यज्ञमीश्वरवाक्तापविशिष्टपयोधिकरणकद्वया-
वचनस्य विहितस्य प्रयोजनापेक्षायां उद्देश्यवाचकं पदमनु-
मीयते, तथापि मन्त्रवर्णाद्यनुरोधादवस्थाविशेषविशिष्टपयोवाक्या-
भिवापदमभिव्याहृततत्त्वव्यञ्जनेन पयस एवोद्देश्यत्वावगतेस्तन्निष्ठ-
विज्ञातीयापूर्वसाधनत्ववाचिपदस्यैव कल्पनात् नात्र अचवापीति
शेषम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

देवबद्धम् ॥ सोमे, सुरा वा एवा यज्ञस्य तस्मात्पत्किञ्चिन्प्रा-
चीनमग्नीषोमीयात् तेनोपाशु चरन्तीति श्रुतम् । तत्रोपाशुत्वं किं
ज्योतिष्टोममन्त्राग्नीषोमीयप्राग्भागधर्मः संस्तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तम्,
उताग्नीषोमीयप्राग्भागवर्जिततत्पदार्थधर्मः यन् तत्तज्जन्त्यावान्तरा-
पूर्वप्रयुक्तमिति विन्नायाम् ।

विधेये उपाशुत्वे उद्देश्यवर्मण्यकक्षावक्तव्य इत्यविवादम् ।
तत्र च पूर्वप्रकृतम् अग्नीषोमीयप्राग्भागमेव परामृशति न तु पदा-
वाङ् । प्राचीनशब्दस्याकृत्यधिकरणन्यायेन प्राग्भागमात्रवाचित्वात् ।
इत्यनवनप्रयोगेन भागस्यैव तदुक्तस्य तत्त्वव्यञ्जने परामर्शाच्च । अत-
ह्येवमेव तत्त्वव्यञ्जोद्देश्यवर्मण्यकक्षात्पूर्वपक्षे मिदुक्तं वाऽग्नीषोमीयादे-
र्विशेषकत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । तत्र च भागं प्रति अग्नीषो-
मीयोऽवधित्वेन विशेषणं, यज्ञस्य प्रयोगद्वारा सम्बन्धित्वेन । अतएव
अपदं न सुराशब्दविशेषकम् । अप्रवृत्तिविशेषकरत्वापत्तेः ।
अथ वा तस्मात्पदेन व्यवधानाद्यज्ञस्य वस्तुगतिरित्येवमर्वाग्नी-

कारेण त्वराशब्दस्यैव विशेषणं यज्ञशब्दः । तथापि प्रकृतत्वाद्भागे
यज्ञसम्बन्धेव ।

आवश्यकं चेदं सिद्धान्तिनोऽपि । अग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्रा-
ग्भागवर्तिपदार्थत्वस्यैव तन्मते उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । तच्च च पदा-
र्थानामनुक्तेर्साधवाचाग्नीषोमीयावधिकयज्ञप्राग्भागतमेवोद्देश्यताव-
च्छेदकम् । तदवच्छिन्नोद्देशेनोपांशुत्वविधिः । भागे चोपांशुत्वस्य
साक्षादसम्बन्धात्तदारम्भरूपदार्थाङ्गमन्त्राणां दारत्वं शोभ्यतावस-
त्तव्यम् । उद्देश्यस्य च भागस्य स्वरूपे आनयक्ये प्रसक्ते भागजन्या-
पूर्वसङ्गावे प्रमाणाभावाद्दीक्षणीयावाङ्मनियमन्यायासम्भवेन भाम-
सम्बन्धियज्ञजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमेव भागनिष्ठं चक्ष्यत इति परमा-
पूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । एवं चोपांशुत्वस्य दृष्टार्थत्वं सम्पद्यते । अग्नी-
षोमीयावधि उपोषादकरणे अमाभावेन शौत्येऽहनि वज्रकर्तृश्वपदा-
र्थानामविक्षेपेण करणात् । एवं च तत्तत्पदार्थधर्मत्वाभावात्तद्भागा-
रम्भके विकृतौ अपूर्वेऽपि पदार्थे दर्विहोमादौ उपोषादत्वस्योद्देशः
इतरथा तत्तत्पदार्थावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वे अप्राकृतकार्यापक्षे वेदान्तरौघे
स्मातिदेशरहिते च तस्मिन्मुपांशुत्वस्य कथमप्यप्राप्तेः ।

यत्तु भाव्यकारेण मासाग्निहोत्रे तद्भागारम्भके उपोषादत्वस्योद्देशः
इति प्रयोजनमुक्तं, तस्मात्स्मातिदेशप्रापितस्य विरुद्धस्याविरुद्धस्य वा
स्वरस्य सत्त्वे चोदनासिद्धान्तिदेशप्रापितोपांशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरपे-
क्षितम् । यदपि वार्त्तिकेकादौ पुरसादुपपदां शौत्येन चरन्तीत्यादौ
उपांशुत्वोद्देश इत्युक्तम् । तदपि शौत्यमात्रपुरस्कारेण कल्पितस्माति-
देशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वातिदेशापेक्षया प्रावक्ष्यादुपेक्षितम् ।

न चोपांशुत्वातिदेशस्य प्रधानमन्वन्वितया प्रावक्ष्यम् । आधान-
नामादाविव प्रधानमन्वन्वितव्याङ्गेषु दौर्बल्यप्रयोजकत्वात् । इतरथा
नामाग्रिहोचेऽपि तदापत्या भाव्यकारमतद्वृत्तानुपपत्तेः । न चैवं
प्रकृतावेव दौर्बलीयाङ्गेषु तदनापत्तिः । औपदेशिकत्वेन ततो-
र्वांशुत्वस्य प्रावक्ष्यात् । इतरथा प्रकृतावेव नामातिदेशविषये
आदृशि उपांशुत्वप्राप्त्यापत्तेः । अतः पूर्वोक्तविषय एवोपांशुत्वप्राप्तिः
अथोन्नमितिप्राप्तेः ।

यत्किञ्चिच्छब्दस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणोक्तेषु तत्तद्विशेषधर्म-
पुरस्कारेणानुक्तेषु वज्रपु पदार्थमेव प्रयोगात्पुंसकनिर्देशाच्चाग्री-
योमीयावधिकत्वप्राप्त्यागवर्त्तिकर्मत्वेनैव तत्तत्पदार्थानामुद्देश्यता ।
अन्यथा भागस्य पुंलिङ्गत्वात्पुंसकनिर्देशो यत्प्राचीनमित्येतावतैव
विद्वेयंत्किञ्चिच्छब्दस्य अर्थः स्यात् । एकवचनं च सामान्याभि-
प्रायेण वज्रत्वमवधार्यम् । अतस्तत्तत्पदार्थानामेवोद्देश्यत्वात्तत्त्वकूपे
ज्ञानार्थस्यप्रसक्तौ तत्तद्वान्तरापूर्वमाधनत्वमेव साधनात्कथ्यते । इत-
द्व्या पदार्थममुदायस्य भागस्य* साक्षादयज्ञापूर्वमाधनत्वे प्रमाणा-
त्वात् पदार्थद्वारा तदामयणे कथ्यतावच्छेदके गौरवम् । पुनस्तो-
र्वांशुत्वस्य साक्षाद्भागे अनन्वयात्पदार्थमन्वाणां द्वारत्वकथन-
मित्यत्यन्तगौरवम् । अतस्तावत्पदार्थधर्म एवोपांशुत्वम् । अतस्त-
विस्तृतौ तद्भावारम्भके अपूर्वं न तथोक्तः । इदं चोपांशुत्वं विशेष-
विहितनिरवकाशस्वरान्तरावच्छेदप्राप्त्यौयादिपदार्थातिरिक्तपदार्थ-
विषयमिति स्वरचक्षांशो कौस्तुभे यत्नम् ॥८॥१॥५॥

प्रणीतादि ॥ इदमधिकरणं सूत्रकारेण पूर्वाधिकरणे अनन्तरा-
गर्भिणीत्वेन कृतमपि व्याख्यासौकार्यार्थं प्रथगभिधीयते । दर्शपूर्ण-
मामयोः, यज्ञन्तनिश्चयन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः यदध्वर्युयज-
मानौ वाचं यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयङ्गतौ यज्ञं तन्वाते तस्मात्प्रणीताः
प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां स हविष्कृता विस्जतीति श्रुतम् ।

तत्रायं वाग्यमः प्रणीताप्रणयनाङ्गमेव विधिवाक्यस्यैव प्रत्ययेन
तस्माच्चार्थत्वावगमात् । अतो हविष्कृदाङ्गानकास्त्रावधिकवाग्यमस्य
तस्माच्चार्थत्वावगमात् भागधर्मत्वं न वा तावत्पदार्थधर्मत्वम् । यदि
तु प्रणीताः प्रणेष्यन्ति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्ट-
कर्त्तृत्वानुरोधेन* तत्र यजमानप्राप्त्यभावात् पूर्ववाक्यस्यार्थवादत्वा-
नुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुतरामनुपपत्तेरवश्यं यज्ञं तनि-
श्चयन्ताविति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकत्वमुच्येत, ततोऽस्तु तत्रत्यस्यैव
श्रुत्या यज्ञविस्तारार्थत्वमेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानु-
वादेन प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाङ्गानयोः पूर्वोत्तरावधिलेन विधीः† ।

अतएव तत्रत्यमेकवचनमपि अनुवाद्यगतत्वाद्गृह्यं संमार्ष्टीतिवद-
विवक्षितम् । अतश्च विधेयसामर्थ्यानुसाराद्गृह्यभूतो यज्ञविस्तार-
परापरानामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । अन्तु मूले पूर्व-
पक्षे यज्ञशब्दस्य विस्तारविशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमुक्तम् । तत्
यज्ञशब्दस्य विस्तारं विनाऽन्यत्रान्वयस्य दुरुपपादत्वाद्भागवाचक-
पदाश्रयणाच्चोपेक्षितम् । अतोऽध्वर्युयजमानकर्त्तृत्ववाग्यम एव यज्ञ-

* कर्त्तृत्वानुरोधेन,—इति सो० पुस्तके पाठः

† विधिः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

विस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेन विधीयते । न तु पदार्थधर्मत्वेन, तदाचकपदभावात् । अतस्तु पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदेव यज्ञापूर्वप्रयुक्तोभागधर्मस्य वाग्यम इति प्राप्ते ।

यजमानाध्वर्युकर्तृविशिष्टवाग्यमस्य यज्ञभागार्थत्वे षष्ठविधिप्रकारापत्तेः सन्निपत्योपकारकत्वसाभाय द्वितीयविधिप्रकारनिष्पत्त्या साध्वर्ययजमानसंस्कारकत्वेनैव वाग्यमविधिः । यथाच नैवं सत्युद्देश्यानेकता तथोक्तं यथैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे । तस्य च दृष्टार्थत्वान्नमःप्रणिधानमेव संस्कारः । संस्तुतयोस्तु तयोदपयोगापेक्षायां तत्तत्प्रमाणककरिष्यमाणकर्माद्यत्वमेव कृत्तं न तु भागार्थत्वम् ।

न च तयोर्भागोपयोगित्वस्यापि तद्द्वारा कथंचित्सत्त्वाद्यज्ञमनिश्चयनावितिविशेषणसामर्थ्याद्यज्ञविस्तारोपयोग्यध्वर्ययजमानसंस्कारकत्वमेव वाग्यमस्य कस्यतामिति वाच्यम् । यज्ञं तन्निश्चयनावित्यस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् । अतस्तु इविदभयत्ववद्यज्ञं तन्निश्चयनावित्यनुवादो वाग्यमस्तुत्यर्थः । अतो दृष्टार्थत्वसाभाय पूर्वोक्तरावधिकतावत्पदार्थधर्मत्वमेव । न च षट्सत्या प्रकीर्ताप्रत्ययनमाचार्यत्वमेव कस्यतामिति वाच्यम् । इविष्कृदाज्ञानावधेरदृष्टार्थतापत्तिभयेन तस्यापि काकोपकत्वत्वात् । अतः सिद्धं वाग्यमस्यापि तावत्पदार्थधर्मत्वम् ॥८॥१॥१॥

अग्निधर्मः ॥ अग्नौ अग्नौ विरच्यशककमहमेणाग्निं प्रोक्षतीत्यादौ किं अग्निशब्देन संज्ञानविशेषसाधनीभूता इष्टका एवोच्यते । तदर्थं च प्रोक्षणम् । उतैष्टकारभ्रमवयव्यन्तरमेव अग्निशब्देनोच्यते, तदर्थं च प्रेक्षकमिति चिन्त्यते । तत्र, यथैकावयवाकर्षणेनेत-

रावयवाकर्षणं यच्च वा न सन्धिदर्शनं तत्रैव शरीरघटादाववय-
व्यन्तराभ्युपगमः । न चेद्वैकेष्टकाकर्षणेनेतरेष्टकाकर्षणम् सन्धिस-
पुरीषच्छब्दानामपौष्टकानामनुमानेन दृश्यत एव । अतो व्यापका-
भावात्पञ्चामसंयोगो न द्रव्यान्तरमिति । काश्यपवनाच्चावयव्यन्तरे
प्रमाणाभावादिष्टकासंस्कारार्थमेव प्रोक्षणम् । अतस्तु दृष्टकात्वसमा-
नाधिकरणमेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेन लक्ष्यत इति तस्य प्रत्येक-
वृत्तित्वात्प्रतीष्टकं प्रोक्षणमित्यपि सिद्धं भवति । न चैवं ग्रीहि-
पाचप्रोक्षणादावपि प्रत्येकं तदापत्तिः । न्यायतस्तथापत्तावपि अग्नये
वो जुष्ट प्रोक्षामि शुन्धध्वमिति मन्त्रे बह्ववचनोपादानबन्धेन
तन्मत्वप्रतीतेः । प्रकृते तु तादृशगमकाभावात्प्रत्येकमेवेति प्राप्ते ।

एकावयवाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणस्य नावयविव्यापकत्वं, नापि
सन्ध्यदर्शनस्य । वृक्षपटादौ व्यभिचारात् । अतो यच्चैकाकार-
प्रतीतिरबाधिता तच्चैवावयविसंस्कारः । इतरथा दृष्टकाया अपि
संस्कारे प्रमाणाभावः । काश्यपौयन्तु वचनं मूलाभावादनादर-
णीयम् । वनमित्यादौ तु बाधिता एकाकारप्रतीतिः । अतस्याग्निपदे-
नावयविन एवोक्तत्वान्तर्दर्थमेव प्रोक्षणं, तस्य चैकत्वात्सहदेव प्रोक्षणम् ।

न चैवमग्निसंस्कारे* आनर्थकोऽपूर्वसाधनीभूताग्न्याधारत्व-
लक्षणायां यवेऽग्नौत्तरवेद्यामपि हिरण्यशकलप्रक्षोणधर्मापत्तिः ।
दृष्टकादिसम्यादितलौकिकस्य लविशेषे अग्न्यादिपदप्रयोगाभावेना-
दृष्टविशेषावच्छिन्नस्य लविशेषस्यैवाग्नौत्तरवेद्यादिशब्दाभिधेयत्वात्तच्च

आनर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वस्य साक्षात् एवाभावात् । अतस्तु नाम्यु-
त्तरवेदिधर्माणां साकर्म्यम् । न चैवं उत्तरवेदिधर्माणां अग्नौ
अतिदेशकथनं सर्वत्र विद्येतेति वाच्यम् । दैववदग्नौ वज्रतर-
वेदिषिकधर्मास्त्वानेपि अपेक्षितविविधानपूर्वदेशवर्तमानादिकतिपक्ष-
धर्माणां स्थानापत्यतिदेशेनोत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तर-
वेद्यां तु यावदपेक्षितधर्ममाकम्प्याम वैपरीत्याशङ्का ।

अतस्तु प्रकृतौ तत्प्रोक्षणादिधर्माणामन्युत्तरवेदिमाचार्यत्वेऽपि
अथ विवृतौ तदभयकायांपक्षं उक्तपरिमाणं स्मृतः सिद्धभूमिकं
तदग्निः स्थातभूमिकं क्षणिकं अग्न्याधारत्वेन समास्तातं, तच्च
प्रोक्षणादीनामहमिद्धः । संय्यानविशेषोपधायकक्रियामाधनोभूत-
तदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उक्तविवृतौ तदभावाच्च प्रोक्षणादीति
अहविचारोपयोगित्वं साध्यधिकरणम् । यदि चैवंविधविवृतित्वं
अस्माच्यते, तदा कृत्वाचिन्मया उदाहरणान्तरे वा उद्घोषयोगोनु-
त्थेयः । प्रामाणिकं वेदमधिकरणम् ॥८॥१॥७॥

पक्षीमंथाजान्तत्वम् ॥ द्वादशाहे पक्षीमंथाजान्तत्वज्ञानि
अन्तिष्ठन्त अमंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति श्रुतम् । तच्च किं
पक्षीमंथाजान्तत्वं द्वादशम्वयज्ञः सु विधीयते, अत उत्तमवर्जमिति
चिन्तायां, अहन्त्वाविशेषात् सर्व्वेषु । न चासमस्यायाः पक्षीमंथाजान्तत्वे
तुलावगमान्मन्त्रमवर्जमेव मन्त्रेण तच्चैव पक्षीमंथाजान्तत्वावगतिः ।
अस्य, तेन अक्षं क्रियत इतिवद्वैतार्थवादत्वेनाहेतुत्वात् । न च

तर्हि,—इति नास्ति आ० पुस्तके ।

तर्हि तेनैवाक्ताः शर्करा इतिवस्मिर्णयः । तद्वदिह सन्दिग्धत्वाभावेन
तस्यानिर्णायकत्वात् । प्रत्युद्देशं गुणस्यावश्यकत्वेन अविशेषप्रवृत्त-
विधेरर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेश्च । अतस्त्वार्यवादोऽपि बहुदिन-
साध्यत्वाच्चिरसंस्थाभिप्रायेण गौण्या वृत्त्या व्याख्येयः ।

ननु विधेरेव स्त्रस्य नियमविधिलाघवानुरोधेनोत्तमभिन्नविषयत
प्रतीयते । तथा हि दादशानामप्यङ्गां एकफलसाधनत्वात्प्रयोगैक-
मवगम्यते । अत एवाग्नीषोमीयान्तपदार्थानां तन्त्रेण करणम्
अवृष्टयाद्यानां च ब्राह्मणतर्पणान्तानाम् । अहःशब्दवाच्यसूत्यानां
तु दादशत्वसंख्यानुरोधादावृत्तिः । अहःशब्दो हि उपांशुग्रहाभ्या-
सादारभ्य हार्योजनयागाभ्यासपर्यन्ते प्रयोगे क्षत्रणया याज्ञिकानां
प्रसिद्धः । अतएव तन्मध्यवर्तीनि सस्मिपत्योपकारकाणि आरादुप-
कारकाणि चाङ्गानि प्रतिसूत्यमावर्तन्त इति वक्ष्यते । एवम्
एकैकमहर्षस्मिन् कस्मिंश्चित्समापनसमयेन समाप्यापरमहरारम्भणीय-
मिति प्राप्ते ।

पक्षीसंयाजान्तत्वविधिरेकादशसु नियमविधिः सम्पद्यते
अन्तिमे तु सर्वस्यैव समापनीयत्वात् पक्षीसंयाजान्तत्वविधिरपूर्व-
विधिरापद्येत । अतस्तु सर्वार्थत्वे अपूर्वविधिनियमविधिस्तत्रैकस्या-
पत्तेर्नियमविधिलाघवानुरोधेनोत्तमवर्जमयं विधिरिति चेत् ।

दादशत्वसंख्यानुरोधेनाहःशब्दवाच्यहार्योजनान्तप्रयोगस्यैवावर्त-
नीयत्वेन तद्विज्ञात्ते यस्मिन् कस्मिंश्चित्समापनस्यैवाप्रसक्तौ सर्वत्रैवा-
पूर्वविधित्वात् । पक्षीसंयाजानां हार्योजनोत्तरमेव सर्वास्वध्वर्यु-
शास्त्रास्त्रास्त्रानेन पक्षीसंयाजानामपि अवृष्ट्यादिवत्तन्त्रेणानुष्ठेय-

स्वात्तेषु पक्षेपि ममापनस्याप्रसङ्गे । अतएव शास्त्रदीपिकायान्त-
 न्तरत्वे च पक्षौभयाजोत्तरत्वकथनं हायोजनस्य निर्मूलमेव ।
 अतएवावत्याहः शब्दस्य हायोजनात्मप्रयोगवाचकस्य पक्षौभयाजान्ते
 प्रयोगैकदेशे लक्षणेति केषांश्चिदङ्गमपास्तम् । स्वयमेव पक्षौ-
 भयाजानां हायोजनोत्तरत्वस्योक्तत्वेनैकदेशलक्षणाया अनुक्ति-
 सहत्वात् । अतः सर्वाण्येवाहानि पक्षौभयाजान्तानि कार्याणि ।
 न तु अवभृथादीनि अन्ते तन्त्रेण कार्याणि । पक्षौभयाजा-
 न्तत्वविधिना तेषां पर्युदासात् । पक्षौभयाजानाञ्च तन्त्रेण प्रसङ्गा-
 नामावृत्तिरूपकप्रतिपादनादिति प्राप्ते ।

असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति तेन ह्यसं क्रियते इति वक्ष्य-
 हेत्वर्थवादः । तददिह हेतुविधित्वे लक्षणाऽभावात् । तच्च तु होम-
 कालोन्वर्त्तमानास्रकरणत्वस्य बाधितत्वाज्जटो भूताद्यर्थकत्वे विधी-
 लक्षणापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादत्वाङ्गीकरणम् । अतो न ह्यहानूयाजान्
 ध्येयन् भवतीतिवदस्य हेतुपरत्वादसंभ्याहेतुकपक्षौभयाजान्तत्व-
 विग्रिष्टममापनभावनाया एवाहहृद्देशेन विधानादिधेयमामस्यानु-
 बोधेनोद्देश्यानामङ्गा महोचोपपत्तेः, उत्तमे सामस्यारूपहेत्वभावात्
 पक्षौभयाजान्तत्वस्याप्यभावोपपत्तेरुक्तमवश्यं पक्षौभयाजान्तता ।

न च हेत्वभावेऽपि व्यापकस्यभिचारस्यादोषत्वादुक्तमे पक्षौ-
 भयाजान्तत्वेऽदोषः । विगेषणभावप्रयुक्तविग्रिष्टाभावात् बाधक-
 प्रमाणाभावेनैव तच्च तस्याभिद्वेः । अस्तु वा हिशब्दोच अथवा-
 कामनेकार्थत्वाच्चिमित्तत्वपरः । तथा चान्तिमे निमित्ताभावाच्चैमि-
 त्तिकाभावः सुखम एव ।

एवं च निमित्तोपादानबलाद्यथैव द्वादशाहे अन्तिमेऽहनि न पक्षीसंयाजान्तत्वं, तथैव पञ्चदशरात्रादौ द्वादशेऽहनि पक्षी-
संयाजान्तत्वं, द्विरात्रादौ च द्वितीयादिसंख्यापएवान्तिमे न
तदित्यूहोपयोगिता बाधोपयोगितापि । अत एव प्रकृतौ तदि-
जातीयापूर्वसाधनत्वस्यैवाहःपदेन लक्षणायामपि विवृतौ निमित्ता-
भावादेव न पक्षीसंयाजान्तत्वम्, निमित्तोपादानबलेन वा प्रकृताव-
संस्थावत्त्वपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणाच्च कोऽपि दोषः ॥८॥१॥८॥

अभ्यासः ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यवान्तरप्रकरणे चिः
प्रथमामस्याश्च चिरत्तमामिति श्रुतम् । तत्रानुवचनं तावत्प्रकरण-
प्राप्तमनूयते चिरभ्यासमात्रं तु विधीयते प्रथमामिति चोद्देश्य-
समर्पकमित्यविवादमेव । तच्च प्रथमामिति विशेष्यनिर्णयं प्राथम्य-
विशिष्टमभिधत्ते । शुक्लादिपदवत् । तच्च विशेष्यं स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्
सामिधेनीप्रकरणाच्च च्येव । प्राथम्यरूपविशेषणयोगाच्च च्यम्वि-
शेषप्रतीतिरार्थिकी । न तु प्रवोवाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिः
शाब्दी, तद्वाचकपदभावात् । अत एव प्राथम्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं
ग्रहणादिवत् । न तु तदुपलक्षितप्रवोवाजादित्वम्, विना कारणं
लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यविवादमेव ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमास्वरूपे आनर्थक्ये प्रसक्ते अपूर्व-
साधनत्वलक्षणायां अपूर्वसाधनीभूताग्निषमिम्बनप्रकाशकश्चकत्वमात्र-
लक्षणे अतिप्रसङ्गापत्तेस्तन्निराकरणार्थं किमुद्देश्यतावच्छेदककोटौ
चकत्वविशेषणतया प्रवोवाजादित्वस्य विवक्ष्यमुत प्राथम्यस्येति
चिन्तायाम् ।

प्राथम्यरूपस्य अतस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य ग्रीहित्वादिबदपूर्व-
साधनत्वलक्षणोपयोगिग्रन्थोपस्थितावुपलौक्यत्वेन निवृत्तापूर्वसाधनत्व-
रूपोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात्प्रवोवाजात्वमेवार्क-
विशेषणम् । अतस्य विवृतौ यच्चतत्त्वस्या प्रवोवाजैव चिरम्भसितस्या
न प्रथमम्यानपतितं अगन्तरमिति प्राप्ते ।

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकस्य केनचित्तत्त्वज्ञापारकसाधन-
त्वातिरिक्तं विशेषणे उपस्थितत्वादुपलौकेनापि प्राथम्यमेव
विशेषणम्, न त्वनुपस्थितेन प्रवोवाजात्वेन । अतघातादौ
तु तन्मुक्तनिष्पत्तिस्थापारकसाधनतामाचर्णवोद्देश्यत्वपर्यवमानाद्यवनां
धर्माकाङ्क्षाबलेन यवमाधारण्यकल्पनेऽपि च वाक्यवैयर्थ्याभावात्ता-
तिप्रसङ्गपरिहारार्थं ग्रीहित्वप्रवेशः । प्रकृते तु अतिप्रसङ्गाङ्गीकारे
अथमोत्तमापदघटितवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेः पक्षद्वयं सम्पद्यते
इत्यर्थवादानुपपत्तस्य विशेषणविवक्षा आवश्यकी । अतस्य या काचित्
अथमोत्तमा चिरम्भमित्येत्युद्देशोपयोगोऽपि ॥८॥ १ ॥ ८ ॥

इत्यावृत्तौ ॥ दशपूर्णमामयोर्दशपूर्णमामावारण्यमानोऽन्वारभणो-
न्नामिष्टिं निर्वपेदिति श्रुतम् । तच्च न तावदित्यं प्रकरणान्नयात्रादि-
विज्ञात्वात् कल्पयां । दशपूर्णमामावारण्यमान इति पदद्वयवैयर्थ्यापत्तेः ।
नापि वक्ष्यमाणे आरभ्ये निमित्ते भेदनहोमादिवर्षमिच्छिकी । क्रिया-
यां क्रियायामुपपदे विहितेन षट्प्रत्ययेनास्या आरम्भायंत्वप्रती-
तिरिति तावद्विवादम् । आरम्भशब्दार्थस्योद्देश्यकोटिप्रविष्टः क इति
नन्यते । प्रतिप्रयोगमावृत्त्यनावृत्तौ तु सूचकाराण्यं अपि फल-
मिति नेहाधिकरणशरीरम् । एकादशोपयुक्तलेनोहानुपयुक्तत्वात् ।

तत्राम्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थं याज्ञिकानां दर्शपूर्णमास-
रभ्यप्रसिद्धेरम्यन्वाधानमेव तत्त्वेनारभ्यपदार्थः । तदर्थं चास्वारभ्य-
णीया तत्कार्यप्रयुक्ता । न तु प्रथमपदार्थत्वेन रूपेण प्रथमपदार्था-
ङ्गम् । येन पूर्ववदम्यन्वाधानरहितायां विहतावारभ्याङ्गतयोच्चेत ।
न चान्वाधानस्याप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वेनैवारभ्यपदवाच्यता नान्वा-
धानत्वेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । अन्वाधाने
दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वस्य बाधितत्वात् ।

तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्याभावतः पुरुषस्य
या दर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिस्तद्विषयत्वं तत् । न तु निरुक्त-
पुरुषस्य यत्किञ्चिद्विषयप्रवर्त्तनविषयत्वम् । तस्याधानभोजनादावपि
सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अतश्च निरुक्तपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयक-
कृतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव नान्वाधाने । अङ्गप्रधानभेदेन
तत्तद्विषयकृत्योर्भेदात् । न ह्यत्र दर्शपूर्णमासकरणिका भावना
श्रुता । ता उपांशु कर्त्तव्या इति वद्वितीयानिर्द्देशेन दर्शपूर्णमास-
कर्मककृतेरेवारभ्यपदार्थघटकत्वस्य त्वया वाच्यत्वात् । अन्वाधाने
तस्य बाधायाज्ञिकप्रसिद्ध्या रूढिरेव तवारभ्यपदस्य । द्वितीया च
षष्ठ्यर्था सती अनुवादः । ततश्च तदर्थान्सारभ्यणीया न तद्रहितायां
विहतावूहितया । अतोऽन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्ते-
रावर्त्तनीया चेति प्राप्ते ।

वृत्तिकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम् । नाम्याधानमारभ्यपदार्थः
तदभावेऽपि देवताश्चैवं यज्ञमारभत इति ज्योतिष्टोमे आरभ्य-
शब्दप्रयोगात् । किन्तु इदं मया कर्त्तव्यमिति शङ्कस्यापरपर्यायो-

ऽध्यवसायविशेषः । तदर्थान्वारम्भणीयान्वाधानरहितायामपि विवृतौ सत्त्वात्कतंयैव । प्रवृत्तौ चान्वाधानोत्तरं सर्वथावज्जीविकप्रयोगाणां सकृदेव सङ्कल्पकरणात् सकृदेवान्वारम्भणीयेति ।

तच्च, तत्तत्काशावस्थिततत्तज्जीवनाख्यनिमित्तबशेन तत्तस्मैमित्तिकप्रयोगाणां तत्तत्काशा एवोपस्थितत्वेनाध्यवसायापत्तौ सर्वमाधारणाध्यवसाये प्रमाणाभावात् । तच्च यथैकस्मिन् पुत्रे जाते वैश्वानरीं निरूप्य पुत्रान्तरजन्मनि पुनर्निर्वापे नाध्यवसायैक्यं, तददिहाध्यवसायभेदात् सकृत्करणानापत्तिः ।

तस्मादेवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितम् । नाध्यवसायवाच्य-
णारम्भशब्दः । तच्चाप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारम्भशब्दप्रयोगात् ।
अतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनमेवारम्भः तद्विषयत्वात् तु पदार्थान्वारम्भशब्द-
प्रयोगः । अतस्तदर्थान्वारम्भणीया । सापि न माक्षादपि तु
ज्ञानचा कर्तुंरुपात्तत्वात् जञ्जभ्यमानवत् कर्तारमारम्भयोग्यं करो-
तीति तद्वारा आरम्भायां ।

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति द्वितीयाद्याविषयत्वार्थकत्वाद्दर्श-
पूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्यैव
सम्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमध्ये एवारम्भणीयानुष्ठेयेत्यर्थो दर्शपूर्ण-
मासावारम्यमान इत्यस्य प्राप्नोति, तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव
प्राप्तेः पदद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गेन द्वितीयोद्देश्यत्वपरा* । तेनाङ्गविषय-
प्रवृत्तेरपि प्रधानोद्देशकत्वाविधाताद्दर्शपूर्णमासोद्देश्यकाप्रवृत्तप्रवर्तन-
विषयत्वं तत्रप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थ एवेति तदङ्गमारम्भणीया ।

* द्वितीयोद्देश्यपरा,— इति सो० पुस्तके पाठः ।

तथाहि उक्तविधप्रवर्तनविषयत्वं दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्ति-
ध्वंसासमानकालीनतदुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वम् । तच्च न दर्शपूर्ण-
मासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिन्ने सम्भवति । तदितरस्य सर्वस्य
तदुद्देश्यकस्य तादृशध्वंससमानकालीनत्वात् । अतश्च दर्शपूर्णमासपदे
अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां तत्पदार्थरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीया-
द्यपदार्थान्तरवत्यां विहतावूहितवैवाम्बारम्भणीया । खट्वा च
तादृशप्रथमपदार्थप्राग्भावविधानात्प्रयोगवहिर्भावसिद्धिः । द्विती-
यादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थाभावादकरणम् ।

अत्र हि दर्शपूर्णमासयोर्न तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रवृत्तिं प्रत्युद्देश्यता ।
येन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतद्व्यक्तुद्देश्यक-
प्रवृत्तिविषयत्वाद्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थाङ्गत्वेनापि सा स्यात् ।
दर्शपूर्णमासाविति श्रवणान्तु दर्शपूर्णमासत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
आवश्यकौ चोभयत्रापि प्रवृत्तिनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकविवचा ।
इतरथा सामान्यतो विहितक्रिया मे जायतामित्याकारको-
द्देश्यतया गङ्गास्नानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तित्वात्तत्राप्या-
रम्भणीयापत्तेः ।

अतोदर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीन-
तदवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेनैव प्रथमपदार्थस्य उद्देश्यता ।
अत्र सामान्याकारकेष्टया गङ्गास्नानानुष्ठानोत्तरमाद्यदर्शपूर्णमास-
प्रयोगेयम्बारम्भणीया न स्यात् । अतः प्रथमावच्छेदकविवचा ।
दर्शपूर्णमासाकरणेषुक्तविधेष्टया गङ्गास्नानकरणे तदापत्तेर्द्वितीया-
वच्छेदकविवचा । वस्तुतस्तु दर्शपूर्णमासौ मे जायेतामित्याकार-

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

कच्छया गङ्गास्नानकरणेऽपि तदापत्तिवारणाथं यस्मिन् पदार्थं
संकल्पादिरूपं कृते दशपूर्णमामा आरब्धा इति व्यवहारः तत्पदार्थ-
प्रवृत्तरेव उद्देश्यतावच्छेदककार्तिप्रवेशस्य आवश्यकत्वं ततएव
उक्तम्यलेऽपि वारणमिदं तत्तद्वारित्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्ववार-
णाथमेव अवच्छेदकविवक्षा अन्वयितावच्छेदकार्तिवृत्तव्युत्-
पत्त्यनुरोधेन सुतरां ।

अतएव तत्पदार्थस्य उक्तरूपेणवारम्भकत्वात् न द्वितीयादि
विशेषादन्वारम्भणीया ।

ननु एवं “माङ्गलं ज्योतिष्टोमेन यज्य” इत्यर्थविधमंकल्पविष-
यकप्रवृत्तं दर्शनायात्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तित्वं ततः पूर्वमन्वारम्भ-
णीयापत्तिः । यदि तु उद्देश्यतायास्तत्र माङ्गलज्योतिष्टोमो मे-
जायतामित्येवमाकारकं च विषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-
च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तिवृत्तित्वात् इत्यतः, ततो दर्शनायया यज्य-
स्यैवविधावान्तरमंकल्पात् पूर्वं अन्वारम्भणीयाकरणापत्तिः,
तत्र निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरमंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दर्शनाया-
जायतामित्येवमाकारकं च विषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-
च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तिवृत्तित्वात् इत्यतः, ततो दर्शनायया यज्य-

कत्वात् । एवं राजसूयगतेष्टिपशुयागेष्वपि अन्वारभणौयापत्ति-
रिति चेत्—

न, दोक्षणीया जायतामित्याकारिच्छानुत्पत्तावपि साङ्गज्योति-
ष्टोमो जायतामित्याकारकसाङ्गत्वज्योतिष्टोमत्वप्रकारकेच्छात एव
दोक्षणीयया यच्च इत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रवृत्तेः सम्भवेन तादृश-
संकल्परूपाध्यवसायस्य दोक्षणीयात्वादवच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविष-
यत्वाभावेन द्वारलोपादेव दोक्षणीयादौ राजसूयगतेष्टिपशुबन्धादौ
च अन्वारभणौयाभावस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् ।

एवं सोमो मे जायतामित्याद्याकारकेच्छातएव सोमाद्य-
सम्भवे वंश्चानरौद्यादौ प्रवृत्तिमन्भवात् वंश्चानरौद्या यच्च इति
संकल्पस्याऽपि वंश्चानरौष्टिवावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन
द्वारलोपादेव न तत्राऽप्यन्वारभणौया इति द्रष्टव्यं ।

दशपूर्णमासत्वं तु साङ्गा दशपूर्णमासो जायेतामित्याकारक-
च्छायां प्रकारत्वाद् भवत्युद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्ट इति
विशेषः । अतः सिद्धं अन्वारभणौयाया उक्तविधारभ्राङ्गत्वात्
विकृतावृहः । द्वितीयादिप्रयोगे चाऽनङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारम्भे क्रियमाणाऽन्वारभणौया सव्यप्रया-
गाणामुपकरोति । न चारप्स्यमान इति अद्यतनवाचिलृट्प्रत्यय-
प्रयोगात् प्रधानदिनकत्तव्यतावगतेः कथं सव्यप्रयोगापकारकत्वमिति
वाच्यं अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्कालमात्रवाचिलृटोऽद्य-
तनमात्रकालवाचित्वाभावात् । इतरथा भविष्यत्यनद्यतने लृट्
इति अत्र भविष्यतीति लृट्प्रत्ययप्रयोगानुपपन्नः । अतः प्रथम-

प्रयोगारम्भे कृतैव सर्वेषामुपकारिका इत्युक्तम् । तत् अन्वारम्भ-
णोयाजन्यस्य उपकारस्य यावज्जीवं मत्वे विकृतित्वपि प्रसङ्गात् उप-
कारकत्वापत्तेरसत्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽप्यनुपकारकत्वानापत्तेरुपे-
क्षितम् । ८ । १ । १० ।

अर्थाभिधान ॥ एवं तावदुपोद्घातमुखेन ऊहविषयश्चिन्तितः
इदानीं साक्षादेव तद्विषयश्चिन्त्यते । तत्र फलदेवतयोश्च इत्यत्र
शक्त्याऽपूर्वमाधनीभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रपदानां विकृततां तत्स्थाना-
पन्नदेवताद्यन्तरे शक्त्या तत्प्रकाशनार्थं पदान्तरोह इत्युक्तं । ततश्च
यन्मन्त्रपदानां न शक्त्या अपूर्वमाधनीभूतदेवतादिप्रकाशकत्वं
अपि तु लक्षणया शक्याथस्यैव वा अदृष्टार्थमन्यस्तुत्यर्थं वा उपादानं
तत्र असमवेतार्थकत्वात् विकृतावपि श्रुतपदरैव तत्प्रयोजनोप-
पत्तेर्नोहः ।

समवेतार्थत्वञ्च अदृष्टाद्वारकमस्वन्धेन स्वशक्याथस्याऽपूर्वमाधनी-
भूतमस्वन्धित्वं । अस्ति चेदं देवस्वत्वेति मन्त्रे, अग्निनिर्वाप-
पदयोः । अग्निनिर्वापयोः स्तादृशयागगतद्रव्यमस्वन्धित्वात् । जय-
स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रपदानाञ्च स्वशक्याथस्य अदृष्टद्वारा तादृशयाग-
मस्वन्धित्वेऽपि न समवेतार्थत्वं एवं देवादिपदानामपि न समवेता-
र्थत्वम् । न हि देवमवित्रश्विपूषशङ्गानां प्रकृतयागोयदेवताप्रति-
पादकत्वं सम्भवति उत्पत्तिशिष्टदेवतानुरोधेन मान्त्रवर्णिकदेवता-
कल्पनानुपपत्तेः । न चोपांशयाजे तत्कल्पनं तथात्वे गम्यमान-
निर्वापैकवाक्यताभङ्गापत्तेः । न च त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इत्येतत्
पदानुक्रमेण देवस्व मवितुः प्रमवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि, अश्विनो-

वाङ्मयां त्वा जुष्टं निर्व्वपामि, पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्व्वपामि,
अग्नये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इत्येवं मन्त्रभेदाङ्गीकारेण निर्व्वपामि
पदैकवाक्यतोपपत्तेः चतुर्थस्य आग्नेये उपयोगेऽपि आद्यानां त्रयाणां
मन्त्राणां उपांशुयाजदेवताकल्पकत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, अनुषङ्गे
वाक्यभेदाङ्गीकारस्यैव दोषत्वात् । षष्ठान्तपदानां प्रसववाहुहस्त-
पदैरनूितानां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अतएव एतत्कल्पदेवतानामन्यत्रनिवेशासम्भवेऽपि यागान्तर-
कल्पकत्वमित्याशङ्काऽपि प्रतुक्ता । तथात्वे तदयागान्तरस्याऽऽग्नेयादि-
यागाङ्गत्वापत्तेः विकृतावूहाप्रसक्तेश्च ।

एतेन या मूले सवित्रादिपदानां अन्यादिपरत्वं लक्षणया अङ्गी-
कृत्य समवेतार्थत्वशङ्का कृता, सा आद्येन शक्यसम्बन्धेन अन्यादि-
परत्वे तेनैव शक्यसम्बन्धेनैव देवतापरत्वस्यापुनरपत्तौ ऊहाप्रसक्ते-
रुपेक्षिता । अतएव समवेतार्थत्वे शक्यार्थस्य इति विशेषणं । अस्तु
वा शक्यपदं वृत्तिप्रतिपाद्यपरं तथापि समवेतार्थत्वे उक्तयुक्त्या ऊह-
रूप फलाप्रसक्तेरेव इयं शङ्का उपेक्षिता ।

तस्मात् कथमपि समवेतार्थत्वासम्भवात् देवस्य त्वादिपदानां यः
शक्नोऽर्थस्तद्विशिष्टप्रकाशनमेव देवस्य त्वेत्यादिमकलमन्त्रप्रयोजनं ।
तत्र येषां पदार्थानां दृष्टप्रयोजनमसम्भवस्तत्प्रकाशनस्य दृष्टमेव
प्रयोजनं, येषां तु तदसम्भवः तत्प्रकाशनस्य अदृष्टमेव प्रयोजनं
कल्प्यं । अतएव तादृशपदानां निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमपि आह्वार्य
सम्बन्धेन एव इति ध्येयम् ।

तदिह निर्व्वापपदस्य तावद् दृष्टमेव *पृथक्करणं प्रयोजनं ।

अग्नये त्वापदार्थस्य च तदुपयोगितया, स्वातन्त्र्येण च । जुष्टपदस्य तु वक्ष्यते । तदन्येषान्तु अदृष्टार्थत्वमिति ।

केचित्तु देवस्यत्वादिपदेनिर्वापस्तुतिलक्षणाया प्रतिपाद्यते । सा च अनुष्ठानकाले निर्वापप्ररोचितुर्दृष्टार्थव । तथा चाऽस्तु सर्व्वेष्टा देवस्यत्वादिपदानि असमवेतार्थानि नोहितव्यानि । यत्तु भाष्यकारेण यद्गोष्ठ्या अश्विशब्द आधाने अश्वदानकरणात् दम्पतिपरः पृषशब्दश्च पोषकत्वात् यजमानपरः । अध्वर्य्युवाहुहस्तयोश्च तदो-
यत्वं परिक्रीतत्वात्, एवं सविताऽपि लक्षणाया यजमानः तस्य प्रमवे-
ऽनुज्ञायामित्यर्थाङ्गोकारेण निर्व्वापविशेषणत्वमुपपादितं । तद्वेदे
आरोपकपुरुषाभावात् अन्यत्र आहार्य्यारोपाभावस्येव इहापि
आरोपाभावमभिप्रेत्य । अन्यदातु अध्वर्य्योः स्वात्मनिष्ठेन आहार्य्यारो-
पेण वैशिष्ट्यं सम्पाद्य स्वकर्तृकं निर्व्वापं प्रकाशयितुं लौकिक-
वाक्यप्रयोगवत् वेदिकवाक्यप्रयोगेऽपि बाधकाभाव इत्यालोच्यते,
तदा अप्रयुक्तलक्षणायां प्रमाणाभावात् अध्वर्य्युब्रह्मयजमानान्यतम-
ग्रहणे नियामकाभावाच्च पूर्व्वोक्तपक्षाश्रयणमेव युक्तं ।

किञ्चैवं सवे देवसवितृश्विपृषशब्देषु बहुवचनोहः प्रमज्यते । न
च यज्ञपतिवृद्धिवदत्र पदार्थत्वमिति भाष्यकारसमाधानं युक्तं—
अश्विपृषपदयोः * तथा सश्ववेऽपि यजमानानुज्ञायाः परकीय-
द्रव्यविषये व्यलीकादिपरिहारार्थत्वमदृष्टार्थत्वादुदौचीनमस्यपदो
निधत्तावित्यादाविव देवसवितृपदयोरुहस्य अनिवार्य्यत्वात् ।

नचैवं देवस्य सवितुरुदयरूपे प्रसवे इत्यर्थाङ्गोकारेण तस्य सम-

वेतार्थत्वात् । “महारात्रे हवींषि निर्वपेत्” इत्यादिविक्ततो अप्र-
सवे इत्यूहापत्तिः । अमावास्यायां च प्रागुदयान्निर्व्वापलोपापत्तिः—
इति वाच्यं प्रसवे जाते जनिष्यमाणे वा इत्यर्थाङ्गीकारेण बाधका-
भावात् । सूर्योदयकालीनत्वप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च । अतो
न देवस्य त्वेत्यादिपदेषूह इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ११ ॥

॥ गुणशब्दः ॥ तस्मिन्नेव मन्त्रे “अग्नये जुष्टं निर्व्वपामी”त्यत्र
अग्निशब्दः समवेतार्थको न वा इति चिन्तायां यद्यपि अग्निर्यागे
समवेतस्तथापि सम्प्रदानत्वेन श्रुतस्य निर्व्वापे यागाद्यतिरिक्तेऽननु-
यात् तादर्थ्यं चतुर्थीमङ्गीकृत्य जुष्टपदार्थेऽनूयो वाच्यः । तत्र च
जुषीप्रीतिसेवनयोरिति स्मृत्या जुष्टशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतेरग्निना
सेवितं ^{इति तादर्थ्येन} यथा भवति तथा निर्व्वपामीत्यर्थाङ्गीकारेण जुष्टशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्य निर्व्वापफलप्रकाशनेन इतरदेवत्वहवि-
र्विवेकसम्पत्त्यर्थं तथा निर्व्वापे देवतामयोगस्य समवेतार्थत्वमितरथा
कस्यै देवतायै निरुक्तमिति निर्णयानापत्तेः ।

वस्तुतस्तु, तादर्थ्यं चतुर्थ्यापि इयं प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात्
क्रियान्वयिन्येव । अन्यर्थत्वञ्च निर्व्वापस्य विध्यनुरोधात् तदु-
द्देश्यकत्यागमाधनोभूतद्रव्यमंस्कारकत्वसम्बन्धेन इति न देवतार्थत्वा-
पत्तिः । जुष्टपदं तु पूर्व्ववदेव क्रियाविशेषणं । भविष्यदर्थे वा
क्तप्रत्ययो लाक्षणिकः । अग्नेस्तु तेन पार्ष्णिक एवान्वयः । देवता-
सम्बन्धकीर्त्तनप्रयोजनं तु निर्व्वापे पूर्व्ववदेव इति समवेतार्थत्वं ।

अस्तु, वा इयं सम्प्रदानचतुर्थी अपि देवतात्वरूपसम्प्रदानत्वेक-
देशपरा । तथापि देवताया ग्रहण इव निर्व्वापेऽप्यन्वयो निरुक्त-

प्रयोजनार्थं न विरुध्यते । जुष्टपदं पूर्ववत् । सर्व्वथा अग्निपदे
समवेतार्थत्वादूहः ।

। एवं वा । दर्शपूर्णमासयो “धान्यमसि धिनुहि देवान्” इति
मन्त्रः श्रुतः । “म च धान्यमसि इति दृष्टदि तण्डुलानधिवपति” इति
वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः, तत्र धान्यशब्दः सतुषद्व्यवचन-
स्तण्डुलावस्थायां प्रयुज्यमानः धान्यत्वारोपेण स्तुत्यर्थः सवित्रादिपद-
वदेव असमवेतार्थ इति मांसेऽपि तदारोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

शालयो भुज्यन्ते इति विकार्य्येऽपि प्रकृतिवाचकपदप्रयोगात्
प्रयुक्तलक्षणोपलक्षणेपपत्तेः -- असिपदाक्षिप्ततण्डुलरूपकर्तृमामानाधि-
करणाच्च लक्षणया धान्यशब्दस्तण्डुलपरः सन् समवेतार्थक एव ।

नन्वेवं समवेतार्थकत्वेऽपि मांसेऽपि धान्यशब्दप्रयोगापत्तेः नो-
हप्रसक्तिः, धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलस्मारकत्वात् विकृतौ मांस-
स्मारकस्य प्रोक्षणादिवत् कथञ्चिद्गूढलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि वा धान्य-
पदबाधेन मांसपदप्रक्षेपरूपसिद्धान्तानापत्तिः । यथैव हि प्रकृतौ
अग्निपदेन शक्त्या अपूर्व्वसाधनौभूतं प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पित-
श्रुत्या मन्त्रविनियोगात् विकृतौ अग्निदेवत्यायां शक्त्या अग्निपदे-
नेव उक्तदेवताप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपः सत्यां गतौ
प्राकृतवृत्तितद्गतपदयोर्वाधे प्रमाणाभावात् । अपि तु अन्यदेव-
तायामेव सः । तत्र शक्त्या अग्निपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः । प्रकृतौ
वृत्तिविवक्षासत्त्वात् विकृतौ च वृत्तेर्यापारत्वेन तन्मुखेनैव अग्नि-
रूपपदार्थप्राप्तेः लक्षणयापि नाऽग्निपदेन तत्प्रकाशनम् । अत-
स्तत्र प्राकृतशक्तिनिर्व्वहार्थं मूर्त्यादिपदान्तरप्रक्षेपएव शरणं । न

त्वग्निदैवत्यायां विकृतौ । तथैव धान्यपदेन लक्षणया प्रदेयप्रकृतिभूतं प्रकाशयेदिति गौणसामर्थ्यकल्पितं श्रुत्या मन्त्रविनियोगाद्विकृता-
वपि मांसि उपकारपृष्ठभावेन धान्यपदस्यातिदेशात् तदबाधाय
धान्यपदेनैव मांसप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेप इति चेत् ।

सत्यं । प्राकृतप्रकाशरूपापकारपृष्ठभावेन प्राकृतवृत्तिरूप-
व्यापारातिदेशः तत्पृष्ठभावेन च अग्निदिपदरूपपदार्थातिदेशः ।
इतरथा वृत्त्यनतिदेशे प्रकाशनपृष्ठभावेनातिदिष्टपदस्य विकृतौ लक्ष-
णयापि प्रकाशकत्वोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपानापत्तिप्रसङ्गात् ।
तथापि प्राकृतपदनिष्ठप्राकृतवृत्तिरेव विकृतावतिदिश्यते । न तु
वृत्तिमात्रं प्रमाणाभावात् ।

अतएव सौर्त्यप्राकृतपदस्यैव प्राकृतवृत्तेरपि बाधसत्त्वेऽपि सूर्य-
प्रकाशनकार्यानुरोधेनैव मन्त्रपदान्तरानुरोधात् सूर्यपदप्रक्षेपः ।
अतश्च धान्यप्रकृतिकत्वरूपशक्यसम्बन्धरूपायाः प्राकृतलक्षणावृत्ते-
र्मांसि बाधे सम्बन्धन्तररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावः । धान्य-
पदस्य बाधावश्यम्भावे मांसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मन्त्रपदान्तरा-
नुरोधादेव मांसपदप्रक्षेपः ।

अतएव न प्रकृतिवाचकसृगपदप्रक्षेपोऽपि । शक्तपदप्रक्षेपसम्भवे
अप्राकृतलक्षणया पदान्तरप्रक्षेपस्याऽन्याय्यत्वात् ।

अतः “शाक्यानां अयनेतरममयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति”
इत्यत्र मांसि अधिवापे क्रियमाणे “मांसमसि” इत्यूहितव्यं । इदं
च कृत्वाचिन्तया । तृतीये सवनीयोद्देशेन हविर्देनेव इतरसवि-
धानस्यापि स्थापितत्वात् ।

सत्यपि वा देयप्रकृतित्वे अर्थलोपेन तत्राऽधिवापस्य चरौ इव बाधितत्वाच्च । विस्तरेण चैतत् न्यायसुधाकरमतनिरासपूर्वक-
सुपपादितं “द्वितीये धर्ममात्रे तु कर्म स्या” इत्यत्र कौस्तुभे । ८॥१॥१२॥

चोदिते तु ॥ दर्शपूर्णमासयोरिडा निगदे श्रुतं “दैव्या अध्वर्यव,
उपहृता उपहृता मनुष्याः य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्ध्नुप-
भूते द्यावापृथिवी”त्यादि । तत्र सत्रे यज्ञपतिशब्दो बहुवचनान्त-
त्वेनोहितव्यो न वा इति चिन्तायां । न तावदसमेतार्थत्वादनूहः ।
यज्ञपतेस्तद्वद्देश्य मनुष्यरूपाध्वर्युपदवाच्य ऋत्विक्कर्तृकायाः कर्मणि
समवेतत्वात् । नचाऽस्येलोपाह्वनवाचकपदैकवाक्यतया तदर्थ-
त्वावगमात् यज्ञपतिर्वाङ्मप्रकाशनार्थत्वाभावेन सत्यपि समवेतार्थत्वे
परार्थत्वादनूहः । लिङ्गेन मन्त्रगतवाक्यस्य “स्योन ते” इतिवद्बाधेन
यज्ञपतिवृद्धांशत्वोपपत्तिः ।

न च “ममो ह्येवविधानि उपाचरती”ति विधाय * “अथ प्रपद्यते
इला उपहृता उपहृता इला उपाऽस्मा इलाह्वयतामिलोपहृता इत्याह”
इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतीकग्रहणेन कृत्स्नस्य निगदस्य इडोपाह्वाने
विनियोगात् तत्सहकृतेन मन्त्रगतवाक्येन मन्त्रलिङ्गस्यैव वा बाध
इति वाच्यं । ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्यैव विनियोगोपपत्तौ
प्रतीकग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा विनियोगान्तरकल्पनागौरवभिया प्रत्यक्षवाक्येनैव प्रतीक-
ग्रहणेन समस्तविनियोगकल्पनं । अतएव “स्योन ते” इत्यादौ

० भाष्ये तु “सयो ह्येव विहान् इडया चरती”त्यभिधाय—“अथ प्रतिपद्यते इडोपहृता
उपहृतेडोपास्मा इडाह्वयामि इडोपहृता इत्याह” इत्येवं पाठो दृश्यते ।

प्रत्यक्षविनियोजकवाक्याभावात् अपेक्षितविनियोगद्वयकल्पनेऽपि न क्षतिः ।

किञ्च “ये च यज्ञपतिं वर्चान्” इत्यादौ यच्छब्दबलादेव यज्ञपति-
वृद्धिकर्तृणां मनुष्यरूप-ऋत्विजां उपह्वानकर्मत्वं प्रतीयते । अतो
यच्छब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गादेवास्थेऽङ्गोपह्वानशेषता । अतएव “स्यान्ते”
इत्याद्याऽपि यदि पूर्वार्धे यच्छब्दः स्यात् तदास्या देव तत्रैकवाक्यता,
नत्वेतदस्तीत्यतो मन्त्रभेदोऽङ्गीकृतः । प्रकृते तु यच्छब्दसङ्गावादि-
ङ्गोपह्वानशेषतैव । तथापि प्रथमशेषभूतस्यापि “उरु ते यज्ञपतिः
प्रयता”मिति मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्साहनार्थत्ववदस्याऽपि
तथात्वोपपत्तेः सत्रे तद्वदेव ऊर्होपपत्तिः । न हि प्रोत्साहनार्थेषु
“आयुर्दाऽग्नेऽस्य आयुर्मे देहौ”त्यादिषु सत्रे नोहः आवृत्तिर्वा । अतश्च
यद्यपि नेदं प्रथमफलं । तथापि आनुषङ्गिकप्रोत्साहनमात्रेणोहव-
दिहाऽपौऽङ्गोपह्वानशेषभूतस्याऽप्यस्य मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयज्ञपतिप्रोत्-
साहनार्थत्वादूर्होपपत्तिरविकलेव । वस्तुतस्तु प्रहरणाङ्गभूतस्याऽपि
प्रस्तरप्रतिपादकपदेकवाक्यतापन्नस्याऽपि “आयुराशास्तु” इत्यादेः
प्रहरणफलप्रतिपादकत्वाद्यथा सत्र ऊर्हः प्रत्युदाहरणसूत्रं वक्ष्यते,
तथेहाऽपि इङ्गोपह्वानाङ्गस्याऽपि इङ्गोपह्वानपदेकवाक्यतापन्नस्याऽपि
इङ्गोपह्वानफलप्रतिपादकत्वाद् युक्त एव सत्रे ऊर्हः । न हि तृतीया-
निर्दिष्टएव मान्त्रवर्णिकफलं नाऽन्यत्र इति नियमे प्रमाणमस्ति,
स्थानादिविनियुक्तस्याऽपि मन्त्रस्य देवताकल्पकत्ववत् फलकल्पकत्वेऽपि
बाधकाभावात् । न च अपेक्षितकल्पकत्वेऽपि यत्र इङ्गोपह्वानादे-
रिङ्गामंस्कारार्थत्वेन कृतार्थता, तत्र विना तृतीयां न फलकल्पकत्व-

मिति वाच्यं, तृतीयास्थलेऽपि प्रहरणप्रतिपाद्यप्रस्तरप्रतिपादकतया सूक्तवाकप्रातिपदिकबलेन मान्ववर्णिकदेवतामात्रकल्पनेन वा तृतीयावगतकरणत्वनिर्व्वाहोपपत्तौ “इदं द्यावा” इत्यादि * पदानामिव आयुरादिपदानामपि स्तावकत्वेनोपपत्तेः फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् । “ममाम्ने वर्च इति पूर्व्वमग्निं परिगृह्णातो”ति इतिकरणविनियुक्तस्थले फलकल्पकत्ववदिङोपह्वानेऽपि इतिकरणविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेश्च । नचैवमप्येवमादिस्थले सर्व्वत्रेव यज्ञपतेरुद्देश्यत्वात् तद्विशेषणस्य एकत्वादेवंस्तुतोऽविवक्षितत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात् मव्ययज्ञपतीनाञ्च “ग्रहं सम्मार्ष्टि” इतिवत् प्रातिपदिकेनैवोपपत्तेः । अतः साधुत्वार्थस्यैकवचनस्य कथं विज्ञतावृह इति वाच्यं, प्रकृताववेहितस्याप्यधिकार्य्यकत्वस्योपकारत्वमात्रेण तावत् सद्भावात् तावद्वैकवचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वार्थकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, तस्य विकृतौ तद्गतबहुत्वप्रकाशनायं मिध्यत्येवोह इति प्राप्ते—

न तावद् यज्ञपतिवृद्धिरुपाह्वानफलं इडाभक्षणाङ्गत्वेन अकृतार्थस्य अस्मत्तः फलानपेक्षत्वात् । एवं सत्यपि यदि तृतीयया इतिकरणेन । क्रियां प्रति विनियोगः स्यात् ततः क्रियाकरणत्वं मन्त्रस्य सकस्य प्रकाशनद्वारेणैव इति प्रथमतस्तत्तावत् क्रियाप्रकाशकत्वमेव । दसम्भवे तत्सम्बन्धिप्रस्तारादिप्रकाशकत्वं तस्याऽप्यसम्भवे मन्त्रकाशस्यऽनपेक्षितस्याऽपि क्रियासम्बन्धकल्पनं इतरथा सफलस्य मन्त्रस्य श्रुतकरणत्वानिर्व्वाहात् तत्र च विनिगमनाविरहाद्यथैव सूक्तकप्रतिपाद्यदेवतायाः कल्पनं तथा आयुरादेरपि फलस्य । यत्र तु

सर्वथा असम्भवस्तत्र “इदं द्यावा” इत्यादौ अगत्या स्तावकत्वमिष्टमेव ।
 अन्यैव च दिशा “ममाम्न” इत्यादौ वर्चःप्रभृतीनामपि फलत्वं बोध्यं ।
 तत्राऽपीतिकरणविनियुक्तत्वस्य कौस्तुभे स्थापितत्वात् । अतएव कौस्तु-
 भोक्तरीत्येव यत्र प्रथनमन्त्रादौ न इतिकरणेन विनियोगः अपि तु
 लिङ्गादेव सः । तत्र “प्रथस्वे”तिभागस्य प्रथनप्रकाशकत्वेन प्रयोजन-
 वत्त्वलाभेऽवशिष्टभागस्य प्रोत्साहनस्तावकत्वादिनैव तदेकवाक्यत्वोप-
 पत्तौ न प्रथनफलकल्पकत्वं लिङ्गेन एकदेशेऽपि प्रयोजनलाभे सकलस्य
 प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेरिति मीमांसकमर्थ्यादा । तत्रापि तु लिङ्ग-
 वशात् फलकल्पकत्वाङ्गीकारे नाऽतीव काचिदनुपपत्तिः । परन्तु तत्र
 क्रियाजन्यत्वं फलस्य लिङ्गवशात् प्रतीयते यथा प्रथनमन्त्रादौ प्रकृते
 तु प्रथन्स्य तावत्तेतिकरणेन क्रियाङ्गं विनियोगः । “अथ प्रपद्यते” इत्या-
 हे”त्यादिना मन्त्रोच्चारणस्यैव इडाभक्षणाङ्गत्वेन विधिः । सर्वथा न
 उपह्वानं नाम किञ्चिदस्ति क्रियाङ्गं यत्फलं यज्ञपतिवृद्धिर्भवेत् द्यावा-
 पृथिव्याद्युपह्वानप्रकाशनस्येवोक्तविधमनुष्योपह्वानप्रकाशनस्यैव अट्ट-
 ष्ठार्थत्वात् । वस्तुतस्तु मत्स्यपुत्रोपह्वानस्य भक्षणाङ्गत्वे न तत्फलत्वं
 यज्ञपतिवृद्धेरत्र मन्त्रं प्रतीयते । येन मान्त्रवर्णिकफलकल्पना शङ्केत ।
 न हि इडाभक्षणार्थं यज्ञपतिवृद्धिकर्तृमनुष्योपह्वानमात्रेण यज्ञपति-
 वृद्धिर्जायते इति शङ्खारस्यात् प्रमाणमन्तरेण प्रतीयते ये यज्ञपति-
 वृद्धिं कर्तुं समर्था स्ते उपह्वता इति हि तदर्थः । न च यद्यत्कर्त्तुं
 समर्थं तदाह्वानं तज्जायत इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतो न तावदस्य
 फलप्रतिपादकत्वं अतएव न प्रोत्साहनार्थत्वमपि वृद्धिगतस्वनिष्ठत्व-
 ज्ञानमन्तरेण प्रोत्साहनानुपपत्तेः । अतोऽत्र यज्ञपतिवृद्धेरुपह्वान

विशेषणत्वेनोपात्तायाः परार्थत्वात् अदृष्टार्थप्रकाशनविषयत्वेन अदृष्टार्थत्वाच्च सत्रे प्रकृताप्रकृतसाधारणैकयज्ञपतिप्रकाशनमात्रेण च तददृष्टोपत्तेरनूहः । यत्राऽपि यजमानः न स्वरूपेणोपयुज्यते परन्तु गुणभूतो यथौदुम्बरीसम्मानादिषु । तत्राऽपि आग्नेयीन्यायात् प्रकृतग्रहणेऽपि एकस्यैव ग्रहणं न सर्वेषां यजमानसंस्कारकत्वाभावात् । तत्र का कथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूते यज्ञपताविति । अतएव यत्र यजमानस्य मान्ववर्णिकायुरादिफलभोक्तृत्वेन प्राधान्यं यथा सूक्तवाकादौ “आशास्ते यं यजमान” इत्यादौ, यत्र वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठश्चञ्जजननात् तस्य प्राधान्यं यथा “आयुर्दा अग्ने उरु ते यज्ञपतिः प्रथता”मित्यादौ, तत्र उभयत्रापि सत्रे ऊहः । तदिदमुक्तं “विकारस्तत्प्रधाने स्या”दिति प्रत्युदाहरणसूत्रेण । ६ । १ । १३ ।

असंयोगात् । ज्योतिष्टोमेऽस्ति सुब्रह्मण्यानिगदः “इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ” इत्यादिरिन्द्रप्रकाशकः । इन्द्रदेवत्यस्य यागाभ्यासो दशभिस्त्रयसं सप्तशुक्रामन्यग्रहाभ्यां क्रियमाणः सवनमुखीयसंज्ञकः । तन्मात्राङ्गमेव तु सुब्रह्मण्यानिगदो, लिङ्गात् । न तु अन्यदेवताभ्यासाङ्गं “ब्रौह्मीणां मेध” इतिवत् । अग्निष्टुद्यागे च “आग्नेया ग्रहा भवन्ति” इति वचनात् प्राकृतग्रहीयदेवताबाधेन अग्निदेवताविधानात् सवनमुखीयेऽपि अग्निर्देवता । ततश्च तदङ्गभूतः सुब्रह्मण्या यामिन्द्रपदस्थानेऽग्निपदप्रक्षेपेण ऊह्यत एव । न चैवं न्यायादेव ऊहसिद्धौ “आग्नेयो सुब्रह्मण्या” इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः । प्रकृतौ सवनमुखीयवत् सवनीयहविषामपि इन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिबर्हिर्न्यायेन सुब्रह्मण्यानिगदस्य उभयार्थत्वप्रसक्तौ विकृतावपि तदर्थत्वं भेदेन

अभेदेन वाऽनूहितसुब्रह्मण्यानिगदपाठप्रसक्तोराग्नेय्येव सुब्रह्मण्या
कार्या इत्येतत्फलकत्वाङ्गीकारेण वचनसार्थक्यात् । अतएवैतद्वचन-
रूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन प्रकृतावपि न सवनीयहविरर्थत्वं । अपि
तु सवनमुखीयशुक्रामन्यप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मण्यानिगदस्येत्यपि
परं ध्येयं ।

केचित् तु सवनमुखीये चमसैरेव होम, इन्द्रदेवताकः न
तत्राग्निष्टुत्यग्निदेवताकत्वं ग्रहेष्वेव तद्विधानात्, अतश्च न्यायेन
अप्राप्त एव सुब्रह्मण्योहः । वचनेन तु अग्निदेवत्यग्रहयागा-
भ्यासाङ्गतया आग्नेयी सुब्रह्मण्या सवनमुखीयादाच्छिष्य विधीयत
इत्याहुः । तत्र । सवनमुखीयहोमस्याऽपि शुक्रामन्यग्रहकरणकत्वेन
सकलयाज्ञिकप्रसिद्धत्वात् । वचनेन अग्निदेवत्यग्रहयागाभ्यासे
औपदेशिकसुब्रह्मण्याविधानेऽपि सवनमुखीये आतिदेशिकैन्द्र-
सुब्रह्मण्याबाधे प्रमाणाभावाच्च, सुब्रह्मण्यायास्तत्र औपदेशिकत्वे
ऊहानूहविचारस्य असङ्गतत्वापत्तेश्च, अतोऽस्मदुक्तप्रकार एव
श्रेयान् । इदं तु चिन्त्यते । किमिन्द्रपद इव हरिवदादिपदेऽपूरणो
भवति उत नेति । तत्र देवताविग्रहादिवदेव मन्त्रार्थवादेतिहास-
पुराणप्रामाण्यात् हरिवदादिगुणानामपि इन्द्रे समवेतत्वादग्निष्टुति
अग्निगुणप्रकाशनार्थं रोहितादिपदानामूह इति प्राप्ते—

देवताधिकरणन्यायेनैव मन्त्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावात्
हरिवदादिपदानां असमवेतार्थकत्वेन आहार्यारोपेणेन्द्रस्तुतिवदग्नि-
स्तुतेरपुत्रपत्तेर्नोहः । तदेतद्देवताधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथ-
नार्थं प्रयोजनमपि चेदमूहसमृत्यभावंकृत्वाचिन्तया । यदा तु ऋग्वेदोऽग-

सूत्रे “अग्निष्टुति अग्न आगच्छ रोहिताश्वो वहङ्गानो धूमकेतो जात-
वेदोविचर्षण” इति ऊहितस्येव पाठः समान्नातस्तदास्याः स्मृतेर्न्यायो-
पन्यासपूर्वकत्वाभावेन अष्टकादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलकत्वावश्यभा-
वात् तथा चैतदधिकरणन्यायस्याभासोकरणादूहितपाठ एव युक्तः ।
तदा च मन्वान्तरस्य देवताविशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
अतएव यत्रैव न्यायोपन्यासपूर्विका स्मृतिस्तत्रैव स्मृतिमूलत्वे न्यायो-
पन्यासवैयर्थ्यापत्ते “मीमांसास्थसत्रायविरोधे आभासत्वं स्मृते” रित्युक्तं
कल्पसूत्राधिकरणे । देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैव वर्णकान्तरं—

साद्यस्के “त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण” इति सोमक्रयसाधनतया
विहितं त्रिवत्सेऽतिदेशप्राप्ते “इयं गौस्तया क्रोणामि तस्य शृतं तस्ये
शरस्तस्य दधि तस्यं मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यं नवनीतं तस्यं घृतं
तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्” इत्येकहायनीमन्त्रे स्त्रीलिङ्गांशि
पुंलिङ्गोहस्त्वविवाद एव, श्रुतादिपदेष्वपि किं तस्य शुक्रं तस्य बलं
तस्य युद्धं तस्य जयस्तस्य हश्मारवस्तस्य पलायनं तस्य लोला तस्य
भारोद्धहनं इत्येवमूहितव्योर्नेति सन्देहे श्रुतमित्यादौ च्छिनत्वादिव-
वदध्याहार्यं क्रियापदे यद्यपि अस्तौति नाऽध्याहर्तुं शक्यते, एक-
हायन्यवस्थायां श्रुतादेरभावात्तथापि भविष्यतौत्यध्याहर्तव्यं । ततश्च
भविष्यत्तायाः समवेतत्वादिक्रेतानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वाच्चिवत्से-
ऽपि विक्रेतानतिहेतुत्रिवत्सगुणप्रकाशनार्थं कर्तव्य एवोह इति
प्राप्ते—

भविष्यत्ताया अपि मरणबन्ध्यात्वादिना नियतत्वाभावात्
सम्भवीत्येव पदं प्रकृतायध्याहार्यं—गोः स्तावकं विक्रेतानमनार्थं

वेत्यन्यदेतत् । उभयथापि त्रिवत्से अविकृतस्यैव प्रयोगादनूहः ।
शक्यते हि साण्डाद्या गौ र्जनिष्यते तस्या जायमानं श्रुतादि साण्डीय-
मिति व्यपदेशः । तस्मात् सम्भावनाया विकृतापि सम्भवादनूह
एव । ८ । १ । १४ ।

लिङ्गविशेष— । ज्योतिष्टोमे क्रतुपशवः समान्नाताः । “आग्नेय-
मजमग्निष्टोमे आलभेत ऐन्द्राग्नमुक्थे द्वितीयमैन्द्रं वृशिं षोडशिनं
तृतीयं सारस्वतीं मेघोमतिरात्रे चतुर्थोमिति” अत्र तत्तत्संस्थाकत्व-
निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुसमाख्याबलात् ज्योतिष्टमाङ्गत्वेन
पशुयागा विधेयत्वं न तु तत्तत्संस्थोद्देशेनैव तेषाञ्च अग्नीषोमीया-
हर्मातिदेशो न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं तृतीये, अग्नीषोमी-
याङ्गञ्च “अभिगुपैषः प्रास्मा अग्निं भरत” इत्यादिः । स क्रतुपशु-
व्यप्यतिदेशेन प्राप्तोऽतिरात्रे तन्त्रेण चतुर्णामर्थे पठनीयः, “प्रैभ्योऽस्यै
अग्निं भरता”दित्यहितव्य एव मेष्वाभ्योत्यविवादं । यदा तु पशूनां
समानविधानत्वं तदा मेथ्यत्वमस्याऽस्ति नवेति चिन्त्यते । तत्र
पुंलिङ्गस्य मेथ्यसमवेतत्वंऽपि अस्मा इति प्रातिपदिकार्थचतुर्थ्यर्थयोः
प्रधानभूतयोर्मर्थाः समवेतत्वात् पुंलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशाधि-
करणन्यायेन निर्देशमात्रार्थत्वात् समस्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणान्मेथ-
यत्वमप्याविरुद्धं, न च पुंलिङ्गस्य क्वचिद्विभक्त्यर्थत्वेऽपि क्वचित् प्राति-
पदिकाद्यर्थत्वस्यापि सत्त्वात् कथं प्रातिपदिकायं प्रति लिङ्गस्य गुणत्व-
मिति वाच्यं विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्यायामिवानुभवस्य सत्त्वममाख्या ।
वा लिङ्गेऽपि गुणत्वनियामकत्वात् न हि संख्यायामपि विभक्त्यर्थत्वं
गुणत्वनियामकं विरुद्धत्वात्, अतो लिङ्गस्य यत्किञ्चिदर्थत्वेऽप्यनुभव

बलेन प्रातिपदिकाथ प्रति कारकं प्रति च गुणत्वात् पाशाधिकरण-
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेः मन्त्रस्य मेष्यामपि प्रवृत्तिः । न च पुंलिङ्गस्य पुंशुषु
 प्रकृतेऽप्यर्थवत्त्वेन तदनुरोधेन “ब्रीह्रीणां मेध” इत्यत्र गुणभूतब्रीहि-
 पदानुरोधेनैव इतरमन्त्रस्य सङ्कोचोपपत्तिः “पत्नीं संनह्य” इत्यस्य
 एकवचनानुरोधेन एकपद्वीकप्रयोगमात्रविषयत्वाकल्पनवदस्याऽपि
 पुंशुमात्रविषयत्वाकल्पनात् । अतएव प्रकृतमन्त्रेऽप्येकवचनानुरोधेन
 न दैक्षमात्रविषयत्वं । गुणानुरोधेन प्रधानसङ्कोचस्य अन्याय्यत्वात् ।
 इतरथा मेष्यविषयत्ववत् सर्व्वपुंशुविषयत्वस्याऽप्यनापत्तेः । अतएव
 एवंविधेषु सर्व्वेषु वचनस्य वा लिङ्गस्य वा साधुत्वमात्रार्थं प्रयोगः । न
 च “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या”मिति स्मृत्या जाति-
 मात्राभिधाने विवक्षिते तस्या एकत्वेऽपि बहुवचनं विकल्पेन
 भवतीत्यर्थिकया बहुष्वप्यर्थेषु जात्यभिप्रायेणैकवचनस्याऽनुशासितत्वा-
 देकवचनप्रयोगसम्भवेऽपि लिङ्गस्य कथं विलिङ्गे साधुत्वार्थं प्रयोग इति
 वाच्यं लिङ्गस्याऽपि “सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां”मित्यनेन चण्ड-
 स्यनुशासितत्वात् “प्रास्ना” इति सर्व्वनान्न उपस्थितव्यक्तिवाचित्वेन
 जात्यभिप्रायत्वानुपपत्तेश्च । अस्य सूचस्य भाष्यकारेण प्रत्याख्यातत्वाच्च ।
 अतो वचनवत्तिङ्गस्याऽपि प्रातिपदिकार्थगतलिङ्गमात्रोपलक्षणतया
 साधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्व्वमन्त्रसङ्कोचानुपपत्ते-
 र्युक्तोमेष्यामप्यभिगुः । “ब्रीह्रीणां मेध” इत्यत्र तु यवप्रयोगे साधुत्वार्थं
 प्रयोग इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगस्य च यावन्ति
 वाक्ये पदानि श्रुतानि तावतां संभूयार्थप्रतीतिकारित्वनियमेन वक्तु-
 मशक्यत्वात् एव ब्रीहिप्रयोगमात्रे सङ्कोचः । एतादृशनियमा-

नङ्गौकारे च इष्ट एव पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगः केषाञ्चिद्याज्ञिकानां ।
वस्तुतस्तु पुंलिङ्गमपि मेष्ठां प्रातिपदिकस्य चोदनागतपशुशब्दाभि-
प्रायत्वात् पशुशब्दस्य नित्यं पुंलिङ्गत्वात् “प्रास्मि पशवे” इत्युपपत्तेः
समवेतमेवेति प्राप्ते—

मन्त्रे पशुशब्दस्त्ववणात् “प्रास्मा” इतिशब्देन प्रयोगकाले यद-
परोक्षतया स्थितं तत् परामर्ष्टव्यं । तदा च व्यक्तिरेव अभिधीयते न
स्त्रीद्रव्यं मेष्ठी । अतो न तावत् समवेतमेव मेष्ठां लिङ्गं, नाऽपि
असमवेतत्वेऽपि एकवचनवत् साधुत्वार्थं मेष्ठां प्रयोगः स्त्रियां
पुंलिङ्गस्य अनुशासनाभावेन साधुत्वे प्रमाणाभावात् प्रकृते पुंशूना-
मपि सत्त्वेन व्यत्ययानुशासनस्य अप्रवृत्तेः । अतएव यत्र स्त्रीमात्र-
विषयं पुंलिङ्गं तत्रैव व्यत्ययानुशासना प्रवृत्तिः । न हि “दृष्टानु-
विधिश्छन्दसौ”तिविधानं दर्शनाभावे प्राप्नोति । नाऽपि पुंलिङ्गस्य
प्रातिपदि काथगतलिङ्गमात्रोपलक्षणत्वं । लक्षणायां प्रमाणाभावात्
इतरथा बहुतरपदसङ्कोचानुरोधेन एकस्य “ब्रौहीणां” इत्यस्येव पदस्य
प्रकृतपुरोडाशोयप्रकृतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तः । अतो मन्त्रपदानां
असति वचने मुख्यएवार्थं विनिर्योगात्तदनुरोधेन सङ्कोचोऽपि न
युक्तः । वचने तु “पत्नीमन्त्रं प्रास्मा अग्निं भरतं” इत्यादौ पत्न्यादेः
संस्कार्यत्वात् प्रातिपदिकस्य अनेकव्यक्तिपरत्वेऽपि प्रत्येकव्यक्ति-
वृत्त्येकत्वविवक्षया एकवचनस्याऽपि लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न सकलस्य
मन्त्रस्य सङ्कोचः । सम्भवति हि अनेकास्वपि व्यक्तिषु शुक्लगुणस्य
प्रत्येकवृत्तितया शुक्ला घटा इत्यादौ विशेषणत्ववदेकत्वस्य प्रत्येक-
वृत्तितया सर्व्वप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वम् । नञ्च लिङ्गस्य मेष्ठीरूप-

प्रातिपदिकार्थं अहत्तित्वादेकस्य कस्यामपि पक्ष्यां पशौ वा अह-
त्तित्वमस्ति । नचैवं प्रातिपदिकार्थबहुत्वेऽपि बहुवचनानापत्तौ
“बहुषु बहुवचन”मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः । बहुत्वस्य शाब्दप्रतीति-
विषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं “पशुना यजेत” इत्यादावपि
एकवचनस्य प्रत्येकहत्तित्वेनाप्युपपत्तेरनेकद्रव्योपादानेऽपि बाधाना-
पत्तिः तत्र गुणानुरोधेन प्रधानाहत्तेरन्याय्यत्वात् प्रथमातिक्रमे-
कारणाभावाच्चानेकद्रव्योपादाने प्रमाणाभावेन एकवचनेन ऐच्छिक-
द्रव्यान्तरव्यावृत्त्युपपत्तेः । अतश्च “पक्षीं सन्नह्य प्रास्मै” इत्यादौ एक-
वचनस्याऽनेकेषु लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न मन्त्रसङ्कोचकत्वम् । नचैवं गुण-
भूतेऽपि लक्षणापरिहारार्थं प्रधानस्य सङ्काचाभ्युपगमे “अदितिः
पाशान्” इत्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्राति-
पदिकादेरुत्कर्षोऽपि किं न स्यात् नह्येकस्मिन् बहुवचनं लक्षणां
विना उपपद्यते इति वाच्यं गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य
सङ्कोचेऽपि प्रकरणबाधप्रसङ्गनोत्कर्ष प्रमाणाभावात् सङ्काचे तु
अवर्जनीयत्वान्तरौयकसन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्तरोयकत्वा-
भावेन तद्बाधस्य अन्याय्यत्वात् । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणा-
भावनोत्कर्षानुपपत्तेश्च । अतः सिद्धं मेष्यामघ्निगुप्रेषोऽनङ्गमिति !
प्रयोजनं “स्यूलपृषतो”मित्यादौ अघ्निगुप्रेषे “प्रास्या” इत्यूहः लिङ्गस्य
प्रकर्तौ समवेतत्वात् पूर्वपक्षे त्वनूहः साधुत्वार्थत्वादत एवोहोप-
यागोऽपि । स्त्रोद्रव्यकत्वसादृश्यान्मेषोयागमात्रप्रकृतित्वाङ्गीकारे तु
अघ्निगुप्रेषस्य अप्रहत्तिरेव । सिद्धान्ते । कृत्वाचिन्तोद्घाटने तु मेष्या-
मप्यूहः प्रागेव दर्शितः । . वस्तुतस्तु आश्वलायनेन “पुंवन्मिथुन”

इत्यनेन स्त्रीपुंसमवाये पुंलिङ्गस्यैव विधानात् कृत्वाचिन्तोद्घाटनेऽपि
चमूहः । लक्षणयैव तु उभयलिङ्गप्रकाशनं वाचनिकम् । ८ । १ । १६ ।

आन्त्रानादन्त्यत्—मन्त्रोद्घप्रसङ्गात् साममन्त्रोद्घं विचारयितुं
उपोद्घातमारभते । ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रावान्तरप्रकरणे
श्रुतं “न गिरागिरिति ब्रूयात् ऐरं कृत्वा उद्घेयं” इति, तत्र गिरापद-
गौतौ^१ इरापदेऽजह इति वक्ष्यते । स च इरापदस्य गिरापदस्थाना-
पत्तिं विना नेति साऽपि वक्ष्यते । तत्रेह सा किं नियता स्थाना-
पत्तिरुत अनियता इति चिन्त्यते । तत्र यद्यपि तावन्नैरं कृत्वा
उद्घेयं इत्यत्र इरापदविशिष्टोद्घानान्तरस्य स्तोत्राङ्गतया आरादुप-
कारकत्वादिना विधिः । अग्नीष्टोमस्तोत्राङ्गभूतयज्ञायज्ञीयगाना-
पेक्षया गानान्तरत्वे प्रमाणाभावात् । न गिरिति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । अत एव न गानोद्घेयेन इरापदार्वाधः । तथात्वे इरापदस्य
स्तोभाक्षरविधया गानाङ्गत्वेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधं
प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः । अतो निषेधानुवादबलेन
इरापदमात्रं गुणाभिधानात्मकस्तोत्ररूपे गिरापदकार्यं विधीयते
उद्घेयमिति तु तत्संस्कारतया प्राप्तगानानुवादः । सम्भवति च
इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वं तदर्थोभिधानात् । यथैव हि
इष्कर्त्तारमितिपदं महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कर्त्तारमित्य-
स्वार्थे व्याख्यातं तथैव गङ्कारलोपेन इरापदस्याऽपि गिरापदार्थ
व्याख्यानं नाऽनुपपन्नं । ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षाविधिना इरापदस्तोत्पत्तिः
स्तोत्राङ्गत्वञ्च । गिरापदस्य तु पाठात् उत्पत्तिः क्रमात् स्तोत्राङ्गत्वं
“यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत” इति सामविध्यव्ययानुपपत्त्या वा आक्षिप्तम्

साम्नो हि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तोत्राङ्गता इति ऋगक्षराङ्गमपि तदङ्गत्वसिद्धिः । उभयथाऽपि गिरापदस्य ऋक्पदान्तरसाधारण-मङ्गत्वमित्यपि दुर्बलमेव । तथाऽपि गिरापदकार्यं इरापदं विधेयमानं तत्कार्यस्य गिरापदोयत्वप्रसिद्धिमुपजोवति उपजोव्यविरोधापत्तेर्न गिरापदस्य नित्यं बाधः अपि तु “न तो पशौ करोतो”तिवद्विकल्प एव इति प्राप्ते—

न तावदत्र गिरापदकार्यस्य उद्देश्यत्वं श्रुतम् । अपि तु निषेधानु-वादबलेन गिरापदबाधकत्वमात्रं । तेन च यथैव तत्कार्यस्य साधन-साकाङ्क्षादिरापदस्य च कार्यसाकाङ्क्षात् कार्यजनकत्वं कल्पते तथा तद्वलेनैव गिरापदपाठस्याऽपि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्व-प्रतिबन्धोऽपि । अतएव कार्यस्याऽप्युद्देश्यता न गिरापदोयत्वेन अपि तु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूतविजातोयगुणाभिधानत्वेन तत्-कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तु निषेधानुवादाभावे तत्कार्यव्यक्तेर्गिरा-पदोयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अतएव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र “यज्ञा-यज्ञोयं पुच्छे गायती”ति चयने यज्ञायज्ञोयं साम विहितं, तत्र तस्य दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनकऋगक्षराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात् तत्र चिरापदविध्यभावेन गिरापदस्यैव आन्त्रानसिद्धस्य विनियोगात् सार्थकत्वम् । अतः सिद्धं निषेधानुवादबलेन गिरापदपाठादेरग्निष्टोम-स्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्य “ऐरं कृत्वा उद्देयं” इति प्रत्यक्षविधिना विशिष्य विहितस्य नियतमेव तद्बाध-कत्वं तत्कार्यापत्तिरिति । यत्तत्र नन्दरत्नशास्त्रदोषिकयोर्ब्रह्म-मुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तं तत् स्तोभविध्यागानाङ्गत्वे गानसंस्कार्य-

गुणाभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपपत्तेरुत्तरयोरपि च गानाति-
 देशे तदङ्गस्तोभातिदेशवदतिदेशापत्तेरुपेक्षितं । यदपि कैश्चिद्गान-
 संस्कार्यरापदस्य स्तोत्राङ्गतया विधिरभिषवसंस्कृतपूतौकानामिव
 यागसाधनतया तद्वदेव च सम्भवत्प्राप्तिकस्याऽपि गानस्य शोघप्रवृत्त्या
 पुनर्विधानं गिरापदस्य गानसम्बन्धवारणार्थमित्युक्तम् । तदपि गान-
 वारणेऽपि गिरापदवारणानापत्तेरस्य प्रकृतगानसम्बन्धेऽपि गिरापद-
 मात्रगानवारणे तन्निषेधानुवादस्यैव शरणीकरणीयतया ततएवो-
 भयवारणे गानविधिवैयर्थ्यादुपेक्षितम् । तस्मादस्य इरापदमात्र-
 विधायकत्वं उद्ग्रेयमिति च स्थानापत्तिप्राप्तानुवाद इत्येव तत्त्वम् ।

८।१।१७

अप्रगणात्—तदिरापदं अप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वा इति मन्देहे—
 ऐरमित्यप्रगीतश्रवणात् अप्रगीतं । यदि त्वयं स्वार्थं तद्वितस्तदा
 इरां कृत्वा इत्यर्थावगमात् इरापदमात्रविधिः स्पष्ट एव । न हि प्रगीते-
 रापदादयं तद्वितः तथात्वे इकारस्य तालव्यत्वात् गीतिदशायाञ्च
 वृहत्त्वापत्तेः “तालव्यमायि यद्बृह”मिति छन्दोगसूत्रेण गीतिदशायां
 यन्निमात्रात्मकतया वृहतालव्यं तदायिभवतीत्यर्थकेनाऽयोभावविधा-
 नात् “आकारादित्वेन वृहच्छ” इति पाणिनिसूत्रेण कृप्रत्ययोत्पत्ता-
 वायोरीयमिति; रूपापत्तेः । अथ स्वार्थतद्विते वैयर्थ्यापत्तेर्विकारार्थ
 एवायं तद्वितो विकारस्य इरापदस्य प्रगणरूपो धर्म एवेति चेत् ।
 तथात्वेऽपि प्रगणरूपधर्माङ्गीकारं विशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगण-
 रूपस्य गिरापदवाचकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्वितार्थत्वमङ्गीकृत्य-
 तद्वितस्याऽनुवादोपपत्तेः । न च अप्रगीत-इरापदमात्रविधाने उद्ग्रेय

मित्यनुवादानुपपत्तिः । तस्य इरां कृत्वा अक्षरान्तरे उद्नेयमित्येव-
मर्थाङ्गीकारेण अनुवादोपपत्तेः । न च प्रकारान्तरेण गोतेरप्राप्ता-
वपि गिरापदकार्यपत्त्या तत्प्राप्तिः गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्र-
साधनत्वाभावेन इरापदस्य तत्कार्यपत्तौ प्रमाणाभावात्, तद्वैते-
स्तद्वारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन इरापदप्रसक्त्यभावात् । अतएव
ऊहग्रन्थे “आइरा इरा चाऽदात्ता सा” इति गानान्त्रानमपि अप्रमाण-
मेव । न च एतस्य श्रुतिमूलकत्वात् न्यायस्यैवाऽप्रामाण्यं ऊह-
ग्रन्थत्वसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । अतः
सत्रायविरोधे अस्य अप्रामाण्यमेव । यत्तु तन्त्ररत्नादिग्रन्थवशात् अस्य
गोत्यान्त्रानस्य वेदत्वकथनं तद्वैदिकानामूहग्रन्थेऽपाठादनादरणीयं
इति प्राप्तं—

सत्यं इरापदस्वरूपस्यैव विधिर्न तु प्रमाणस्य । तथाऽपि प्रमाणा-
भावस्याऽपि अविधेयत्वात् कार्यपत्त्या गोतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते ।
तथा हि यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्वे उपयोगस्तथाऽपि
गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिरापदेरापदयोरेकत्वाद्युक्तस्तथा
धर्मलाभः । यद्यपि न गुणाभिधानस्वरूपार्था धर्माः, तथाऽपि
गुणाभिधानजन्यस्य अपूर्वस्यैकस्य एव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ च
उपयोगाद्धर्माणाञ्च गोत्यादीनां गिरापदकार्यगुणाभिधानजन्या-
वान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वस्यैव द्वौक्षणोपावाङ्नियमन्यायेन अङ्गीकारा-
च्चयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदावान्तरकार्यपत्तेः अग्निष्टोमस्तोत्रा-
पूर्वसाधनीभूततादृशकार्यजनकेरापदे युक्तैव तद्धर्मप्राप्तिः । माऽस्तु वा
अवान्तरकार्यं भेदमङ्गीकृत्य कार्यपत्तिः । तथाऽपि गिरापदबाधक-

तथा तत्स्थानापत्तिस्तावदस्यैव इरापदस्य । अतश्च इरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वेऽवगते गीतिरूपधर्माकाङ्क्षायां बाधकत्वरूप-स्थानापत्त्या उपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशेन किञ्चिद्बाधक-मस्ति । आवश्यकञ्च गीतेचयनापूर्वसाधनोभूतगिरापदाङ्गत्वं । वस्तुतस्तु यथैव “यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायतौ”ति वचनेन यज्ञायज्ञीयस्य चयने उपयोगस्तथैव “यज्ञायज्ञीयेन स्तुवौत” इति वचनेन अग्निष्टोम-स्तोत्रेऽपि । अतश्च गीत्यंशस्य यावच्चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोग-कल्पनद्वारा दूरस्थचयनोपयोगकल्पनं तावत् तत्पूर्वमेव वाऽग्निष्टोम-स्तोत्राङ्गभूतेरापदहारकत्वकल्पनया स्तोत्रोपयोगोऽपीति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगीतेरिरापदेऽतिदेशः । यद्यपि च अग्निष्टोम-स्तोत्रेऽपि आर्चिके पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च गिरापदस्याऽपि उपयोगात् तत्स्थानापत्तिरिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्या-शङ्क्येतै । तथाऽपि आर्चिकोद्गीशयोरवान्तरकार्य्यभिदाद्भेदेऽपि वा अप्रगीतस्य एव गिरापदस्यार्चिके पाठाद् गिरापदगीतेर्गिरापद-द्वारा चयनादावेवोपयोगेन अग्निष्टोमस्तोत्र उपयोगाभावाच्च तत्-कार्य्यपत्तिरतिदेशेन तद्गीतेरिरापदेऽतिदेश ऊहो वा । अपि तु उक्त-रीत्या उपदेशेनैव । तत्त्वं तु “पेरं कृत्वा उद्ग्रेय”मित्यत्र न इरापदाक्ष-राणि विधीयन्ते । गिरापदवृत्तपाठेऽपि तत्सत्त्वात् । अपितु निषेधानु-वादबलात् गकारपरिसंख्यामात्रमिराविधिफलं । अतश्च “गीतेर्गाइरावादाक्षासा” इत्येवं विधाय गिरापदवृत्तित्वेन सम्प्रताया वस्तुत इराक्षरधर्मात्वाद्गकारसत्त्व इव तदसत्त्वेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वाज्जते न गिरापदगीतेरिरापदे स्वतन्त्र उपदेशो गीते सर्वथा प्रगीतमेव इरापदम् । ८ । १ । १८ । ✓

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदौपिकायां नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

नवमाध्यायः ।

द्वितीयपादः ।

। सामानि ॥ रथन्तरादिशब्दानां मामादिशब्दानाञ्च गीति-
मात्रवाचित्वं गीतिविशेषत्वादिधर्मावाचित्वं वा सिद्धमेवोत्तर
विवक्षया स्मार्थ्यते । अथवा योऽयमूहोनाम ग्रन्थविशेषः सामगैः
पठ्यते स किं पौरुषेय उत अपौरुषेय इति चिन्तायाम्—कर्तृस्मरणा
भावरूपवेदापौरुषेयत्वहेतोरत्राऽपि तुल्यत्वादितरथा तस्याऽनैका-
न्तिकत्वेन वेदस्याऽपि अपौरुषेयत्वानापत्तेः स्वाध्यायानध्यायपरिपाल-
नस्य च तुल्यत्वादूह इति समाख्यायाञ्च रूढत्वेनाऽपि नेतुं शक्यत्वा-
दितरथा कर्तृस्मरणाभावेऽपि समाख्याबलेन पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे
काठकादिसमाख्यया वेदस्याऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय उहग्रन्थ
इति प्राप्ते—

ऊह वितर्क इति स्मृत्या तर्कप्रसवत्वरूपयोगेनैव समाख्योपपत्तौ
रूढत्वप्रमाणाभावात् । ऊहग्रन्थे च योनिग्रन्थे योन्युत्पन्नस्यैव साम्नो
“यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति” इत्यादिना अतिदिष्टस्य
न्यायेन यादृशस्योत्तरादौ पठनीयस्य सौकर्यार्थं पाठादस्याऽपि
वेदत्वे सर्व्वासां आम्नानसिद्धतया योनित्वप्रसङ्गेन योन्युत्तरादि-
विभागस्य अतिदेशशास्त्रस्य च वेयर्थ्यापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अतएव
बलम्बन्तु पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्तृस्मरणभाव
एव पौरुषेयत्वाभावसाधक इति नाऽनैकान्तिकता । यद्यपि च तदस्या

ऋचः सामानि च स्वरूपेण अपौरुषेयाख्येव । तथाऽपि उत्तरादिषु
 न्यायसिद्धातिदिष्टसामरचनाप्रकारः पौरुषेयः । अतएव स्वाध्यायान-
 ध्यायादिपरिपालनं ऋगादिविषयत्वादन्वयासिद्धं । कर्तृस्मरणा-
 भावस्तु मूलश्रुतिकल्पनाय मूलश्रुतिकल्पनाभावादपुनपद्यते ।
 मन्वादिस्मृतिषु मन्वादिवैशिष्ट्येन श्रुतिकल्पनाय कर्तृस्मरणमावश्यकं,
 प्रकृते तु न्यायमूलत्वात्तदभावेऽपि न काचित् क्षतिः । अतएव
 सत्रायविरोधे अस्य अप्रमास्यं । नतु अन्यस्मृतिवन्मूलभूतश्रुति-
 कल्पनया न्यायस्यैव आभासीकरणं । अतएव अग्रे सामोहन्याय-
 विचारोऽपि सङ्गच्छते । १ । २ । १ ।

। कर्मवा ॥ साम्नां किं ऋचं प्रति प्राधान्यं उत गुणत्वं इति मन्देहे
 सत्यपि क्रमप्रकरणाभ्यां ऋचां स्तोत्राङ्गत्वेन विनियोगे साम्नामपि
 तत एव स्तोत्राङ्गत्वोपपत्तेर्न तावत् परस्परं गुणप्रधानभावः । यदि
 तु योग्यतारूपलिङ्गं पुरस्क्रियते ततस्तोत्राक्षरवदृगक्षराणामपि गीति-
 कालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वं, न च साम्नामपि ऋगक्षरा-
 भिव्यञ्जकत्वलिङ्गेन ऋगङ्गता उभययोपपत्तौ “ऋचि अध्वॄटं साम
 गायति यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथन्तरं
 गायतो”त्यादौ सप्तमोऽन्या ऋचां सामाङ्गत्वप्रतीतिः । संयुक्ताक्षर-
 स्यैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विस्मिष्टाक्षराभिव्यञ्जकसाम्नाः
 प्रयोजनविरोधतया अभिव्यञ्जकत्वानुपपत्तेश्च । अतएव प्रयाजशेष-
 न्यायेन सप्तम्याः प्राधान्ये लक्षणा इत्यपि अपास्तं निषादस्यपत्यधि-
 करणन्यायेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्य अपहस्तितत्वाच्च । एवञ्च
 स्तोत्राङ्गतया ऋचां पृथगुच्चारणं कृत्वा सामाधारतया पुनः कार्यं ।

किञ्चैवं क्रमप्रकरणसहकृतलिङ्गेनैव साम्नां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रोपयोगे “यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत वृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति” इत्यादि स्तोत्रैर्विनियोगवैयर्थ्यं । अतश्च वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
मपि आरादुपकारकतया साम्नः स्तोत्राङ्गत्वं । न चैवं करणत्वनिर्देशा-
नुपपत्तिः आरादुपकारकस्याऽपि वृहस्पतिसवनवदपूर्वद्वारा स्तोत्रो-
पकारं प्रति करणत्वोपपत्तेः । ऋचान्तु सामाङ्गभूतानामपि पृथगुच्चा-
रणाभावेऽप्यानुषङ्गिक स्तोत्रोपकारकत्वं इत्यपि सुवचमिति प्राप्ते ।

स्तोत्रशब्दस्य याज्ञिकव्यवहारे प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानत्वा-
वगते रितरथा स्तोत्रापेक्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरवश्यं गानविस्मि-
ष्टाक्षरवृत्तिसंश्लेषज्ञानजन्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वाध्यवसायात्
तादृशस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्ताक्षरसाध्यत्वेन गानं विना अनुपपत्ते-
र्युक्तमेव साम्नः ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकरण
सहकृतलिङ्गेनैव ऋचां स्तोत्राङ्गत्वमिव साम्नामपि ऋगक्षराभि-
व्यक्त्यर्थं, अतएव ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थस्यैव साम्न आनुषङ्गिकतया
ऋगाधारत्वस्याऽपि प्राप्तेः “ऋचि अधूढं साम गायति” इत्यनुवादः ।
आवश्यकस्यास्य अनुवादकत्वं तत्तत्साम्नां तत्तद्गगाधारत्वस्य पाठादि-
नैव प्राप्ते ऋचः साम्नातत्वादिहोपि । “यद्योन्यां गायति तदुत्तरयो”-
रित्यादी तु सप्तम्याः प्राधान्यलक्षणा अन्यथा अतिदेशानुपपत्तेः ।
न हि अत्र उत्तरयोः सामाधारत्वविधिः सम्भवति । गुणानुरोधेन
प्राधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् । “एकं साम त्वचे क्रियते” इत्यनेन त्वचाधार-
त्वस्य भवन्नति विधानेन ऋक्त्रयस्य विकल्पानुपपत्तेः । एवं
“साम त्वचे क्रियते” इत्यनेनेव त्वचाधारत्वसिद्धेः पाठादिना च

विवक्षितऋक्प्रात्युपपत्तेर्यथोक्त्या इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो
ऽतिदेश एवानेन उत्तरयोर्विधेय इति तयोः प्राधान्यसिद्धयर्थं लक्षणा
आवश्यकौ । एतेन ऋचामुक्तवचनैः सामाङ्गत्वेऽपि आनुषङ्गिक्या
अक्षराभिव्यक्तेरपि जायमानत्वात् ^{तत्}सामादायैव स्तोत्रपदार्थनिर्व्वाहोप-
पत्तेर्न साम्नाऋचं प्रति अङ्गत्वं इति परास्तं । ऋगङ्गत्वाभावे साम्नो
ऋगन्तरे अतिदेशानुपपत्तेः । अतः ऋचां प्राधान्यादुत्तरावर्णवशेन
साम्नोऽन्यथाभावात्मक ऊहोऽपि वक्ष्यमाणो न अनुपपन्नः । ६ । २ । २ ।

। त्वचे ॥ तच्च सामयोन्यामुत्पन्नमपि उत्तरयोरतिदिष्टत्वात् त्वचे
गेयमित्यविवादमेव । तत्राऽपि च यद्यपि ऋचां प्रधानत्वात्
प्रतिप्रधानं गुणाहत्तेर्न्याय्यत्वात् प्रत्यृचं समापनीयमित्यपि सिद्धमेव ।
तत्राऽपि तदेव आक्षिप्य समाधीयते । “एकं साम त्वचे क्रियते
स्तोत्रीय”मिति वचनेन हि तावदृगुद्देशेन सामविधिः तस्य लिङ्गादेव
प्राप्तेः । नाऽपि चित्त्वविशिष्ट ऋगुद्देशेन विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् ।
नाऽपि स्तोत्रीय ऋगुद्देशेन चित्त्वविधिः एकप्रसरभङ्गापत्तेः । तत्तत्
स्तोत्रेषु स्तोमान्तरविधानेन चित्त्वविध्यनुपपत्तेः । अतएव स्तोत्रो
द्देशनापि ^नचित्त्वस्य ऋक्परिच्छेदद्वारा मास्नाहा विधिः । अस्य ज्योति-
ष्टोमप्रकरणे सामान्तानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात् प्रकरणेन
स्तोत्रस्य उद्देश्यत्वानुपपत्तेः । स्तोत्रस्य सामविशेषणत्वेनोपादानात्
स्तोत्रीयपदेनापि तत् प्रतिपादनानुपपत्तेः । त्वित्वस्य ऋग्-
विशेषणत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रोद्देशेन विध्यनुपपत्तेः । स्तोत्रोद्देशेन
चित्त्वविशिष्ट ऋग्विधानन्तु ऋचां क्रमप्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात्
पूर्वोक्तदूषणगणापत्तेः अनुपपन्नं । अतः सममौबलात् चित्त्वविशिष्ट

ऋचामिव सामोद्देशेन विधिः । उद्देश्यसमर्पकञ्च स्तोत्रोद्यपदम् ।
स्तोत्रोद्याञ्चयोग्यताबलात् सामैवेति सामेत्यनुवादः । सामपदमेव
वा तथाऽस्तु । अवभृथाद्यङ्गसामस्वपि च तृचाधारविधिरस्तु ।
स्तोत्रपदञ्च उपलक्षणम् । सर्व्वथा त्रित्वविशिष्टानामृचां साम प्रति
गुणत्वाद् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरव्याय्यत्वात् व्यासज्य अवयवशो
गेयम् । एवञ्च यद्योन्यां इति वाक्यं नातिदेशविधिरपि तु साम-
साधारण्यानुवादस्त्रित्वार्पित्वात् ऋग्विशेषसमर्पकं इति प्राप्ते—

साधारणतया तृचविधौ पाठादेव योनिऋक् प्राप्तेरुत्तरयोरपि
उत्तरा ग्रन्थपठितयोः क्रमप्रकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्ति-
सम्भवात् इतरथा तत्तत् सामाधारत्वेन तत्तदुत्तराप्राप्ते स्तुवाऽप्य-
सम्भवापत्ते “यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायती”त्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः ।
अतोऽवश्यं क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गतया प्राप्तायां योन्यु-
त्तरादिरूपाणां ऋचां स्तोमविधिवशेन समुच्चयावगतौ उत्तरयोरपि
स्तोत्राङ्गत्वनिर्वाहार्थं यत्किञ्चित् सामप्राप्तौ यद्योन्यामित्यतिदेशेन
योनि साम नियम्यते । यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साम्नो ऋग-
त्तराभिव्यक्त्यर्थत्वेनैव प्राप्तत्वात् ऋचां प्राधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिन्यायेन प्रत्येकमेव गेयम् । एवञ्च “एकं साम तृचे क्रियते”
इत्यनेन तृचोद्देशेन स्तोत्रोद्यविधानादवभृथाद्यङ्गभूतपरिसाम्नां
चयनाद्यङ्गभूतषाडहिकसाम्नां च नोत्तरासु गानम् । अत्र हि
त्रित्वस्य ऋग्व्यव्युत्पत्तेर्न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । यद्योन्या-
मित्यनेन उपसंहाराच्च स्तोत्रोद्यस्य सामरूपतासिद्धेः सामेत्यनुवादः ।
वस्तुतस्तु उत्तराणां अवान्तरप्रकरणात् तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वेनैव प्राप्ते-

रवभृथाद्यङ्गत्वे प्रमाणाभावात् तत्र त्वचगानाप्रसक्तेरेकं साम इत्यादे-
 र्नीत्ताप्रयोजनलाभः । अतएव तत्र सामविध्यन्वयानुपपत्त्या तदाश्रय-
 योनिमात्रस्यैव विनियोगात् तज्जन्वगुण्याद्यभिधानस्यैवाऽवभृथादा-
 युपयोगः । किन्तु त्वचोद्देशेन सामैकत्वविधिः । सामेति विशिष्ट-
 कारकविधानेऽपि सामैकत्वविधेस्तात्पर्यात् । एकपदं स्तोत्रीय-
 पदञ्च अनुवाद एव सामैकत्वविधिप्रयोजनश्च । यत्र विकृतौ अग्नि-
 ष्टुदादौ “आग्नेयीषु स्तुवते” इति प्राकृतयोन्युत्तराबाधेन ऋगन्तर-
 विधानं । तासाञ्च विकृतिप्रकरणे पाठाऽपि तु दाश्रतयोभ्यो आन-
 यनं तत्र तु स्तोमसंस्थानुरोधेनानीतासु ऋक्षु प्राकृतसामपाठे अग्नि-
 यमेन द्विचितावत्संख्याकसाम्नां त्रिनवादिसंख्याक ऋक्षु पाठ-
 प्रसक्तौ त्वच एव एकैकसाम्नां पाठ ऋगन्तरेषु माध्यन्दिनादिपवमाने
 सामान्तरागम इति । ८ । २ । ३ ।

। तदभ्यासः ॥ तिसृषु प्रत्येकं गीयमानं एकं साम समाखेव गीयं न
 विषमासु । न्यूनासु गाने सामैकदेशस्य लोपाख्यमंशरापत्तेः ।
 अधिकपरिमाणसु गाने ऋक्शेषे सामदर्शनरूपविनाशपत्तौ तत्र
 सामैकदेशस्यावृत्त्यापत्तेः । तस्मात् समासु गानम् । इदञ्च
 अग्निष्टुदादिविषयमेव । तच्चाऽगम्यमानानां ऋचां सामपरिमित-
 च्छन्दसूमेव आनयनात् । न तु अन्यत्र समयोर्विषमयोर्वा
 उत्तराग्रन्यपठितोत्तरयोर्येनश्च क्रमप्रकरणादिविनियुक्तत्वेऽत्यागा-
 योगात् तत्र साम्यवैषम्यचिन्तानुपपत्तेः । ८ । २ । ४ ।

। नैमित्तिकं ॥ - “यद्योन्यां गायति तदुत्तरयो” रित्यत्र उत्तराशब्देन
 योन्युत्तरयोरुत्तराग्रन्यपठितयोश्चोत्तरयोर्यङ्गं उत उत्तराग्रन्यपठि-

तथोरेव इति सन्देहे उत्तराशब्दस्य प्रस्तरमुत्तरं वर्हिषः सादयति
तूष्णोमुत्तरां दोहयतीत्यादौ सम्बन्धिशब्दत्वदर्शनात् यैव योनिः परतः
पठिता सैवोत्तरा । ततश्च योनिग्रन्थेरथन्तरयोनिः परतः बृहद्योनिः
पाठात् तस्यां रथन्तरस्य गानं उत्तराग्रन्थे च रथन्तरयोनिः परतो
“नत्वा वां अन्यो दिव्यो न पार्थिव” इत्यस्याः पाठात् तस्यामपि
विकल्पेन इति प्राप्ते—

बृहद्योनेरथन्तरयोऽन्युत्तरत्वेऽपि तस्यामुत्तराशब्दस्य वैदिकैरप्र-
युज्यमानत्वात् उत्तराशब्दोऽयं उत्तराग्रन्थपठितोत्तरासु वैदिकप्रयो-
गात् असम्बन्धिकतयैव रूढः । ततश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतिसम्बन्धि-
सम्बन्धानसापेक्षत्वेन विलम्बेन आशीपस्थापकत्वात् अन्यत्र सम्बन्धि-
शब्दत्वेऽपि प्रकृते असम्बन्धिशब्द एवायं । ततश्च उत्तराग्रन्थपठितो-
त्तराणामेव भटित्युपस्थापक इति तासामेव ग्रहणं प्रकरणक्रमाभ्यां च
उत्तराग्रन्थपठितानां उत्तराणां तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वप्रतीतिरदमेव
युक्तम् । ८ । २ । ४ ।

। एवं वा ॥ द्वादशाङ्गे षडङ्गतश्चतुर्थमहं “रेकविंशः षोडशी वैराजं
साम” इत्याम्नातं, अत्र प्रकृतिप्राप्तसर्वस्तोत्रेषु एकविंशस्तोमः
षोडशिसंस्था पृष्ठस्तोत्रे च वैराजं साम इत्यनेकगुणविशिष्टं कर्म-
विहितं तत्र च त्रैशोकं नाम ब्रह्मसाम. “अतिजगतीषु स्तुवीत” इति
ब्रह्मणा कैवसि स्तोत्रे त्रैशोकं साम विहितं तच्च अतिजगत्यां
उत्पन्नं उत्तराग्रन्थे च उत्तरे हे बृहत्थी । तत्र संशरपरिहारार्थं
उत्तराग्रन्थपठितयोरपि उत्तरयोर्वाचस्तोमादौ सार्थक्यमङ्गीकृत्य-
अतिजगत्यावैव हे द्वाशतयीभ्यः समानौय समास्वेव गानं । न च

आनीतानां अङ्गत्वे प्रमाणाभावः न्यायसहस्रतत्त्वचगानविधेरेव न्याय-
मकत्वात् । न च प्रकरणेन न्यायबाधः “अतिजगतीषु स्तुवीत” इति
अतिजगतोबहुत्वविधिना न्यायस्य उज्जीवनात् । न च प्राप्तस्तोत्रानु-
वादेन त्रैशोकातिजगतोबहुत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः अतिदेश-
प्रवृत्तेः पूर्वमस्य प्रवृत्त्या विशिष्टस्तोत्रविधुरपपत्तेः । अतएव
यद्योन्यामिति सामान्यवचनं सामान्तरविषयमिति प्राप्ते—

वह्निः पवमानातिरिक्तस्तोत्रे एकविंशस्तोमानुरोधेन ऋग-
भ्यासस्य आवश्यकत्वात् एकस्या अपि अतिजगत्याः सप्तकत्व आवृत्ते
बहुत्वस्य प्राप्ततया अनुवादोपपत्तेरस्य साममात्रविधिपरत्वादुत्तरा-
ग्रन्थपठितवृहतीप्रकरणानुरोधेन न्यायस्यैव बाधात् संशयमपि
स्वीकृत्य वृहत्परोरेव गेयम् । ८ । २ । ५ ।

। प्रागाधिकन्तु ॥ ज्योतिष्टोमे वृहद्रथन्तरे सामनी वृहत्परोरुत्-
पत्ते । तयोरुत्तराग्रन्थे एकैकस्य एकैका पङ्क्तिच्छन्दस्कोत्तरा ।
तत्रेदं वचनं “नवे वृहद्रथन्तरं एकच्छन्दः यत्तयोः पूर्वा वृहती
ककुभावृत्तरे” इति । तत्र किं पङ्क्तिच्छन्दस्कां उत्तरां परित्यज्य
हे हे ककुभौ दाशतयीभ्यः समानेतव्ये उत वृहती योनिं उत्तरां च
पङ्क्तिं प्रग्रथ्य ककुभावृत्तरे सम्यादनीये इति चिन्तायामाह—

प्रग्रथनेन मुख्यककुप्सम्पत्त्यभावात् अक्षरसाम्यमात्रेण मुख्य-
ककुप्शब्दस्य गौणत्वापत्तेः—अथन्योत्तराशब्दस्यैवासम्बन्धिशब्दत्वं
परित्यज्य लक्षणां योन्युत्तरकाललक्षणां वा अङ्गीकृत्यककुप्विध्यङ्गी
कारात् स्वाभाविकककुभोरैवाऽऽनयनम् । एवञ्च मुख्यतत्त्वचगानसम्पत्ति-
रपि इति प्राप्ते—

तथात्वे “पादं पुनरारभते” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ककुप्पदं एव
गोणं अङ्गोक्तत्वे उत्तरोद्देशेन ककुप्त्वविधानात्—तयोरेव प्रथमेन
ककुप्त्वसम्पादनम् । एवं वैदिकानां—बार्हत्प्रागाद्यसमाख्या
उत्तरायत्ये पङ्क्तिः पाठश्च उपपन्नो भवति, त्वचत्वोपपत्तिः सामान्य-
विधित्वात् तथाऽनुपपन्नाऽपि न दुष्यति । प्रथमं च आद्यां बृहतीं
सकृत् पठित्वा तस्या अन्त्यपादेन सह द्वितीयाया अर्द्धं च पठित्वा
तदन्त्यपादेन सह द्वितीयाऽन्त्यार्द्धपठनरूपं बोध्यम् । तेन द्वितीया
ककुप् अष्टाविंशत्यक्षरेव । आद्यायाः सप्तविंशत्यक्षरत्वेऽपि अल्पा-
न्तरत्वान्न दोषः । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ जोतिष्टोम एव माध्यन्दिनपवमाने “त्रिच्छन्दा
आवापोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसाम” इति श्रुतं । तदर्थ-
विवरणानि च “गायत्रामहोयवे गायत्रे त्वचे भवतः रौरवयौधाज-
बार्हते त्वचे * भवत औशनससमन्त्यं त्रिष्टुप्स्त्रि” इति अत्र रौरवयौधा-
जङ्गयोः † पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः समाम्नाता । तदिह
विशिष्येण बार्हते त्वचे इति बार्हतत्वाच्चान्नात् उत्तरे हे बृहती-
च्छन्दस्के एव समानेतव्ये इति प्राप्ते—

नाऽत्र रौरवयौधाजोद्देशेन बार्हतविधिः योनेस्तादृश्याः
प्राप्तत्वात् । नाऽपि त्वचाधिकरणत्वविधिः प्राप्तत्वादेव । नाऽपि
बार्हतत्वाधिकरणत्वविधिः विशिष्टत्वाऽव्युत्पन्नत्वात् । अतएव न
विशिष्टोद्देशेन सामद्वयविधिः । त्वचोद्देशेन बृहतीच्छन्दस्त्वविधिः

* त्वचे भवत इति पाठान्तरम् ।

योषात्रपवीरिति पाठान्तरम् ।

परं भवेत् । सोऽपि अवच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन वा उभयथा सम्भवन् अवच्छेदकावच्छेनाऽऽश्रयसाणे—प्रगाथस्मरणसमाख्योत्तराप्रठादिबाधप्रसङ्गात्तेः तदनुरोधेन सामानाधिकरण्येनैव आश्रयते ।

एवं च वस्तुतस्तस्य प्राप्तत्वात् एतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यार्थविवरणार्थानि अनुवादकानि इत्येव ध्येयम् * । न ह्येतानि उत्तराख्यसामप्राप्त्यर्थानि इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तं तद्योन्यामित्यनेनैव तत्प्राप्तेः । सर्वथा सिद्धमत्रापि प्रग्रथनम् ।

नचैवं वार्हत इतिवचनस्य योनिवृहतीमत्त्वेनैवोपपत्तौ प्रग्रथने प्रमाणाभावः । त्वचसम्प्रतिग्रथनस्मरणादिनैव तत्सिद्धेः । एवं च ग्रथितवृहतीत्वस्याऽवच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षणापत्तेस्तथानाश्रितमिति ध्येयम् ।

तच्च आद्यां वृहतीं षट्त्रिंशदक्षरां पठित्वा तदन्यपादस्य द्विरावृत्त्या उत्तरायाविष्टारपङ्क्तेः चत्वारिंशदक्षराया आद्यावृत्तेन एका वृहती तदन्यपादस्य द्विरावृत्त्या द्वितीयावृत्तेनाऽपरा इत्येवं रूपं प्रग्रथनं बोध्यम् । अतएव सर्वत्राऽस्यान्तरत्वात् किञ्चिदक्षरान्यूनत्वेऽपि न तच्छब्दस्कत्वविघातः ।

यत्तु भाष्यकारेण षष्टिस्तिष्ठभोमाध्यन्दिनं सवनं इति लिङ्गमपि प्रग्रथनएवोपपद्यते । तथा हि माध्यन्दिनं सवने पञ्चस्तोत्राणि एकोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चदशस्तोमकः । पञ्चदशानि चत्वारि पृष्ठानि । तत्र पवमाने गायत्रामहोयवमानोः षट् गायत्रयः रौरव

यौधाजययोः षड्वहृत्यः * औशनसमान्नः त्रिस्रःत्रिष्टुभः । होतुः
 पृष्ठे पञ्चवहृत्योद्वादश ककुभः । विष्टुतिप्रकारे तथैवाऽऽम्नानेन वृचस्य
 तावहारं अभ्यामात् । मैत्रावरुणपृष्ठे सप्तदश गायत्र्याः ब्राह्मणाच्छं-
 स्यच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश वृहृत्य एकैकवृत्ताभ्यासेनव ।
 एवं च पञ्चवत्वारिंशद्वहृत्यो मुख्याः षष्ठां गायत्रीणां चतुर्विंशत्यक्षराणां
 त्रिपादानां मध्ये चतसृणां गायत्रीणां द्वादशभिरष्टाक्षरैः पादेः
 सहिताद्वादश पूर्वोक्ता अष्टाविंशत्यक्षराः ककुभोद्वादशषट्त्रिंशदक्षरा-
 त्तिका वृहृत्यो भवन्ति । तदेवं सप्तपञ्चाशद्वहृत्यः ता आसां १
 षष्ठा गायत्रीणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां द्वाभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्रीभि-
 रैकैकेन पादेन मिलिताः सप्तपञ्चाशद्वहृत्यः चतुश्चत्वारिंशदक्षरा-
 त्तिकाः सप्तपञ्चाशत्त्रिष्टुभो भवन्ति एवमाद्याभिस्त्रिष्टुभिः त्रिष्टुभः
 षष्टिस्त्रिष्टुभः । तदेतल्लिङ्गं प्रयथनएवोपपद्यते । अन्यथा पवमाने
 अन्यामां वृहतीनां होतुः पृष्ठे च अन्यामां ककुभां द्वादशतयीभ्यः समा-
 नयने षष्टिसंख्यानपपत्तेः । अत्र हि न त्रिष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनमिति
 यथाश्रुतं सामानाधिकरण्यं उपपद्यते बाधात् । अतो जघन्ये
 माध्यन्दिनसवनपदएव लक्षणामङ्गीकृत्य माध्यन्दिनसवनाङ्ग-
 भूता—याः सामवेदे समान्नातास्ताः षष्टिरित्यर्थावगतेर्द्वादशतयीभ्यः
 समानयने लिङ्गानुपपत्तिरित्युक्तम् ।

तल्लक्षणायाः आवश्यकत्वे लाघवाच्चाध्यन्दिनसवनस्तोत्रीयाणां
 एव लक्षणा तत आनीतानामपि तत्त्वापपत्तेरुपेक्षितम् । ८ । २ । ६ ।

* औशनससमानस्त्रिस्रः त्रिष्टुभः इति पाठान्तरम् ।

† एषामिति पाठान्तरम् ।

एवंवा ॥ “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा”
 इत्येतद्विवरणार्थेषु—“गायत्रसंहिते गायत्रे ढचे भवतः श्यावाश्वान्धो-
 गवे आनुष्टुभे ढचे उष्णिहि सप्तं पौष्कलं ककुभि कावमन्थं जगतोषु”
 इत्येतेषु—श्यावाश्वान्धोगवयोः पूर्वानुष्टुप्त्तरि गायत्रौ श्रुते । तच्च
 किं तास्त्रेव प्रप्रथनं विनैव च ढचगानं उत प्रप्रथनेन इति चिन्तायाम्
 पूर्वत्र लक्षणां विनैव ढचत्वसामानाधिकरण्येन वृहतीच्छन्दस्क-
 त्वोपपत्तावपि एकस्या एवोत्तरायां पाठेन ढचगानानुपपत्तेर्युक्तं
 प्रप्रथनं । प्रकृते तु उत्तराह्वस्याऽपि पाठात् ढचगानोपपत्तेः प्रप्रथने
 प्रमाणाभाव इति प्राप्ते—

* प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रगाथस्मरणमाख्ययोरेव प्रमाणात्वात्
 प्रप्रथनं । तच्च न पूर्ववद्विराट्प्रगा । अपि तु अन्त्यान्त्यपादस्य
 सप्तदाहृत्त्वेव तावदेव ढचस्य अनुष्टुप्त्वोपपत्तेः । अष्टाक्षरेण हि
 पादेन अन्विता गायत्री द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप्भवति । स्मरण-
 वशादपि चैवं प्रप्रथनम् ।

लिङ्गञ्च “चतुर्विंशतिजगत्सृतीयसवनमेका च ककुब्” इति
 प्रप्रथनएवोपपद्यते । तथा हि ढतीयसवने स्तोत्रद्वयं सप्तदश
 आर्भवः पवमानः एकविंशञ्च अग्निष्टोमस्तोत्रं । ³⁷ अन्धो आद्यमान्नोः
 षड्गायत्रः तास्त्रिंशोजगत्सः अष्टचत्वारिंशदक्षरात्मिकाः । तत-
 स्तृतीयचतुर्थसान्नोः षडनुष्टुभः तास्रिंशोजगत्सः । पञ्चमषष्ठ-
 सान्नोऽष्टिक्ककुभे हे ऋचौ अष्टाविंशत्यक्षरे सेका जगतो अष्टौ
 अक्षराणि अवशिष्यन्ते । सप्तमे सान्नि त्रिंशोजगत्सोऽग्निष्टोमस्तोत्रे

च प्रग्रथनपूर्वकाभ्यां सप्तवृहत्सप्ततुर्दश ककुभः । तत्र सप्त वृहत्सः
पञ्च जगत्सः द्वादशाक्षराणि अवशिष्यन्ते । चतुर्दशानाञ्च ककुभां
अष्टौ जगत्सः । अष्टौ* अष्टाक्षराण्येव अवशिष्यन्ते । तदेव चतुर्विंशति
जगत्सोऽवशिष्टाक्षरैश्च मिलितैरेका ककुप ।

तदिदं प्रग्रथनएवोपपद्यते, नतु यथाश्रुतगायत्रीपाठे अल्पा-
क्षरत्वापत्तेः । तस्मादपि प्रग्रथनम् ।

यत्तु भाष्यकारेण पूर्ववदन्ययोर्वाऽनुष्टुभोः समानयनं प्रग्रथनं वा
इति चिन्तितम् । तत् पौनरुक्त्यापत्तेरुपेक्षितं ।

यद्यपि तन्मरवादौ लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं वर्णकान्तरमित्युक्तं
तदपि भाष्योक्तविचारे लिङ्गानुपपत्तेः पूर्ववर्णक एव प्रदर्शितत्वाद-
युक्तम् । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ गवामयने एकवृद्धाधिकशतत्रयसुत्यात्मके अशोति-
शतं पूर्वः ‡ पञ्चः तद्योत्तरं । मध्ये विष्टम् । तत्र पूर्वस्मिन्
पक्षेऽभिप्रायणाय प्रथममहः चतुर्विंशं द्वितीयं चत्वारोऽभिप्लवाः
षडहा एकः षष्ठः षडहः समासः सद्द्वितीयः सत्तृतीयः सचतुर्थः
सपञ्चमः त्रयोभिप्लवा एकाहः त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि
प्राद्याभ्यामहोभ्यां सह षडहमाः गवामयनप्रकरणे ब्रह्मसामस्त्रोच्चा-
वान्तरप्रकरणे च चतुःशतमेन्द्रावाहताः प्रगाथाः इतिश्रुतं । तत्र-
तिसृषु ऋषि गानं उत द्वयोः प्रग्रथनेन इति चिन्तायां प्रागाथस्मरणात्

* कचित् पुनरपि अष्टौ इति न दृश्यते ।

अष्टाक्षराण्येव शिष्यन्ते इति कचित् पाठः ।

पूर्वं इति पाठान्तरम् ।

प्रग्रथनेन इति सिद्धान्तः । प्रग्रथनं च रौरवादिबद्धिरावृत्त्या बोध्यम् ।

एवञ्च पञ्चसु मासु वार्हताः प्रगाथी ^{हृत्} ~~अप्यन्ते~~ इति लिङ्गमुपपद्यते ।

तथाहि सत्यपि ब्रह्मसामस्तोत्रावान्तरप्रकरणे त्रयः प्रगाथा न ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रा अपितु बृहद्रथन्तरकालियस्तोत्राया इन्द्रक्रतु-
श्चान्यत्रस्थाना इति वाक्यादवान्तरप्रकरणं बाधित्वा ज्योतिष्टोमात्मक-
प्रथमदिनस्थस्तोत्रान्तरेष्वेव निविशन्ते भाष्यकारसिखनात् ।

कुन्दोगमूत्रानुसारात्, चतुर्त्तिशतस्तोमक द्वितीयदिनस्थ स्तोत्रा-
न्तरेष्वेव । तत्रऽपि पवमाने रथन्तरस्थ प्रगाथः । होतुः पृष्ठे
बृहत् । अच्चावाकस्य पृष्ठे कालियस्येत्येवं बोध्यम् ।

एवमुक्तवचनादेव इन्द्रक्रतुप्रगाथीपि उत्तरस्मिन् सर्वस्मिन्
पक्षेऽपि एतस्य ब्रह्मसामस्तोत्रस्थत्वेऽपि तत्राभोवर्त्तसामाभावात् अभा-
वर्त्तादन्यस्थाना इति वचनार्था न विरुध्यते । अवशिष्टाः शतं
प्रगाथास्तत्र शतस्यैको भाष्यकारसिखनात् । प्रथमदिनीयब्रह्म-
सामस्तोत्रे । परन्तु भाष्यकाराय नौधमग्रहणं नौधमस्थानक-
ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रोपलक्षणार्थम् ।

वस्तुतस्तस्य बृहत्सामकपृष्ठवत्त्वेन श्येतस्यैव प्रसक्तौ नौधम
प्रसक्त्यभावात् गवामयने अभोवर्त्तस्येव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्य
विहितत्वाच्च । कुन्दोगमूत्रानुसारात् द्वितीयदिनीयब्रह्मसामस्तोत्रं
शतस्यैकः प्रगाथो बोध्यः । अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथाः १ स्ते पञ्चसु
मासेषु यावन्तोऽभिस्तुवा तेषां प्रतिषडङ्गं तृतीयदिनवर्जं प्रतिमामं
विंशत्यङ्गानि पञ्चसु मासेषु शतं तेषु उत्तमवर्जं नवनवतिप्रगाथा
इन्द्रदेवत्याः बृहतोच्छन्दस्काश्च समाप्यन्ते । षडङ्गतृतीयेषु उत्तमं

च सातोवार्हतानां तृचानामास्मानात् । अतएव तान्येकविंशति-
दिनानि षष्ठमामस्य चाऽऽद्यानि द्वादश इत्येवंत्रयस्त्रिंशत् सातोवार्हता-
स्तृचा इति वाक्येन तेषु सतोवृहतीनां विधानं । एवञ्च पञ्चमास-
पर्यन्तं षष्ठाऽष्टहेषु अपि सतोवृहतीनां विधान भाष्यकारलिखना-
दवगन्तव्यम् । शेषेषु त्वहःसु विशेषवचनाभावे तिसृणां उणिहां
त्रिभिर्गायत्रोपादैः संयोगेन वृहतीत्रयसम्पादनम् । नतु काऽपि
ब्रह्ममामस्तोत्रे प्रागाथः ।

तदेतत् पञ्चसु माःसु वार्हताः प्रागाथा आप्यन्ते इति लिङ्गं
द्वयोः प्रग्रथने उपपद्यते नतु तृचगाने क्रियमाणे भाष्यलिख-
नात् ५ अष्टोत्तरशतद्वयसंख्याकानामृचां पञ्चप्रागाथसम्पादकदर्शक-
न्यूनत्वादष्टनवत्यधिकशतावशिष्टानां षट्षष्टिस्तृचा भवन्ति ।
तेच समाधिकेषु मासेषु समाप्येरन् ।

तथा हि पूर्वोक्तरोत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोवृहतीच्छन्द-
स्कत्वादिगतिदिनानि अवशिष्टानि तानि मासत्रयेण षष्टिः
सम्पाद्यन्ते । अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्याऽभिप्लवहतोयवज्जं
उपादेयानोति समाधिकेषु त्रिषुमासेषु समाप्तिः स्यात् । यदा तु
तुल्यन्यायत्वात् पञ्चस्वपि प्रागाथेषु च गानं तदा पञ्चदशानामृचां
न्यूनत्वात् अवशिष्टास्त्रिनवतिशत ऋचः, तासां तृचाश्चतुःषष्टिरेकाच
ऋगिति पञ्चाधिकै स्त्रिभिर्मामैस्तृचसमाप्तावपि एका ऋगवशिष्यते
इति तद्वैयर्थ्यञ्च । मन्त्र्यालिङ्गानुपपत्तिः प्रागाथशब्दानुपपत्तिश्च ।

नचैकं तृचं पठित्वा अन्यामृचं पुनरुपादाय अग्रिमऋक्
पप्रथनमेव किं न स्यात् इति वाच्यं “अन्या अन्या ऋचोभवन्ति”

इति वचनेन तन्निरासात् । अतः पादप्रग्रथनमेवेति सिद्धं । इयञ्च लिङ्गानुपपत्तिर्भाष्यकारलिखनानुसारात् प्रकरणे एतावत् संख्याक-
 ऋक्पाठमङ्गोक्त्य । यदा “चतुःशतमेन्द्रावाहताः प्रागाथा
 दाशतयोषु” इति कल्पसूत्रकारवचनात् दाशतयोभ्यः समानयनम्,
 तदा पूर्वपक्षिणोऽपि चतुःशत * तृचानामिव समानयनोपपत्तेः
 लिङ्गोपपत्तिरविकलैव इति प्रागाथपदादेव प्रग्रथनम् । ८ । २ । ६ ।

अर्थकत्वात् ॥ सामवेदशाखाभेदेन एकस्यैव स्वरसमूहात्मकस्य
 साम्नप्रारोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आम्नाताः । एकस्यैव
 रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत् । तेषाञ्च प्रकाराणां एकगीत्यर्थ-
 त्वात् व्रीहियवादिवदविकल्पः सिद्धएव प्रसङ्गात् स्मार्थ्यते । ८ । २ । ७ ।

अर्थकत्वात् ॥ विकृतिविशेषे कानिचित् प्राक्तानि स्तोत्राणि
 विहितानि, तेषु च यूपषट्स्तरणवर्हिन्यायेन † न प्राक्तानां रथन्त-
 रादिसाम्नां ऋचां वा प्राप्तिः प्राक्ततस्ताद्विशेषेष्वेव तेषां निबद्धत्वात् ।
 तत्प्रकरणे चेदं श्रुतं “यदृचास्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्नास्तु-
 वते तदसुरा नान्ववायन् तस्माद् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवते” इति ।

तत्र ऋक्शब्दोऽप्रगीतऋक्परः प्रगीतायाः सामविधिनैव
 प्राप्तेः । नहि ऋगाग्रयत्वं विना साम्नः स्तोत्रसाधनता सम्भवति ।
 स्तोभानामर्थशून्यत्वेन तदाश्रितानृक्साम्नां गुणाभिधानरूपस्तोत्र-
 सम्भत्वासंभवात् । अतस्तत्र प्रगीताप्रगीतोर्ध्वोर्विकल्पेन स्तोत्र-
 साधनता उत प्रगीताया एवेति चिन्धायाम् --

* चतुःशत इति पाठान्तरम् ।

† बहिन्यायेन इति कश्चित् पाठः ।

अन्तिमस्य आख्यातस्य यच्छब्दोपरुद्धत्वेन सामविधायकत्वा-
भावाद् द्वयोरेवाऽप्राप्तार्थत्वादिना लोट्वनिश्चयादृक्साम्नी * रुभयो-
रपि विधिः । अर्थाच्च तुल्यकार्यत्वेविकल्पः । नचाऽसुरागमनेन ऋचो
निन्दितत्वात् कथं तद्विधिः निषेधैकवाक्यतां विना निन्दात्वस्यैवाऽ
प्रतीतेः । अतोऽत्यन्तदुराराध्यानां अपि ऋचा वशीकरणाद्विधेक
वाक्यतया अस्य स्तुतित्वमेव इति प्राप्ते—

वाक्यभेदविषमशिष्टविकल्पादिदोषभिर्या यच्छब्दोपरुद्धस्याऽपि
लिङ् एव सामविधायकत्वं । नतु लट्त्वेन सन्दिग्धयोः । एवं च
साम्न एव इयं सर्वा स्तुतिः । ऋङ्निन्दाऽपि “न हि निन्दा”
न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थं वा इति तस्याः प्रगीताया एव साधनत्वं ।
इदञ्चाऽधिकरणं -यत्र स्तोत्रान्तरप्रकरणे—साम तद्योनिरुत्तराश्च न
पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र साम्नां ऋचां च प्रकरणादिनैव अङ्ग-
त्वापपत्तेः सामविधिवेयर्थ्यात् ।

अतएव प्रकृतोदाहरणं -साम्नेति एकवचनोपादानात् एकमेव
साम सामवेदादानेयम् । ऋक् च तत्र योनिरूपैव । “एकं साम
तच्च क्रियते यदयोन्यां गायति” इत्यादेर्दीक्षणीयावाङ्नियम-न्यायेन
प्राकृततत्तत्स्तोत्रौयर्चामिवोद्देशेन अप्राकृते अप्रवृत्तेः । क्रतु-
गत प्राकृतचतुःस्तोमत्वादिगुणानुरोधात् तु एकस्या एव प्रगीताया
ऋचः तावद्धारमभ्यासः ।

नचैवं यत्रा प्राकृतस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिरुत्तरा च साम्नाता
तत्रोत्तरयोः साम्नि प्रमाणाभावः । यत्र च संज्ञादिभिर्न स्तोत्रान्तर-

मुपात्तं न च प्रकरणे च ऋचः पठिताः न वा प्रकृतोदाहरणवत् सामविधिः, तत्र स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामानयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगोतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्यैव सामानयनं ततोऽचापि तत एव सामप्राप्तेः “साम्ना स्तुवोत” इति विधिवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । साम्ना स्तुवोत इत्यस्य अनारभ्याऽधोतत्वेन प्रकृतावानर्थव्येनाऽनिवेशे सर्व्व-
त्रैव विकृतौ अप्राकृतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वोपपत्तेः ।

भाष्यकाराटिलिखनस्वरस्यादस्य विकृतिविशेषप्रकरणे पठित-
त्वाङ्गौकारे तु नाऽयं वस्तुतः सामविधिरपि तु स्तोत्रपदशक्तिग्राहक-
याग्निकप्रसिद्धुपोद्बलकः सन्ननुवाद एव अप्राकृतस्तोत्रविधिस्तुत्यर्थ-
एकत्वविधानार्थो वा इति ध्येयम् । एतदस्वरसादेव वर्णकान्तरम् ।

क्वचित् कर्मविशेषे “अयं सहस्रमानव” इति इयं ऋक् प्रगोता
अप्रगोता च पठिता । पुनश्च “अयं सहस्रमानव इत्येतया आहव-
नीयमुपतिष्ठते” इत्यनेन विनियुक्ता सा । द्विविधायाः पठितत्वात्
द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते इति प्राप्ते -- अप्रगोतायाः प्रगोताया
एव पाठः । नह्यनवधारितस्वरूपायां सुखं गानं अर्थावबोधो वा
सम्भवति । प्रगोतत्वेनाऽन्यार्था प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनि-
युज्यते इति मैव ग्राह्या । योऽपि अप्रगोताया एव शास्त्रान्तरं
पाठः, सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक्स्वरूपज्ञानार्थं एव इति न
शास्त्रान्तरीयप्रगोताख्यसंस्कारविरोधः । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ साममन्त्रप्रसङ्गात् ऋग्यजुर्मन्त्रयोः स्वरश्चिन्त्यते ।
ते हि क्वचिदुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयरूपचातुःस्वर्य्यश्च अधीताः ।

क्वचित् क्त प्रचयवर्णं चैस्वर्येण । तत्रोभयोरपि गीतिप्रकारवद्
विकल्प एव ।

न च “तानो यज्ञकर्माणि अजपन्त्युखसामसु” इति स्मृत्या
तानस्वरस्य विहितत्वात् उभयबाध इति वाच्यं श्रौतानामध्ययन-
विध्यध्यापितानां स्वराणां पाठादिना तत्तत्कालपूर्वसाधनौभूत-
मन्त्रवृत्तित्वस्य प्रबलप्रमाणप्रमितत्वेन स्मृत्या बाधायोगात् । अन्यथा
“अग्निर्मूर्धा” इत्यादीनां स्मृत्या नवग्रहाङ्गभौमाच्चने विनियोगात्
क्रमादिना आग्नेयाद्यङ्गत्वानापत्तेः ।

नचैवं नवग्रहहोमाङ्गत्वानापत्तिः । सौर्याकाङ्क्षयेव नवग्रह-
होमाकाङ्क्षयेव वाक्येन विनियोगोपपत्तः । प्रकृते तु श्रौतस्वरविरो-
धात् तानस्मृतेरप्रामाण्यमेव इति प्राप्ते—

श्रौतस्य स्वरस्य अध्ययनविधिना अध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षायां
“यद्यच्कृत्वात् तत्तत् कुर्यात्” इत्युपबन्धेन प्रकरणादिसहकृत-
मन्त्रवृत्तिपाठेन च प्रयोजनद्वयमवगम्यते । एकं तावत् प्रयोगकालात्
पूर्वमेव अर्थविशेषनिर्णायकत्वं । न च मन्त्राणां प्रयोगकाल एव
अशस्मारकत्वात् पूर्वमर्थविशेषावधारणाभावेऽपि बाधकाभावः
विध्यवगतस्याऽपि अर्थविशेषस्य प्रयोगकाले मन्त्रप्रतिपाद्यत्वसन्देह-
प्रयोगप्राप्तिभावभङ्गापत्तेः । अतस्तदर्थे प्रयोगाद् बहिरिव मन्त्रार्थ-
निर्णयाय—“बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं” इत्यादिस्वरोपयोगः ।
अपरञ्च पूर्वमवधारितस्याऽपि अथस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे

पुनर्निर्णयकत्वं * तस्य च कादाचित्कत्वेऽपि मन्त्रनैयत्यवदेव स्वर-
नैयत्योपपत्तिः । मन्त्रोच्चारणवदेव स्वरौच्चारणसिद्धेर्न स्वरानुसन्धान-
मात्रेण निर्णयकाशङ्का ।

तदेवं द्विविधः स्वरस्य क्रतूपयोगः प्रकरणादिना सिध्येत् ।
तत्र च विशेषरूपेण स्मृत्या यज्ञप्रयोगे तानस्वरविधायिकया †
बाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगवह्निभूताथनिर्णयोपयोगित्व-
विषयतैव कल्प्यते । प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानुसन्धानेनैव
अर्थविशेषस्मरणम् ।

अत्र च तानस्य अर्थविशेषोपयोगाभावेन अदृष्टार्थत्वेऽपि एकमन्त्र-
वृत्तित्वादेव त्रैस्वर्यादिबाधकता । इतरथा गुणानुरोधेन मन्त्रावृत्त्या-
पत्तेः । अजपेत्यादिना तानपय्यदामाच्च जपादौ त्रैस्वर्यादिप्रति-
प्रभवः । जपाः जपतिचोदनाचोदिता मन्त्राः न्यूह्याः शस्त्रेषु मन्त्र-
विशेषाः । ८ । २ । ६ ।

॥ सामप्रदेशे ॥ एवं सामांज्ञोपदघातं मप्रमङ्गं निरूप्य अधुना
सामांज्ञो निरूप्यते । “कवतोषु रथन्तरं गायति” “यदयोन्वा गायति
तदुत्तरयो” रित्यादौ यत्र सामांतिदेशः तत्र साम्नः ऋगक्षराभि-
व्यक्त्यर्थत्वाद् यत्र स्थानं योनौ एकाराद्यक्षरमंस्कारिका आइभावादि-
रूपा गीतिः श्रुता, तत्र स्थानान्तरं यत्रैवेकारपाठ उत्तरादौ तत्रैव
आइभावरूपा गीतिरुद्भित्त्या । ननु प्रकृतस्थानपठिताक्षरान्तरं
कस्यव्या तत्र गीतेस्तदक्षराभिव्यञ्जकत्वामश्वेन आरादुपकारकत्व-

* निर्णयकता इति कश्चिन् पाठः ।

† स्वरविधायकया इति कश्चिन् पाठः ।

प्रसङ्गात् । आर्द्धभावो हि प्रकृतौ अवर्णद्वर्णात्मकस्य सम्यत्तर-
स्यैकारस्य विशेषरूपसंस्कारार्थः । न हि एकारो नाम वर्णान्तरं
प्रमाणाभावात् अपि तु स्मृतिसहकृतप्रत्यक्षेण अवर्णं द्ववर्णात्मक एव ।
अतश्च तद्विशेषकस्य आर्द्धभावस्य तत्स्थानपठिताक्षरान्तरविश्लेष-
कत्वामश्रवाद् यद्वैवोत्तरादावेकारः तद्वैव आर्द्धभावः कार्य्यः ।

यद्यपि च अयं विश्लेषादिरूपः संस्कारो नाऽर्थ्याभिधानोपयोगि-
तया दृष्टार्थस्तद्व्यतिरेकेणैव सम्यत्तरणाऽर्थ्याभिधानस्य जायमानत्वात् ।
तथाऽपि गानसंस्कृतमन्त्रजन्यगुणाभिधानव्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्व-
मिद्वयतयैवोपयुज्यते ।

नचैवं न विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावात् अननु-
गमाच्च । न हि विश्लेष एव सर्वत्र संस्कारः “एङ् ऐङ् इत्येतानि
तानव्य”मिति स्मृत्या इङ्कारयारपि तानव्यत्वात् “तानव्यमाङ्
यदुङ्”मिति स्मृत्या च तत्राऽपि आर्द्धभावविधानेन तत्र सम्यत्तरत्वा-
भावेन विश्लेषामश्रवात् । अतः सर्वानुगता वर्णान्तरागमेन
पृथ्वीक्षरपरिन्नाप एव संस्कारः स्तोत्रत्वघटकः । तस्य च
एकारस्थानं स्थितवर्णान्तराऽपि सम्भवात् नाहमिद्विरिति वाच्यम् ।
तथात्वाऽपि संस्कार्यतावच्छेदकस्यैकारत्वस्य अक्षरान्तरेष्वभावेन
ऊहापपत्तेः ।

वस्तुतस्तु परिलोपाख्यसंस्काराङ्गीकारं श्रुतस्य वर्णस्य स्तोत्र-
साधनत्वानापत्तर्त्तापस्य क्ताऽपि संस्कारत्वादशेनाच्च विश्लेषादिरेव
सामगप्रसिद्धाऽननुगतोऽपि संस्कार इति सिद्ध ऊहः ।

एवञ्च प्रधानभूताक्षरादिऋगक्षरानुरोधेन यत्र ऋगक्षराण्यत्वं

तत्रावशिष्टगोतं लीपो यत्र वा ऋगक्षराधिक्यं तत्र गीतिविशेषस्या-
पत्तिरित्याद्यापद्यमानमपि न दुष्यति । ८ । २ । ७ ।

॥ स्तोभस्यैके ॥ साम्नः कश्चिदंशऋगक्षराधिरूढः कश्चिच्च
स्तोभाक्षराधिरूढः । प्रजापतिहृदयादौ स्तोभाक्षराधिरूढ एव । तत्र
सामातिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेन्नवेति चिन्तायां साम्नः ऋग-
क्षराभिव्यक्त्यर्थत्ववत् स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वाद् गुणानु-
रोधेन प्रधानभूतानां ऋचामिव स्तोभानामपि नाऽतिदेशः । न च
स्तोभानां प्रायशोऽनर्थकत्वात् स्तोत्रसाधनत्वसम्भवेन निष्प्रयोजनानां
प्राधान्यानुपपत्तेर्गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन गोत्यङ्गत्वात्तदतिदेशे
अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्य । अग्निष्टपतोत्यादिभाष्यकारोक्त-
स्तोभाक्षराणां ऋगेकवाक्यत्वसम्भवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणाभि-
धानरूपस्तोत्रकरणत्वसम्भवेन ऋग्वक्त्रदेवप्राधान्योपपत्तेः । येषामपि
हुंफडादि स्तोभाक्षराणामर्थशून्यत्वं तत्राऽपि तदुच्चारणस्यादृष्टद्वारानु-
ष्ठानमादेष्ट्यात् प्रधानऋगङ्गत्वं प्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्वमेव वेति न
सामाङ्गत्वकल्पनावसरः । नच साम्नोवादृष्टार्थत्वं स्तोभानां वेत्यत्र
नियामकाभावः । साम्नोऽंशे अदृष्टार्थत्वमंशे चदृष्टार्थत्वमित्यव-
विधवैरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्रामेयज्ञायज्ञोयेन सुवोते-
त्यादौ तत्र तत्र साम्नां सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगस्यैव निया-
मकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तदंशेऽदृष्टार्थत्वं स्तोभानां त्वर्थशून्यानां
गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव अन्यथा हि साम्नःप्रकरणादि-
नैव सर्वस्याऽपि विवक्षितार्थत्वलाभे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः ।
अतो विनियोगवशेन झटितिप्रयोजनलाभे द्वारभूतादृष्टस्याऽपि तत्रैव

भट्टितिकल्पना नतु स्तोमेषु स्तोत्रादिरूपहारिसम्बन्धकल्पनसापेक्ष-
त्वात् । अतः स्तोमानां गोत्यङ्गत्वात्तदतिदेशेनाऽतिदेशोपपत्तेन
तदंशस्य लोपाख्योन्यथाभावः । अर्थवत्स्तोभाक्षरेषु तु ऋगक्षर-
वदेव स्तोत्राद्यपयोगोपपत्तेर्गीतिरेव तदङ्गत्वमिति तु प्रतिभाति ।
अतएवाऽनर्थकस्तोमेषु ऋक्मन्त्रे साम्न आश्रयिकर्मत्वं तदभावे तु
शुद्धादृष्टार्थत्वमेव । ८ । २ । ७ ।

॥ अधिकं ॥ प्रसङ्गात् स्तोभलक्षणमुच्यते । ये ऋगक्षरेभ्य
ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिका ऋगक्षरविलक्षणावर्णास्ते स्तोभाः ।
अत्र ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वेऽपि चान्द्रिष्वान्द्रिरित्यभ्यासे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वाभावादन्त्यं विशेषणम् । ओनाईत्यादिविकारे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वेऽपि आधिक्याभावादाद्यं । वस्तुतस्तुविलक्षणत्वस्यार्थानभिधाय-
कत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अग्निष्टपतीत्यादिस्तोमेष्वभ्यासेरन्त्यस्य च
विलक्षणत्वस्य निर्वर्तकमशक्यत्वाद्यत्राभियुक्तानां स्तोभ इति प्रसिद्धिस्ते
स्तोभाः । स्तोभत्वञ्च मन्त्रत्वादवदेवाखण्डोपाधिरिति न शक्य-
तावच्छेदकाप्रसिद्धिः । अत्र च येऽर्थवन्तःस्तोभास्तेषां ऋगमन्त्र-
वदेवगुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यं, गुणाभिधानस्य
चाऽदृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वाद्दोषाभावेन चाऽप्राण्यायोगा-
द्विषयसिद्धिः प्रमात्वावघातो ऋग्वदेवनाऽनुपपन्नः । यदि तु देवता-
विग्रहादिप्रसङ्गभिया तात्पर्यविषयोभूतस्यैवाऽर्थस्य सिद्धिः । प्रकृते
तु सदृष्टान्तं गुणाभिधानस्य अदृष्टार्थत्वान्न तात्पर्यकल्पना । अपि
तु आहार्यज्ञानजनकत्वमेव । तदाऽस्तु पदार्थविधया प्रामाण्यं
अनर्थकस्तोभाक्षरवत् । अथवा सर्वत्रैवमादित्यले प्रामाण्याभावेऽपि

प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजाज्ञा वेदोखिलो धर्ममूलमिति मूलपदस्य जन-
कत्वज्ञापकत्वोभयसाधारण्येनाऽप्युपपत्तेः । ६ । २ । ८ ।

॥ धर्मस्य ॥ तदेवं त्रिविधस्याऽप्युहस्य प्राक्ततदेवतादिस्थाना-
पन्न एव वैकृतदेवतादौ प्रसक्तेः स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तत्र
मूले तत्कार्यकारित्वरूपां स्थानापत्तिमङ्गीकृत्य तस्याः पञ्चविधत्व-
मुक्तं । यद्यपि च सर्वत्रविधिरेव स्थानापत्तौ वीजं । तथाऽपि तत्सह-
कारीणि पञ्चेति पञ्चविधत्वं प्रत्यक्षादनुमानाच्छ्रुतस्वशब्दात् प्रति-
षेधानुमितस्वशब्दादभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दादिति ।
तेषाञ्चोदाहरणानि नैवारश्चरुरिति नौवाराणां ब्रीहिकार्यकारित्वं
प्रत्यक्षात् । न च नैवार इति विकारायतञ्जितरूपस्वशब्दादेवतदिति
शङ्कं तस्य सम्बन्धमामान्यवाचित्वेनाऽप्युपपत्तौ चरौ नौवारविकृति-
त्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा नखावपृतश्चरुर्भवतीत्यत्र नखानामुलू-
खलमुल्लस्यलस्थानापन्नत्वमनुमानात् नखानां हि अवपवनमेव प्रत्यक्षेण
कार्यमवधार्यते । उल्लूखलमुसलयोश्चावघातः । अपवनावघात
योश्चैकवितुषोभावकार्यत्वान्तत्माधनयोरपि एकवितुषोभावप्रयो-
जकत्वमनुमेयमेव । तथा पाशुकचातुर्मास्येषु “परिधौ पशुं नियु-
ञ्जाते”ति श्रुतस्य परिधेर्यूपकार्यकारित्वं श्रुतस्वशब्दादेव नष्टत्वा
प्राक्ततनियोजनान्तरविधिर्विशिष्टविध्यादिर्गौरवापत्तेः । तथा न
गिरागिरिति निषेधानुवादवलाहिरापदकार्यवाचि स्वशब्दानुमाने
नेरापदस्य गिरापदस्थानापन्नत्वं, तथा संस्थिते षडङ्गमध्वाशयेऽष्टतं
वेत्यत्र षडङ्गाभावे मध्वशनविधिना षडङ्गप्रतिषेधमनुमाय तेन षडङ्ग-

वाचिस्त्रयस्यानुमानेन षडहस्यानापन्नत्वं मध्वशनादेः । इदञ्च
भाष्यकारोक्तमपि कृत्वाचिन्तयोदाहृतमिति मन्तव्यं । षडहसमा-
स्युत्तरं तदङ्गत्वेनाऽत्र मध्वशनविधानेन षडहभावे मध्वशनविधौ
प्रमाणाभावात् स्थिरादाहरणान्तरं तु मृग्यमित्युक्तम् । अत्र प्रतिभाति ।
न तावत्तत्कार्यकारित्वं तत्स्थानापन्नत्वं । ब्रह्मवर्चसादिफलस्य
सौख्यादिकरणस्य च स्वर्गाग्नेयादिकार्यकारित्वभागेन स्थाना-
पत्यनापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । “अगन्मसुववि”त्यादौ यागानुमन्त्रणादौ
चाह्वानापत्तेः । “सूर्यस्यऽहं देवयज्यये”त्यादियागानुमन्त्रणे यज्यापदे
पदान्तरप्रक्षेपरूपभाक्ताहाभावेऽपि यागान्तरपरत्वेन अन्यथाभावा-
त्मकस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात् । (चरुनौवारनखादीनामवा-
न्तरकार्यभेदेन स्थानापत्यनापत्तेश्च तथोदाहरणान्यप्युक्तानि ।
तथा हि नोवाराणां चरुविशेषजनकत्वस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनु-
मेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणत्वान्ता-
भावप्रतियागितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदार्थघटितव्याप्तिव-
टितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षं सम्भवति । अलौकिकप्रत्यक्षं
नखादिष्वपि तुल्यं । किञ्चैवं नखेष्वपि उलूखलमुसलप्रयोज्यवितुषी-
भावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

तृतीयादाहरणेऽपि यद्यपि परिधेः पशुनियोजनसाधनत्वं श्रुतं,
तथाऽपि नियोजनस्य यूपायत्वं न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य
श्रुतस्त्वशब्दगम्यता ।

चतुर्थं तु गिरापदस्याऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन तत्कार्य-
स्यैवाऽप्रांसह्वर्याभिधानमात्ररूपकार्यस्य च गोत्यादिधर्मग्राहकत्वा-

भावात् सत्यपि तन्निवर्तकत्वे इरापदस्य नैव तत्कार्यापत्तिरित्युक्तमेव ।

पञ्चमेऽपि सत्यामपि षडहादिकार्यापत्तौ अभावे विधिनैवाऽशक्त्यादिना तदकरणे स्वशब्दमात्रकल्पनया तत्कार्यं मध्वशनादिविधुपपत्तेः प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम् । अतो मूलोक्तप्रकारानुपपत्तेरेवं वाच्यम् । यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृशकाङ्क्षापूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तत्सदृश्या वा भावनायास्तादृशकाङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य तस्य तत्पदार्थस्यानापन्नत्वं । अस्ति चेदं ब्रह्मवर्चमादौ । स्वर्गादिर्हि येन रूपेण भाव्यत्करणत्वादिना किमस्य भाव्यं करणं वेत्यादिभावनाकाङ्क्षापूरकत्वं प्रकृतौ तेनैव रूपेण तद्भावनामदृश्यां सौम्यादिभावनायां ब्रह्मवर्चमादेस्तादृशकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वमिदं ।

सौम्यस्य चाऽग्नेयस्थानापन्नत्वं नावारनखादीनाञ्च किमस्य प्रदेयप्रकृतिद्रव्यैतुष्यमाधनोभूतक्रियामाधनत्वस्यैवमाद्याकाङ्क्षापूरकत्वं तेन तेन रूपेण ब्राह्ममुमनादिवदेव समानमिति तत्स्थानापन्नत्वमिदं । षडङ्गस्य च येन रूपेण यस्यामिव भावनायां यादृशकाङ्क्षापूरकत्वं तस्यामिव तेन मध्वशनस्यति तस्याऽपि तत्स्थानापत्तिः कृत्वाचिन्तया न विरुध्यते ।

ईदृशस्थानापत्तिघटकञ्च भाव्यत्वादिकं रूपं पञ्चधाऽवगम्यते । क्वचिदनुमानात्, क्वचिच्छक्तस्वगत्यात्, क्वचिक्लाञ्छणिकात्, क्वचित् प्रतिषेधानुमितात्, क्वचिदभावेविध्यनुमितात् । तत्राद्यादाहरणं नीवाराः । अनुमानप्रकारस्य नावागाः प्रदेयचरप्रकृतिभूताः

चर्वन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समवायित्वात्
सामान्यमुखव्याख्या सृत्पिण्डवदिति नखेष्वपि चैवमेवाऽनुमान-
प्रकारो बोध्यः । नखा वैतुष्यप्रयोजकाः वैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यकान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । कुलालपिटदण्डवदिवदिति । द्विती-
योदाहरणन्तु परिधिरेवायुपीयत्वस्य शक्तशब्दगम्यत्वाभावेऽपि
परिधिजन्यत्वस्य तद्वत्त्वत्वात् । तृतीयोदाहरणं शरमयं वह्निरित्यत्र
वह्निःपदेन तत्कार्यनक्षणाच्छराणां वह्निःस्थानापन्नत्वम् । चतुर्थो-
दाहरणं “वृधक्मोमस्वस्तय” इत्यादि ऋचां प्रकृतौ वह्नित्ववमानस्तोत्रे
कृमकार्याणां उपहव्याख्यविकृतौ अतिदेशेन प्राप्तौ “न सोमेति
ब्रूयादिन्द्रो इति ब्रूयादि”ति निषिधानुवादवत्त्वेनेन्द्रपदस्य सोमपद-
स्थानापन्नत्वं एवं “न मित्रस्येति ब्रूयाद्यज्ञस्येति ब्रूयादि”त्याद्यपि
वैकृतमुदाहृतेष्वं । पञ्चमं तु निषिधकल्पनाभावेऽपि कृत्वाचिन्तया
तदेव ! स्थिरोदाहरणन्तु “यदि सत्राय दीक्षितानां साऽऽगच्छिषासेत्
सोममभ्यं विश्वजिता यजेत । यः सत्रायाऽऽगच्छेत् स विश्वजिता यजे-
तेत्यादौ सोमाद्यभावे वेदान्त्येष्ट्यादीर्बोध्यं । अत्र च स्थानापत्ति-
मत्त्वेऽपि न सत्रादिधर्मप्राप्तिः । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव
पुरःस्फुटिकत्वेन स्थानापत्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य
बलवत्त्वात् । ८ । २ । ८ ।

॥ तदुत्पत्तेः ॥ परिधीं पुनराक्षिप्य समाधोयते न परिधेर्यूप-
स्थानापन्नत्वं “परिधीं पशुं नियुञ्जते”त्यत्र परिधिर्नियोजनानुवादेन
विधावतिप्रसङ्गापत्तेः । पशुनियोजनानुवादेन विधीं विशिष्टो-
द्गापत्तेर्नियोजनान्तरस्यैवऽप्राकृतस्य विधेयत्वात् । अस्तु वा स्थाना-

पत्तिस्तथाऽपि न परिधौ यूपधर्माः । सत्यपि परिधेः पशुनियोजनं प्रति सप्तम्याऽङ्गत्वे पुरोडाशकपालन्यायेनाऽग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिधेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावाद्धर्माणाञ्चाऽपूर्व्वीय-पशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणे परिधावसम्भवात् । न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः । शेषत्वसाधनत्वसम्बन्धित्वाद्यपेक्षया प्रयुक्तत्वस्याऽपि तदघटितत्वेन लघुत्वात् ।

किञ्च । अदृष्टघटिते यूपस्वरूपे वैद्यर्थाभावाद्धर्माणां क्लेदनादीनां युगेत्पत्त्यर्थत्वमेव नत्वपूर्व्वीयमाधनविशेषार्थत्वमाधानवत् । न च परिधौ यूपत्वमस्ति । तद्धि दृष्टादृष्टसंस्कारममुदायो वा स्यात्तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरं वा तद्विशिष्टं काष्ठं वा । सर्व्वथा परिधौ न तत्सम्भवः । परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि सत्वक्त्वादीनां तत्राऽवश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन जोषणादीनां यूपधर्माणां बाधावश्यं भावेन तावत् संस्कारममुदायाम्भवात् । नहि यूपशब्दः प्रत्येकमेकैक-संस्कारवाची अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । कतिपयसंस्कारयुक्ते यूप-शब्दप्रयोगाभावाच्च । यूपं क्लिनत्तोत्यादेस्तत्तत्संस्कारेण यूपमस्या-दयेदित्यर्थाङ्गीकारेण ममुदायादिवाचित्वेऽप्यपत्तेः । अन्यथा एकैकसंस्कारस्याऽपि यूपत्वे तज्जनकच्छेदनादीनां विकल्पापत्तेः । प्रतोयूपोक्तपादकानां धर्माणामर्थलोपादेव परिधावसम्भव इति प्राप्ते न तावत् स्थानोपपत्त्यसम्भवः । सत्यपि नियोजनान्तरविधौ प्राकाशाध्वर्य्युदानवत् प्राक्तननियोजनकार्य्य एव तद्विधानेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु यावदतिदेशेन प्राप्यते तावत् पूर्वमेव परिधि-
विशिष्टप्राक्तननियोजनस्यैव परिधिप्राप्तिफलकतया पशूद्देशेन विधा-
नोपपत्तेः ^{इति} ~~अनापत्त्य~~ विरोधः । ^२ न च धर्मासम्भवः । उद्देश्यस्वरूपे
अनर्थक्यप्रसक्तौ शास्त्रस्य महाविषयत्वमिदं अपूर्वसम्बन्धित्वस्यै-
वोद्देश्यताघटकत्वात् । सम्बन्धत्वञ्च सम्बन्धविवृति प्रतीतिसाक्षिकः-
सकलतत्तत्सम्बन्धव्यापकाऽखण्डोपाधिरूपो धर्मः । तेन तत्तत्-
सम्बन्धान्तरत्वरूपतया सम्बन्धस्य न गुरुभूतत्वाद्वा । वक्ष्यते चैत-
दगमेत्यादिमन्त्रस्यऽपूर्वार्थमुत्तराधिकरणे ।

यत्तु च्छेदनादीनां यूपोत्पादकतया नाऽयूपे परिधौ धर्मप्राप्तिरिति,
तत्र पाथ्यमार्थः । तदुक्तरोत्येव यूपशब्दस्य दृष्टादृष्टसंस्कारममुदायि
शक्तिः । नतु तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरि प्रमाणाभावात् । तावत्
संस्काराणामेव च नियोजनाङ्गत्वम् । अतश्च परिधिखलेवात्यादी
कतिपयधर्मबाधेऽपि धर्मान्तरकरणं नाऽनुपपन्नमिति । तत्र । समु-
दायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनाङ्गत्वापत्तेः संस्काराणां समु-
दायोत्पादकत्वापत्तौ परिध्यादौ तदभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेः ।
अनतिरिक्तत्वे शक्यतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तीतादवस्थ्यात् । इत-
रथा लक्ष्णोच्छेदापत्तेः । अतो लाघवादाहवनोदिपदवदेवा-
दृष्टान्तरि तद्विशिष्टकाष्ठ एव वा यूपपदस्य शक्तिः । तच्चादृष्टं
नाच्छ्रयणाञ्जनादिर्जनसंस्कारजन्यं अपि तु यूपोद्देश्यत्वाद्वाङ्मयेच्छेदन-
जापणाष्टासोकरणजन्यमिव । अतएव याज्ञिकानां दीक्षाकाले ताव-
तामेवाऽपकर्षः । युक्तश्चेतत् “दीक्षासु यूपं च्छिनत्ती”त्यत्र यूपोत्-
पत्त्यनुवादेनेव दीक्षाकालविधानात् । इतरथा यूपच्छेदनो-

देशेन तद्विधाने वाक्यभेदात् । उच्छ्रयणादीनान्तु अग्निसम्भारगन्याये-
नोत्पन्नयूपसंस्कारकत्वादपूर्वसाधनोभूत-पशुनियोजनाधारत्वलक्षणा-
वश्यम्भावेनायूपे परिध्यादावपि प्राप्त्युपपत्तिः । उच्छ्रयणमात्रं पर-
मर्थलोपादिना निवर्तते । नचैवं “यूपायाऽज्यमानायै”तिमन्त्रे ऊहा-
पत्तिः । भवन्मर्तऽपि समानत्वात् । परिधये अज्यमानायैत्याद्यूह-
स्तेष्टापत्त्यैव सुपरिहरत्वाच्च । सूत्रस्य चोहपरत्वेनाऽपि व्याख्यान-
सम्भवात् । ८ । २ । १० । ✓

॥ परार्थं ॥ ^{२३}अग्नीदोष्टो दधिशृतयोः प्रदानार्थत्वात् प्रदेयधर्मा-
स्तावद्दोष्टादयो भवन्त्येव । तण्डुलश्रपणमाधनत्वस्याऽपि तु महश्रप-
यतीति विधिबलेनार्थमिद्वत्त्वादमत्यपि तत्प्रयुक्तत्वे तच्छेषत्वे वा
माधनत्वमस्त्वन्मन्त्रेनापूर्वमस्त्वन्मन्त्रिश्रपणमस्त्वन्मन्त्रत्वस्य मत्वाद्दधिशृतयोः
प्रणीता धर्मा अपि उत्पवनश्रपणयनादयो भवन्ति न हि धर्ममस्त्वन्मन्त्रे
उद्देश्यस्याऽपूर्वशेषत्वमपि प्रयोजकं गौरवात् अपि तु शास्त्रस्य महा-
विषयत्वमिदं अपूर्वमस्त्वन्मन्त्रत्वमेव । अतएवाऽगन्मत्यादिमन्त्रस्याऽप्य-
पूर्वमाध्यफलार्थत्वं स च मस्त्वन्मन्त्रप्रकृते श्रपणमाधनतास्यः समस्येव ।

ननु दधिशृतयोस्तण्डुलश्रपणमाधनत्वऽपि न प्रणीताधर्मापत्तिः ।
प्रणीतानां हि मयवनार्थत्वेन विनियोगात् । प्रकृते च मयवना-
भावेन तदनुपपत्तेः । अतएव मौर्यादिचक्रवर्षाणि वह्निरुष्णापाका-
भावात् कपालतद्वर्म्भनिवृत्तिवत् मयवनाभावात् प्रणीतातद्वर्म्भ-
निवृत्तिरिति चेत् । प्रणीतानां वाक्येन पिण्डमयवनमाधनत्वा-
वगमेऽपि आनुषङ्गिकवह्निःपाकमाधनत्वस्यापि मत्वात् मौर्यादि चक्र-
प्रकृते च प्रणीताधर्मापपत्तेः । कृत्वाचिन्मया वाऽयं विचारः । इयञ्च

पणोताधर्मीप्राप्तिः सत्यप्यकर्मन्तरत्वेदधिष्ठितयोरग्नेयहविः श्रवण-
माधनत्वस्य नैमित्तिकसहश्रपणप्रयुक्तत्वं नैमित्तिकतुल्यत्वात् फलचम-
मन्यायेन स्थानापत्तौ न तु ब्रोह्मियवन्यायेनेति ध्येयम् । ८ । २ । ११ ।

॥ एकार्थत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे “पृष्ठैः स्तुवत” इत्यनेन षट्पृष्ठस्तोत्राणि
विहितानि । तत्र बृहद्रथन्तरमाममाध्ययार्वृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं
भवतीति वचनाद्विकल्पः । तथा नोधमर्थैतमाध्ययोरपि । तथा च
नियतानि चत्वारोऽन्यादि चित्राधिकरणे कोऽस्तुभे स्पष्टं । तत्र च रथ-
न्तरपुरस्कारेण केचिद्धर्मा विहिताः । रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मोले-
नोच्चैर्गयमित्यादयः । केचित्तु बृहत्पुरस्कारेण बृहति प्रस्तूयमाने
समुद्रं मनमाध्यायेदुच्चैर्गयमित्याद्याः । अत्रोभयत्रापि साम्नाः शेषित-
मेव न तु निमित्तत्वं उच्चैर्मत्वादिप्रायपाठात् । ते किमुभयत्राऽपि
मङ्गीर्णा उत व्यवस्थिता इति चिन्तायां सत्यपि स्तोत्रभेदे तज्जन्या-
दृष्टस्य लाघवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनोभूतार्थत्वेन
धर्माणामवघातादिवत् मङ्गलः । नञ्जनयोः प्रयाजानुयाजवत् समु-
च्चयो येनाऽदृष्टवैजात्यमावग्यकं स्यात् । अतएव विकल्पवचनस्याऽपि
अदृष्टत्वेऽप्येव तात्पर्यमित्यपि सुवचं । अतश्चाऽपूर्वस्यैकत्वात्तत्तत्
स्तात्रसाम्नाश्च स्वरूपेण प्रवेशाद्युक्ता धर्मीमङ्गलः । अतएव रथन्तरस्य-
“अभित्वाशूर” इत्यस्यामुत्पन्नत्वेन शूरादिप्रकारस्य “बृहतश्चत्वा-
मिहिवामह” इत्यस्यामुत्पन्नत्वेन आभित्वादिप्रकारस्य च भेदेऽपि
न प्रवेशः । अस्य ऋक्साधनताप्रकारत्वेन सामसाधनताघटकत्वा-
भावाच्च न हि ऋगर्थभेदेऽपि साम्नाऽन्तराभिव्यञ्जकता भिद्यते कण-
रथन्तरे प्रकारद्वयस्याऽप्यभावेन धर्मीप्राप्त्यनापत्तेश्च । अतएव केषुचि-

इन्मेषु रथन्तरोपादानं केषुचिद्वृत्त इति प्रतिनियतनिवेशादथन्तर-
त्वादि विवक्षया धर्माव्यवस्थेत्यप्यपास्तम् ।

नचैवमपि रथन्तरादिगोतेः ऋगक्षरवृत्त्यंशस्य दृष्टार्थत्वेऽपि
स्तोभाक्षरवृत्त्यंशस्यादृष्टार्थत्वात्तददृष्टयोश्च गोतिभेदेन भेदात्तत्तदपूर्व-
साधनत्वलक्षणया धर्माणां प्रकृतौ न साङ्कर्यं । कण्वरथन्तरस्य वृद्धद्रष्ट-
न्तरस्थाऽनापन्नत्वेन तद्वत्स्तोभाश्रितगीत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाश्रित-
गीत्यंशजन्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन कल्पनात्तत्रापि
धर्मासुरपपत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि ऋगक्षराधिरूढगीत्यंश
उच्चैस्त्वादिरूपधर्मासाङ्कर्यस्याऽनिवारणात् । न च तथाऽपि सामद्वय-
जन्यनियमादृष्टभेदात्तत्तत्रियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तद्वर्गविधा-
वुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कण्वरथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन
तद्भेदाभावात् साङ्कर्यादनापत्तेरिति वाच्यम् । नियमादृष्टस्य
नियमजन्यत्वेन सामजन्यत्वाभावात् । तज्जन्यत्वेऽपि वा दृष्टप्रयो-
जनस्यैवाऽक्षराभिधेयत्वादेः पुनःस्फूर्तिकतया साधनतद्वर्गप्रयोजक-
त्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा कृष्णलचरावपि
अवघाततद्वर्गास्यापत्तेरितिप्राप्ते - अन्यपि स्तोत्रद्वयजन्यापूर्वक्ये अवा-
न्तरकार्यभेदादवस्थामिद्विः । तथा हि स्तोत्रत्वं तद्व्याख्यवैजात्यं वा
न तावत् प्रतिगुणाभिधानव्यक्तिविश्रान्तं हादगस्तोत्रत्वानुपपत्तेः ।
अपि तु तत्तत्स्तोभकगुणाभिधानव्यक्तिषु व्यामज्यवृत्तिः । तामात्र
न योगपदं क्षणिकत्वात् क्रमिकत्वाच्च । अतस्तत्तद्गुणाभिधानेभ्य
मंस्काररूपाण्यदृष्टानुत्पद्यन्तं तैश्च सकलगुणसमूहानम्बनात्मिका
तत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावच्छिन्ना अभिधानव्यक्तिरेकोत्पद्यत इति

अवश्यं वाच्यम् । तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया संस्कारेष्वपि वैजात्यावश्यभावाद्बोद्धव्यावाङ्मनियमन्यायेन तत्तत्-संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्धर्मा इति न प्रकृती साङ्ख्यम् । कण्व-रथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहद्वयजनकतयैव ऋगन्तरजन्यमप्तदशसंख्यकं गुणाभिधानव्यक्तिविधानात्तत्तत्संस्कार-प्रयुक्तधर्माप्राप्त्यपत्तिरिति सव्यमनाकुलम् । ८ । २ । १२ ।

॥ अप्राकृति ॥ वैश्यस्तोम “कण्वरथन्तरपृष्ठं भवती”ति श्रुतम् । तच्च प्रकृती वृहद्रथन्तरयोरेव पृष्ठसामाधिकरण्यात् पृष्ठपदसमानाधि-करणसामत्वमादृश्येन होतुः पृष्ठ एव निविशते, नतु मैत्रावरुणादि-पृष्ठेष्विति तच्चैव कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च वृहद्रथरविकारत्वात्तद्धर्मा-प्राप्तिरपि पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या अविवादैव । सा च किं समुच्चये-नाभयधर्माप्राप्तिः उत विकल्पेनेति चिन्तायां स्तोत्रद्वयजनकविजातीय-संस्कारसमूहायाः प्रकृती तत्तद्वृत्तसामादिसामग्रीभेदेन विकल्पेनोत्-पत्तावपि वैश्यस्तोम कण्वरथन्तरतदाश्रयभूतऋगादिरूपसामग्रीव्य-नेकस्मिन्नेव मप्तदशसंख्यकं संस्कारसमूहे तज्जन्यगुणाभिधानसमूहा-लम्बनं वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बोधकाभावात् प्रयोजकद्वयसत्त्वे-नाऽविरुद्धमग्नौलनाद्वर्माणां समुच्चयोविरुद्धोच्चैस्त्वादीनां तु विकल्प इति प्राप्ते ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव समाहितम् । वार्तिककारस्तु पृष्ठ-द्वयजन्यापूर्वस्थैकजातीयत्वेनाऽतिदेशेनेह प्राप्ती तत्साधनत्वेन विकल्पे-नैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनीभूतसंस्कारसमूहद्वयस्य च प्राप्ते-स्तादृशसाधनत्वेनैव चोपदिष्टयोः कण्वरथन्तरादिसामतद्वचोविकल्प-

नैव तज्जनकत्वम् । न च सामग्रीवशाद्देजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिः, निमोलनादेरपि सामग्रीत्वसम्पादकतया ऋक्साममात्रस्य तदभावात् । न च सम्मौलनादेरपि समुच्चयः सम्मौलनादिसमुच्चये सामग्रीसत्त्वाद्देजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिस्तदुत्पत्तौ च प्रयोजकसत्त्वात् सम्मौलनादिसमुच्चय इति इतरेतराश्रयत्वात् एकश्चक्षौ जातिद्वयाङ्गीकारे साङ्गर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अतः सम्मौलनादीनामैच्छिको विकल्प एवेति । ८ । २ । १३ ।

॥ उभयसाम्नि ॥ यत्र संसवगोसवश्येनादौ बृहद्रथन्तरयोः प्रकृतौ विकल्पे प्राप्ते “उभे बृहद्रथन्तरे भवत” इति श्रुतम् । तत्र यन्मते तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साम्नेरेव च तस्मिन् विकल्पस्तदाऽनेन वचनेन तयोः समुच्चयमात्रविधानादेर्कास्मिन्नेव समदशस्तोमके पृष्ठे अंशतः सामद्वयं तत्र च व्यवस्थिता एव तत्तद्धर्माः । यदा तु प्रकृतावेव पृष्ठस्तोत्रद्वयं वैकल्पिकं इह च तयोरेव बृहद्रथन्तरपदलक्षितयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्स्तोमकपृष्ठद्वयस्य प्रत्येकसमदशस्तोमकस्य करणाद्धर्माणां व्यवस्थैव । न ह्यत्रैकैककार्यं समुच्चितस्तात्रद्वयविधानं येनैकैककार्यं उभयविधानादुभयत्रोभयधर्माः स्युः । विशिष्टविधिगौरवादप्राकृतकार्यतापत्तेश्च । यथावस्थितयोरेव समुच्चयमात्रविधानाङ्गीकरणात् । अतस्तत्तत् साम्नि तत्तद्धर्मा एव सम्मौलनादयः । नैमित्तिकग्रहायतानियमस्तु सत्यपि सामद्वये तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावाच्चभवतोत्पत्तं कौस्तुभे । अत्र च पृष्ठद्वयजन्यापूर्वस्यैकजातोयत्वेऽपि समुच्चयानुराधेन व्यक्तिद्वयोत्पत्तिरिति ध्येयम् ।

इदञ्च पृष्ठद्वयसमुच्चयोदाहरणं संसवगोसवादिद्वयं मूले कृत्वा-

चिन्तयेति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु तेषु उभे बृहद्रथन्तरे भवत इति प्रकृत्य “पवमाने रथन्तरं कुर्याद्बृहत् पृष्ठं भवतो”ति पञ्चविंशब्राह्मणानुरोधेन लाघ्यायनिकल्पे रथन्तरस्य पवमानस्तोत्रे निवेशाभिधानात् पृष्ठस्तोत्रे उभयोः साम्नोर्न वा एकस्मिन् क्रतावुभयोः पृष्ठस्तोत्रयोः समुच्चयः । अतएव पवमानेऽपि रथन्तरं विधीयमानं न सम्मेलनादौन् धर्मान् गृह्णाति रथन्तरस्य तैर्विनाऽपि जायमानत्वेन रथन्तरस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणायां पृष्ठजनकसंस्कारसमूहसाधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वान्तदभावे यूपवटस्तरणवर्हिर्वदप्राकृतकार्यापन्ने रथन्तरादावप्राप्तेः । अतएव यैर्विना रथन्तरमेव पठितुं न शक्यं यथा स्तोभादिभिस्तत्रेतराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावाद्यदा तदाश्रयभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरग्राहकप्रमाणाभावे आक्षिप्येरन् । तदा तदङ्गभूतस्तोभादौनां “प्रधानं नोयमानं हि तवाऽङ्गान्यपकर्षतो”ति न्यायेनाऽनुष्ठाने न काचित् क्षतिः । अतः क्रत्वन्तरे एतादृशवाक्यमन्त्रे स्तोत्रान्तरे विनियोगाभावे चेदमधिकरणं द्रष्टव्यम् । ८ । २ । १४ ।

॥ पार्वणहोमयोः ॥ दर्शपूर्णमासयोः “स्रवेण पार्वणौ होमौ जुहोती”ति श्रुतम् । तच्च संख्याभिन्नं कर्मद्वयं सुप्रपञ्चदेवताविशिष्टं विधीयते । न च हविःसमभिव्याहाराभावाच्चाऽयं देवतान्वितः । मन्त्रान्वसामान्यवाचिन एव योग्यतया देवतात्वपरत्वोपपत्तेः । तदिदं होमद्वयं विज्ञतावतिदिश्यते न वेति चिन्तायां प्रयाजादिवदतिदेशः । न च पञ्चशब्दवाच्यकर्मसमुदायस्यैवाऽत्र देवताभूतस्योद्देशांशेन संस्कारात्तस्य च विज्ञतावभावाच्चाऽतिदेशः । पञ्चशब्दस्य काले मुख्यतया कर्मणि लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अतोऽत्र कालस्यैव देवता-

त्वात् तस्य चाऽसंस्कार्यत्वादारादुपकारकयोर्युक्तएवातिदेशः । यदि तु कालस्याऽपि कर्माङ्गतयोपयोगात् स्मृतिबलेन सर्वादौ स्मृतस्याऽपि पुनरकालकत्वसम्भावनानिमित्तकाश्रयापरिहारार्थं कर्मवदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय कालसंस्कारत्वमिष्येत । तथाऽपि विकृतौ तत्कालोनायामतिदेशे बाधकाभावादन्यकालोनायामपि पशुपुरोडाशादिवदूहेनाऽतिदेशोपपत्तेर्न काचित् क्षतिः । अस्तु पार्व्यशब्दस्य पृणातेर्दानवाचित्वादधिकरणव्युत्पत्त्या कालवाचित्ववद्भावव्युत्पत्त्या कर्मवाचित्वस्याऽपि सम्भवात् प्रकरणात् कर्मपरत्वमेव । तथाऽपि पार्व्यशब्दवाच्यस्याऽऽग्नेयादिसमुदायस्य विकृतावपि देवतात्वसम्भवादारादुपकारयोरनयोरतिदेशे न किञ्चिद्बाधकम् । यदि तु मन्त्रिपत्योपकारकत्वलाभार्थं देवतासंस्कारकत्वमिष्येत । तथाऽपि पार्व्यत्वस्य दानत्वापरपर्यायस्य प्रत्येकमाग्नयादिवृत्तितया समुदायवृत्तित्वाभावादपूर्वसाधनरूपेणाऽऽग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वावगतेर्हविरभिमर्शनमन्त्रवाहकृतावतिदेशोपपत्तिः ।

न च तत्र शब्दत एव हविषामुद्देश्यत्वावगतेरुद्देश्यमाहित्यस्य चाऽविवक्षितत्वाद्युक्तोऽतिदेशः । प्रकृते तु तद्विशब्देन देवतात्वेन तेषामुपादानात् साहित्यविवक्षोपपत्तिः सत्यपि वैमृधन्यायेनोद्देश्यवाचकपदान्तरकल्पनयाऽऽग्नेयादीनां प्रत्येकमुद्देश्यत्वे उपादेयतादशायां विवक्षितसाहित्यानामाग्नेयादीनामेव देवतात्वावगमाद्विकृतौ च तेषामनुपयोगित्वेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेर्देवतासंस्कारकयोः पार्व्यश्रौमयोरनतिदेश इति वाच्यम् । उद्देश्यसामर्थ्यानुरोधेनाऽऽग्नेयादीनामपि अपूर्वसाधनत्वेनैव रूपेण देवतात्वावगतेर्विकृतावति-

देशोपपत्तेः । इतरथा स्वाहाकारपशुपुरोडाशादावपि अग्नेरग्नी-
षोमत्वादिनैव देवतात्वोपपत्तेः सौर्यसवनौयादौ तेषामतिदेशा-
नापत्तिः ।

इदञ्च सर्व्वं तद्वितस्य देवताविधायकत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु
विशिष्टविधौ गौरवापत्तेर्हविःसमभिव्याहाराभावेन च देवतातद्वि-
तत्वानिश्चयात् पर्व्वणि भवौ पर्व्वसंस्कारकौ वेत्येवमपि तद्वितोपपत्ते-
र्योग्यतयाऽपि तदवधारणायांगान्नाऽयं देवताविधिः

मन्त्रवर्णदेव तु क्रमावगताङ्गभावाद्देवताप्राप्तिसिद्धेः पार्व्वणपदं
नामधेयमेव । अतएव याज्ञिकानां “ऋषभं च जिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । अमावास्या सुभगा सुषेवे”ति मन्त्रगतपूर्णमासामावास्या-
शब्दयोरेव त्यागवेलायामुद्देशो न तु पर्व्वशब्दस्य । एवञ्च तत्रत्यपूर्ण-
मासामावास्याशब्दयोः काले प्रयोगाभावात्तन्त्रार्थपर्यालोचनया
कर्मपरत्वावगतिरैकैकस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंस्कारकत्वेऽपि पूर्व्वोक्त
रोत्यापशुपुरोडाशादिवत् सौर्यादावतिदेशे बाधकाभावः । न हि उद्दे-
शांशस्य प्रयोजकमत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपजोवित्यागांश्च स्वरूपेणाऽऽग्नेया-
देर्देवतात्वं सम्भवति । अतो येनैव अपूर्व्वसाधनविशेषरूपेणोद्देशांशं
प्रति संस्कार्य्यता, तेनैव रूपेण त्यागांशं प्रतिदेवतात्वमिति युक्त एव
पशुपुरोडाशादेरिव पार्व्वणहोमयोरप्यतिदेशः । एवं वैश्वधेऽपि
येनैव रूपेणाऽपूव्वसाधनविशेषत्वादिना पूर्णमास्या उद्देश्यता, तेनैव
रूपेणांशकालप्रतियोगित्वं दृष्टार्थत्वाच्चतु समुदिताग्नेयत्वादिरूपे
णेति उद्देश्यतावच्छेदककोटी साहित्यस्याऽऽग्नेयत्वादेशाऽविवाचित-
त्वाद्युक्त एव वैश्वधस्याऽपि त्रिकतावतिदेशः । अस्तु वा तत्रोद्देश्यताव-

च्छेदककोटी साहित्याद्यविवक्षायामपि उत्तरकालप्रतियोगित्वे उपा-
देयत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वे”तिवत्तद्विवक्षा ।

अतश्च सोमे विष्णुत्तरत्वप्रसङ्गवत् सौर्यादावपि पौर्णमास्य-
त्तरत्वाभावाद्भातिदेशप्रसङ्गः । अन्वारभणोयायां तु साहित्यादे-
रविवक्षा दर्शपूर्णमासस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति युक्त-
स्तस्यातिदेशः । प्रकृते पार्वणहोमयोस्तु आश्रयिकर्मत्वेन
परप्रयुक्तदेवतोपजौवित्वात् स्वरूपेणाऽऽग्नेयादीनां देवतात्वानुपपत्ते-
र्युक्तत्वाद्भातिदेशः । यत्तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात् पार्वणहोमयो-
र्विष्णो च सौर्यादौ तदभावादनतिदेश इति । तच्च, एवमपि
वैश्वदेवादिपार्वणे तत्सत्त्वेनाऽतिदेशापत्तेः । प्रयाजादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन
सौर्यादावनतिदेशापत्तेश्च । न हि प्रयाजादीनां प्रकृतौ परमा-
पूर्वप्रयुक्तत्वं द्विकरणानापत्तेः । अपि तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव ।

अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्वत्वेनाऽपि तु उत्पत्त्य-
पूर्वाव्यवहितापूर्वत्वेनेति तेषां सौर्यादावतिदेशस्ततः पार्वणहोमयो-
रपि तुल्यमिति प्राप्ते । सत्यमेवं । तथाऽपि केषामपि याज्ञिकानां
विष्णो पार्वणहोमाननुष्ठानादाचारस्येव प्रकृतौ साहित्यस्याग्नेय-
त्वादौद्देश्यतावच्छेदककोटी विवक्षा न ग्रीहत्वादिवदविवक्षेत्येवं
तात्पर्यग्राहकत्वावसायात्तस्य च विष्णोतावभावादनतिदेशः पार्वण-
होमादीनां । अतएव नाऽऽचारेण तत्तद्विकृतिपर्युदामरूपेणाऽनन्त-
श्रुतिकल्पनागौरवापत्तिः । सूत्राख्यप्याचारमेवोक्तत्वं समु-
दायार्थतारूपहेतुपरतया व्याख्येयानि । ८ । २ । १४ ।

॥ उभयोः ॥ संख्यया कर्मभेदावगतेरेकवाक्योपात्तकर्मद्वयस्याऽपि

सन्निधानादवान्तरप्रकरणाद्वा एकैकमन्त्रं प्रति शेषित्वावगतेः कर्मद्वयस्याऽपि पूर्णमासदेवताकतया तत्संस्कारकत्वम् अमावास्या-देवताकतया चाऽमावास्यासंस्कारकत्वं प्रधानद्वयानुरोधेन च मन्त्र-द्वयस्याऽपि तत्र तत्राऽऽवृत्तिः । एकपदोपादानावगतकर्मद्वयसाहित्य-बलाच्च सक्तत् स्मृतस्याऽपि पुनःस्मरणं “ताञ्चतुर्भि” रितिवन्नाऽनुपपन्नम् । नञ्च यथाक्रमं पाठो येनैकस्य कर्मण एक एव मन्त्रोऽङ्गं भवेत् । एकपदोपादानात् तु उभयोरप्युभयाङ्गत्वं अतएव नाऽत्र सूक्तवाकवि-भाग इति प्राप्ते । “समसंख्याङ्गप्रधानविषये यथाक्रममेव सम्बन्ध” इति न्यायस्यैतत्सर्गिकत्वादिकस्य प्रधानस्यैकेनैव मन्त्रेण निराकाङ्क्षत्वाच्चा-श्रुतमन्त्रावृत्तिकल्पने पुनःस्मारकाकाङ्क्षाकल्पने च प्रमाणाभावादेक-स्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनवशाद्विभागः । ८ । २ । १५ ।

॥ प्रयाजोऽपीति चेत् ॥ समिदादीनां चतुर्णां प्रयाजानां यटि समिदादिपदैर्हितोयान्तैर्विष्णुं यजतीतिवद्देवताविधिर्यदि वा विशिष्टविधिगौरवापत्तेर्मन्त्रवर्णादेव समिदादिदेवताविधिरुत्-पात्तवाक्यस्यन्तु समिदादिपद देवतानुवादोनामधेयमेव वा, सर्वथा सन्निपत्योपकारकत्वलाभाय तत्तद्देवतासंस्कारार्थत्वमेव पाव्येणहाम-स्वाहाकारोत्तमानुयाजादिवत् । न च समिदादीनामुपभोगाभावः । वेदे सर्वत्र समिदादिपदानामग्निसामानाधिकरण्यदर्शनेनाऽऽग्नेये उपयोगसम्भवात् । समिन्मात्रस्यैव वा समिन्धनादावुपयोगसत्त्वेन तस्यैव सन्निपत्योपकारकत्वमिति प्राप्ते । सत्यपि वेदे समिदादिपदाना-मग्निपदसामानाधिकरण्ये इन्द्रमहेन्द्राधिकरणन्यायेन समिदादि-पदैस्तत्प्रकाशनानुपपत्तिः । शब्दस्य देवतात्वेन तद्देवे पदान्तर-

प्रयोगानुपपत्तेः । न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्ष्णहोमयोर्देवतात्वेऽपि तदर्थस्याऽपि आग्नेयादेरुद्देशाद्यविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेनोद्देश-
सम्बन्धित्वात् पार्ष्णहोमसंस्कार्यत्ववदिहाऽपि समिदादिपदस्य देव-
तात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याऽग्नेःसंस्कार्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि
“समिधोऽग्नेः आग्न्यस्य व्यन्तु तनूनपादग्न आग्न्यस्य वेत्स्वि”त्यादिमन्त्र-
वर्णेष्वग्नेः सम्बोधनेन ततो भिन्नस्यैव समिदादिपदार्थस्य क्रियान्वय-
प्रतीतिः समिदादिपदस्याऽग्निप्रतिपादकत्वाभावात् । अग्निसंस्कारकत्वे
पशावतिदेशानुपपत्तेश्च । यत्स्वितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वेऽपि
समिद्यागस्य सामिधेन्यङ्गभूतममित्स्मारकत्वमिति । तन्न । तथात्वे
“यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो बह्वोरिव यजतो”ति लिङ्गानु-
पपत्तेः । अत्र हि इवशब्देन वस्तुतो बहुत्वाभावेनाऽ,रोपितं बहुत्वमिति
सूच्यते । न च तत्समिधनाङ्गममित्सु युज्यते वस्तुत एव तामां
बहुत्वात् । आरादुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि बहुवचनान्तममित्पदस्य
देवतात्वे प्रातिपदिकसंज्ञावलेनेकस्यैव ममित्पदार्थस्य मिद्धौ लिङ्ग-
वशेन युक्तो बहुत्वारोपः । तस्माच्चत्वारोऽपि प्रयाजा आरादुपकारका
एवेति न विवृतावुहितव्याः । ८ । २ । १६ ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां

नवमस्य द्वितीयपादः ।

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

तृतीयपादः ।

॥ प्रकृतौ ॥ “अग्नेरहं देवयज्यया, व्रीहीणां मेधे”त्यादिमन्त्रेषु समवेतार्थत्वादियुक्तिबलेन अग्निव्रीह्यादिपदानां सौर्थ्यनीवारादिषु द्वारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथाभावात्क ऊहः सिद्ध एव प्रोक्षणादिवत् । तद्वशेन पदान्तरप्रक्षेपात्मको भाक्त ऊहः । अयमर्थसिद्धोऽप्याक्षिप्य समाधीयते । प्रकृतौ हि अग्निव्रीह्यादिपदेनाऽग्निव्रीह्यादीनां लक्षणयैवाऽपूर्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात् सूर्यनीवारादीनामपि तेनैव रूपेण प्रकाशत्वोपपत्तेर्न पदान्तरप्रक्षेपो युक्तः । अतएव पाशानिति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य प्रकृताविवैकपाशिकायां विस्तृतावपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वान्नोहः । न ह्यग्निव्रीह्यादिपदं शक्त्या अपूर्वसाधनौभूतद्रव्यदेवतादिपरं, अपि तु लक्षणयैव । “शक्वादन्तेन रूपेण भाने भवति लक्षणे”ति न्यायात् । विशेषतश्च शब्दस्यैव देवतात्वात्तस्य चाऽग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतिः सूर्यस्याऽपि तयैव प्रतीतिः सिद्धौ नोहसिद्धिरिति प्राप्ते ।

सत्यप्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृतावुद्देश्यतावच्छेदकत्वे अग्निव्रीह्यादिपदेन स्वशक्तिजन्यबोधद्वारा अपूर्वसाधनौभूतद्रव्यदेवतादि संस्कृत्यादित्यर्थोऽवगम्यते । अतएव शक्तिजन्यो बोधोऽपि व्रीहित्वाग्नित्वादिप्रकारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः । लिङ्गकल्पश्रुतिवाक्ये

तदवच्छिन्नस्योद्देश्यत्वेऽपि मन्त्रान्तर्गतव्रीह्याद्यादिपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतएव तादृशबाधेनाऽपि प्रोक्षणजन्यादृष्टवद्दिशेभ्य एव द्रव्यदेवतादौ संस्कारो जन्यते । न तूद्देश्यतावच्छेदकेऽप्यपूर्वसाधनत्वे । अतश्चोपकाररूपपृष्ठभावेन द्वारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विकृतावतिदेशे तत्पृष्ठभावेन प्राप्यमाणस्याऽग्न्यादिपदस्य मौर्यादौ बाधात् द्वारसिद्धयर्थं पदान्तरप्रक्षेपो युक्त एव ।

अतएवाऽग्निव्रीह्यादिपदानां भवघातादिवत् तत्त्वेनैव रूपेण प्रकृतौ निरुक्तकार्यजनकत्वेन विधानेऽपि तत्कार्याभाव इव तत्कार्यस्य तेन कर्तुमशक्यत्वेऽपि युक्त एव तस्य विकृतौ लोपः । तत्र त्वेतावान् विशेषः । कार्याभावे लोप एव । अशक्यत्वे तु तज्जनकोपायान्तरानुष्ठानमिति ।

यत्तु मूले प्रकृतावेव नोपायस्य तत्त्वेन विधेयता । अपि तु अपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन । इतरथा अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अतश्चाऽग्न्यादिपदस्य स्वरूपेणाऽविवक्षितत्वाद्युक्त एव पदान्तरप्रक्षेप इति । तत्र । तथात्वे प्रकृतावेव व्रीहिपर्यायाणां दलनादेशाऽनुष्ठानं वैगुण्यानापत्तेः । येनैव रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्टं प्रत्यपि जनकत्वौचित्याच्च । यत्तु अग्निपदेन शब्दरूप देवताप्रकाशनार्थं लक्षणावश्यम्भाव इति । अत्र ब्रूमः । सत्यामपि लक्षणायां येन स्वशक्यवाचकत्वसम्बन्धेन प्रकृतौ शब्दलक्षणा न तेनैव सम्बन्धेन विकृताविति द्वारभेदाद्युक्तः पदान्तरप्रक्षेपः ।

वस्तुतस्तु शब्दस्य देवतात्वेऽपि अपूर्वार्थिदेवतारूपशब्दवाच्यत्वसम्बन्धेनाऽर्थस्याऽप्यपूर्वसम्बन्धात् प्रकाश्यत्वोपपत्तेर्न मन्त्रान्तर्गता

ऽन्यादिशब्दं शब्दलक्षणेति युक्तो व्रीहिपदश्च पदान्तरप्रक्षेपः ।
 अतएव सर्वत्रैव तत्प्राप्तौ “पूयति वा एतद्वचोऽक्षरपदेन यदूहति
 तस्माद्वचं नोहे”दिति ऋगक्षरोहपर्युदासोऽपि सङ्गच्छते । अतएव
 तत्कार्यप्रकाशनार्थं तत्प्रकाशनसमर्थऋगन्तरोहएव कार्यो
 वेदिकत्वसामान्यात् । तदसम्भवे लौकिकवाक्योहः ^{अन्वे} तथा “न माता-
 मन्यता”मित्याद्यधिगुपे मातादिशब्दोहप्रतिषेधोऽपि “न माता वर्द्धते
 न पिते”त्यादिरूपोऽन्यत्रोहलिङ्गम् । यद्यपि च नाऽयं प्रतिषेधविधि-
 न्यायप्राप्तत्वादित्युक्तम् मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे । तथाऽपि नित्यानु-
 वाद एवाऽयमन्यत्रोहलिङ्गम् । नचोहस्य न्यायमिदत्वे विकृतिविशेषे
 “विश्वेषां देवानामुस्मानां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि, अग्नये च्छागस्य
 वपायामेदसाऽनुब्रूहि”त्यादिमन्त्रपाठवैयर्थ्यं तस्य मन्त्रभेषप्रायश्चित्त-
 प्राप्तिफलकमन्त्रत्वमिदार्थत्वात् । ८ । ३ । १ ।

॥ जाति ॥ मौञ्जचरौ “पौण्डरीकाणि वर्हीषि भवन्तौ”ति श्रुतं ।
 तत्र वर्हिःपदेन तत्कार्याणि हविरासादनवेदिस्तरणहोत्वषदन-
 पवित्रकरणादोनि लक्षयित्वा तदुद्देशेन पुण्डरीकाणि विधोयन्ते ।
 जन्यत्वसम्बन्धार्थकश्च तद्धितः । तत्र वेदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते “स्तृणीत-
 वर्हिःपरिधत्त वेदिं जाभिं मा हिंसोरमुपाशयाना * दर्भे स्तृणीतह-
 रितैः सुपर्णैः निष्का इमे यजमानस्य व्रध्नस्य” इति मन्त्रोक्तं वर्हिःपदे
 दर्भपदे चोहितव्य एव हरितपदेऽप्युपहितव्यो न वेति चिन्तायां
 गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्याऽसमवेतार्थत्वादनूहः ।
 कथञ्चिन्मान्त्रवर्णिकगुणविधिकल्पनया वा समवेतार्थकत्वेऽपि इह

पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वाद्दर्भपदस्थाने ऊहितेन पुण्डरीकपदेनैव तन्निष्ठगुणप्रकाशनोपपत्तेर्न पुनःपदान्तरेण प्रकाशनापेक्षा । अतोहरितपदस्य लोप एव नतु तत्स्थाने पदान्तरप्रक्षेप इति प्राप्ते ।

विधौ श्रुतस्य पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वेऽपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य जातिमात्रवाचित्वात् तस्मात्प्रकाशनार्थं जातिमात्रवाचकस्य पद्मादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहितत्वात् प्रकृताविव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्थाने पुण्डरीकपदशब्दनिष्ठगुणवाचिपदान्तरोह आवश्यक एव । तच्च यद्यपि “पुण्डराकं सिताम्भोज”मिति त्रिकाण्डोयस्मरणात् मितपदं प्रमज्यते, तथापि “यथाकप्यामं पुण्डराकमेवमक्षिणो” इति वेदे प्रयोगात् पुण्डरीकाक्ष इत्यादौ रक्ताम्भोज एव शास्त्रस्थानां पुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रक्ताम्भोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेवोहितव्यम् शास्त्रदीपिकायान्तु दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदोऽस्मिन् ~~रक्तपदोऽस्मिन्~~ पाठेसारथ्यरक्तगुणस्याऽपि तेनैव प्रकाशनान्न रक्तपदोहः सिध्येदिति ध्येयम् । ८ । ३ । २ ।

॥ लौकिकं ॥ दैचे पशौ “यूपो यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते यद्युप-
न्यसेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यो यद्येकं यूपमुप-
स्पृशेदेष ते वायो इति, ब्रूयाद्यदि हावेतौ ते वायू इति, यदि बह्वनेते
ते वायव” इति श्रुतम् । तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्तत्-
संख्याकस्पर्शएवेदं मन्त्रविधानमित्यविवादम् । स्पर्शः परं विहितः
अविहितो वेति चिन्तायां प्रकरणादक्षप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन च
विहितस्पर्शाङ्गतया तन्निमित्तकतया वा, नैमित्तिकमिदं कर्माऽङ्गतया

विधोयते । नहीदं दोषनिर्घातार्थं येन विहिते तदभावादप्रवृत्तिः । यज्ञस्य विहितत्वेन अरिष्टजनकत्वासम्भवेनाऽर्थवादमात्रत्वात् । यदि-
त्वत्र स्पर्शनिषेधाधिक्याद्यदिशब्दोपादानाच्चाऽश्वप्रतिग्रहेष्टिवैलक्षण्य-
माशङ्केत । ततोऽस्त्वयं विहितस्येव यूपान्वारम्भादेः स्पर्शस्य ग्रहणा-
ग्रहणवत् पार्त्तिकत्वसिद्ध्यर्थो निषेधः । ततश्च तत्करणपक्षे अयं
मन्त्रगोऽङ्गमिति यदिशब्दाविरोधः । यदि त्वष्टदोषदुष्टविकल्प-
भिया निषेधस्य रागप्राप्तयूपस्पर्शविषयत्वमाशङ्केत, ततो निषेधस्याऽपि
क्रतुमध्यप्रसक्तगमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्पर्शविषयत्वेन “नाऽनृतंवदेन्न-
स्त्रियमुपेया”दित्यादिवत् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः । स्पर्शस्य क्रतुवैगुण्यापाद-
कत्वावसायात् तत्प्रायश्चित्तत्वेनाऽयं मन्त्रविधिः क्रत्वर्थ एव ।

एवञ्च यूपानेकत्वन्यायादेवै“तौन” इत्याद्यूहोमन्त्रत्वसिद्ध्यर्थं पुनः
पठ्यते । नचैवमपि ऊहितमन्त्रपाठमात्रस्य प्रयोजनलाभेऽपि यदि
द्वावित्यादिविनियोगप्रयोजनाभावः दैक्षमन्त्रिधिपठितानां त्रयाणा-
मेषा पागाधिकरणन्यायेन तत्रैव विकल्पप्रसक्तावुत्कर्षसिद्ध्यर्थत्वा-
दिति प्राप्ते ।

वस्तुतो यज्ञस्य पापापरपर्यायदुरिष्टजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे
यज्ञप्रयोगजन्ययूपनिष्ठदुरिष्टस्य यूपस्पर्शकर्त्तरि सञ्चारसङ्कोर्त्तनेनाऽस्य
निषेधस्य यज्ञप्रयोगसमाप्त्युत्तरकालीनत्वावगमात् पुरुषार्थत्वावगते-
रस्याऽपि तद्दोषनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य लिङ्गेन प्रकरणं बाधित्वा
पुरुषार्थत्वमेव । अतएव सूत्रभाष्यस्य स्वारस्याद्यूपकार्यापवर्गोत्तर-
मेवेदं प्रायश्चित्तं नतु वार्त्तिकादिस्वारस्यात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्श-
ऽपीति ध्येयम् ।

अतएव यन्नस्यैव यूपनिष्ठदोषजनकत्वाद्यज्ञात् पूर्व्वं कारणा-
भावेन अशुचित्वापरपर्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शोऽपि
न दोषः । अतएव “यूपचित्याद्युपस्पर्शने स्नाया”दिति स्नातृमपि
प्रायश्चित्तं वह्निःक्रतुविषयमेव । निषेधस्य मूलान्तराकल्पनात् ।
अस्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वादन्तःक्रतुगतलौकिकविषयत्व-
मपि । तदा तु ऋत्विक्कर्तृको विहितोऽपि स्पर्शः शामिच्चव-
न्निषेधविषय एव तमतिक्रम्य प्रवृत्तस्याऽऽर्त्विज्यविधानोपपत्तेः । सर्वथा
यूपकार्योपवर्गे एवाऽयं पुरुषार्थो मन्त्रपाठः । अतएव निषेधवाक्य-
प्राप्तयूपमनूद्य मन्त्रत्रयमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्संख्याकस्पर्शं निर्मिते
तज्जन्यदोषनिर्घाताय विधीयते । नतु कश्चित् कस्यचिद्गृह इति
सिद्धम् । ८ । ३ । ३ ।

॥ अन्याय ॥ दैक्षएवपशुपाशप्रमोचनेऽनुमन्त्रणद्वयमाम्नातम् ।
“अदितिःपाशं प्रमुमोक्षेत”मित्येकवचनान्तमेकं । “अदितिःपाशान्
प्रमुमोक्षेतानि”ति बहुवचनान्तमपरं । तत्राऽन्यस्याऽपि विकल्पेनैक-
पाशकायामेव प्रकृतौ निवेश इति वक्ष्यते । तदेतन्नन्वद्वयं द्विपशुकायां
विकृतावतिदेशेन प्राप्तं तत्रैकवचनान्तस्य तावत् प्रकृतावेव समवेत-
पाशसंख्याप्रकाशकत्वाद्विवचनेनोक्त इत्यविवादमेव । न च प्रति-
पाशमोचनमस्याहत्तेरनूहःशङ्क्यः । अस्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वेन तन्त्रेणैव
प्रयोगात् । बहुवचनस्य तु प्रकृतावसमवेतार्थकत्वेन अदृष्टार्थं वा
साधुत्वार्थं वा प्रयोगाद्विकृतावनूहः ।

अस्तु वा लक्षणयाऽप्यर्थप्रकाशकत्वे सम्भवति साधुत्वादर्थक-
त्वस्याऽन्याय्यत्वाद्वहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थत्वम् । तथाऽपि स्वशक्या

अथावयवजन्यावयववृत्तिसंख्यात्वसम्बन्धेन प्रकृतावेकत्वलक्षणाया इव
विकृता द्वित्वलक्षणाया अपि सम्भवादनूहः । नचैवं “निषिद्धा
सुपांश्च”त्यनुशासनेनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधिः श्रुन्दसि
भवतोऽनुशासनात् प्रकृतावस्य दृष्टत्वेनैकत्वलक्षकत्वेऽपि विकृता-
वदृष्टत्वेन द्वित्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति । वाच्यम् । प्रकरणेन प्रकृतौ
दृष्टत्ववदतिदेशेन विकृतावपि दृष्टत्वात् इतरथोत्कर्षणाऽस्य
मन्वस्योपपत्तेरेकत्वस्याऽपि लक्षणानापत्तेः । अतो द्विपाशकायामपि
विकल्पेन द्विवचनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते—सत्यं । निरुक्त-
सम्बन्धेन द्वित्वे लक्षणामश्वस्तथाऽपि सा किं “सुपांसु” इत्यनु-
शासनशिष्टतया निरुक्तलक्षणा वा स्या “द्विजायां घोष” इतिवत् साम्य-
तिकी वा, नाऽऽद्यः अनुशासनस्य “दृष्टानुविधिः श्रुन्दसो”त्यनेन यत्रैव
पाठाख्यं दशनं तद्विषयत्वेनैव नियतत्वात् । अन्यथा वैदिकप्रमाण-
प्रामितमात्रस्य दृष्टपदार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहादौ च
श्रुन्दसविधिप्रवृत्त्यापत्तेः । अतश्चान्दसविधिः पठितमात्रविषयत्वा-
द्विकृतावतिदिष्टमन्त्रे अप्रवृत्तेर्नाऽनुशासनिकनिरुद्धलक्षणया द्वित्वोप-
स्थितिः । ८ । ३ । ४ ।

॥ नान्यः ॥ अनुशासनाविषयोभूतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणाङ्गो-
कारं अनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः अस्तु वा सा । तथाऽपि प्रकृतौ यया
वृत्त्या एकत्वोपस्थितिर्न तया विकृतौ द्वित्वोपस्थितिरिति प्रकृत-
वृत्तिबाधात्तद्वारकस्य बहुवचनस्याऽपि बाधे द्वित्वप्रकाशनरूपकार्यानु-
रोधेन शक्तद्विवचनप्रक्षेपावश्यभावः । स्वाधोने शब्दप्रयोगे किमित्य-
वाचकं पदं प्रयोष्यामह इति न्यायात् । अतएव द्वित्वोपस्थित्यर्थम्

अङ्गुलिविन्यासोप्यनाशङ्क्यः मन्त्रपदान्तराणामर्थबोधकत्वानापत्तेः ।
अतएव बहुपाशकस्थले बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्रत्वं प्रकृतौ
निरुद्धलक्षणया एकत्वप्रकाशक एव तस्मिन्मन्त्रत्वात् इह शक्त्या
बहुत्वप्रकाशके तस्मिन्मन्त्रत्वानुपपत्तेः । ८ । ३ । ५ ।

॥ विप्रतिपत्तौ ॥ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य दैक्षेण निवेशमङ्गौ-
कृत्य विकृतावृहसिन्तितः । स एव त्विह चिन्थ्यते किं बहुपाशकाया-
मुत्कर्ष उत दैक्षेण एव निवेश इति । तत्र बहुत्वप्रकाशनलिङ्गादनुष्ठान-
मादेश्यादेर्बाधे पूषानुमन्त्रणादिवद्विकृतावृत्कर्षः । न च तद्वत्
सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्यैवा-
नर्थक्यतदङ्गन्यायमहकृतस्य क्रतुपशुषु सामान्यसम्बन्धबोधकस्य
मत्त्वात् । नचैवमपि पाशप्रातिपदिकार्थस्य पाशस्य द्वितीयार्थस्य कर्म-
त्वस्य प्रमोचनभावनायाश्च प्रधानभूताया दैक्षेणऽपि सम्भवेन तत्प्रति-
पादकानां लिङ्गविरोधाभावेनाऽनुष्ठानमादेश्यादिबाधे प्रमाणाभावाच्च
गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकल्पना युक्तेति । वाच्यम् । अन-
केषामपि पदानामेकत्रोह्यादिपदानुरोधेन ब्राह्मिप्रयोग एव सङ्काच-
वदुत्कर्षस्याऽप्युपपत्तेः । इतरथा एकपूषपदानुरोधेनतरपदाना-
मुत्कर्षानापत्तेश्च । गुणभूतलिङ्गानुरोधेन प्रातिपदिकादर्मषावर्ज्यं
सङ्काचवदगुणभूतवचनानुरोधेनाऽपि तदुत्कर्षोपपत्तेश्च प्रातिपदि-
कार्थवस्तिङ्गसंख्यादेरपि कारकएवाऽन्वयेन प्रातिपदिकार्थं प्रति-
संख्यादेर्गुणत्वे प्रमाणाभावाच्च । एवञ्चैकवचनान्तपाशमन्त्रेण
विकल्पोऽप्यष्टदोषदुष्टो न भवेदिति प्राप्ते ।

नात्रोत्कर्षः । गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूतानां बह्वना-

मुत्कर्षे प्रमाणाभावात् । विभक्त्युपात्तलिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपसत्त्व-
समाख्यानुरोधेन पार्श्विकान्वयवेलायां लिङ्गसंख्यादेः प्रातिपदि-
कार्यं प्रत्यप्राधान्येनैवाऽन्वयाच्च । नचैवं लिङ्गाद्यनुरोधेन प्रधान-
भूतबहुतरतरपदसङ्कोचस्याऽप्युपात्तिः गुणभूतानुरोधेन प्रधान-
भूतस्य सङ्कोचेऽपि प्रकरणादिबाधपसङ्गेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् ।
सङ्कोचे अवर्जनीयतया नान्तरीयकमन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्त-
रीयकत्वाभावेन तद्बाधस्याऽन्याय्यत्वाच्च । यूपादिपदानान्तु गुण-
त्वाभावात् तद्व्यतिरेकेणैतरपदानां प्रकृतोपयोग्यार्थप्रतिपादकत्वा-
भावाच्चोत्कर्ष इति वैषम्यम् । प्रकृते तु पशुपाशकर्मकोन्मोचन-
मात्रप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात् संख्यायाः स्वरूपेण प्रकाशना-
नपेक्षत्वात् संख्यावाचकपदवैयर्थ्यपरिहाराय तस्य पाशसंख्या-
प्रकाशनोपयोगकल्पनेऽपि नैतरपदानां तद्व्यतिरेकेण प्रकृतोप-
योग्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । अतएव बहुवचनं “सुपांसु”
इत्येवं स्वशक्यबहुत्वाश्रयीभूतपाशावयवजन्यपाशरूपावयवविवृत्तित्व-
सम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थमेव ।

एवञ्च फलमुखत्वाद्विषमशिष्टोऽपि विकल्पो न दोषायिति
धेयम् । इतरथोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्त्रस्यैवोहेन बहुपाश-
कायामन्यस्यामिव क्रतुपशुष्वपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तत्पाठफल-
मन्त्रत्वमात्रमिद्विरूपं मन्दं स्यात् । ८ ३ । ६ ।

॥ अपूर्वम् ॥ अतएव दर्शपूर्णमासयोः “पत्नींसन्नह्ये”त्येकवचनान्तो
मन्त्रएकपत्नीकप्रयोगइव द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयो-
क्तव्यः । न च लिङ्गेनैकपत्नीकप्रयोगएव मन्त्रोऽङ्गं द्विबहुपत्नीक-

प्रयोगयोस्तूहेनाऽतिदिश्यत इति युक्तं प्रयोगयोः परस्पर प्रकृतिविकार
भावे प्रमाणाभावात् । लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्वसाधारणत्वाच्च ।
यत्र हि उपदेशाख्यप्रापकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वम् अन्यत्र च
कार्यसुखेनाऽतिदेशतः प्राप्तिस्तत्रैवोक्तः । न च प्रापकप्रमाणस्य सर्व-
विषयत्वे अत्र च पाश्यायेन प्राप्तिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वविषय-
त्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन सङ्कोचायोगान्नाऽस्य प्रापकप्रमाणस्यैकपक्षो-
प्रयोगमात्रविषयत्वम् । न च क्रतुपशूनां समानविधानत्वकृत्वा-
चिन्तायां “प्राप्ता” इत्यस्य लिङ्गानुरोधेन मेषोवज्जं सङ्कोचवदिहा-
प्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसङ्कोचोपपत्तिरिति वाच्यम् विना कारणं
पुंलिङ्गस्य लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र सङ्कोचोपपत्तावपि प्रकृते
सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । नह्यत्र द्विवहुपक्षीकप्रयोगे एकवचनस्य
लक्षणा । प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । यथैव हि
शुक्ला घटा इत्यादौ गुणगुणस्य प्रत्येकवृत्तित्वेनाऽन्वयः । तथैकवच-
नाभिहितस्यैकत्वस्याऽपि प्रत्येकव्यक्तिवृत्तित्वेनाऽन्वये न काचित्
क्षतिः । नचैवं “बहुषु बहुवचन”मित्याद्यनुगामनस्य निर्विषयत्वा-
पत्तिः । बहुत्वस्य शाब्दबोधे विवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं पशुना
यजंतीत्यादौ द्वित्रिपशुग्रहणोऽपि बाधकानापत्तिः । प्रथमातिक्रम
कारणाभावेनैकवचनस्यैच्छकपञ्चन्तरव्यावृत्तिफलकत्वोपपत्तेः । अतश्च
द्विवहुपक्षीकप्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोक्तो
न वा “व्रीहोणा मध्व”निवक्षोप इति मिदम् । ८ । ३ । ७ ।

॥ विस्तृतो ॥ एवं प्रकृतावेव समवेतार्थकत्वेन द्विवहुपक्षीप्रयोगो
गयोरपि मन्त्रस्याऽविकारं मिदं विस्तृतौ द्विवहुपक्षीकप्रयोगयोरपि

प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेर्नोहः । नचैवमनेक-
पाशकायां विस्तृतावपि एकवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्योद्धानापत्तिः
एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यम् प्रकृतौ पाश-
स्यैकत्वेन तद्वतैकवचनस्याऽपूर्वसाधनवृत्तिपरिच्छेदकीभूतसंख्याप्रका-
शकत्वेन विस्तृतावपि तादृशसंख्याप्रकाशनार्थमूहावश्यम्भावात् ।
प्रकृते त्वेकवचनस्य प्रमाणान्तरावधृतपक्षानेकत्वावरुद्धप्रयोगविषयेऽपि
पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेर्न परिच्छेदकीभूतसंख्याप्रकाशकत्व-
मिति वैषम्यम् । ८ । ३ । ८ ।

॥ अधिगुः ॥ एवं क्रतुपशूनां समानविधानत्वपूर्वपक्षे “प्राप्ता”
इत्यधिगुप्रेषणैकवचनान्तएव तेषु प्रयोक्तव्यः । पक्षोऽव्यवत् ।
नत्वेकवचनानुरोधेनैकपशुक एव दैक्षादौ एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभि-
प्रायेण गणेऽपि श्रुत्यैव सम्भवात् । अतएव यस्य पुंलिङ्गस्य श्रुत्या
स्त्रीपुंगुणि असम्भवस्तत्राऽत्यन्तनिषिद्धलक्षणायां प्रमाणाभावान्नेषीवर्ज-
पुंश्वेव मङ्गोच इति वैषम्यम् । असमानविधानत्वसिद्धान्ते तु
“प्राप्ता” इत्ययं वचने लिङ्गे च “प्रैभ्यो स्यान्निं भरतादि”त्येवमूहितव्य
एव । तदेतत्तार्त्तयस्य समानविधानत्वविचारस्य प्रयोजनमात्र-
कथनम् । ८ । ३ । ८ ।

॥ प्रतिनिधौ ॥ यत्र तु अवयवसादृश्येन प्रतिनिधिनियमो यथा
नीधारपृतौकादौ तत्र व्रीह्यादिशास्त्रेणैव नीवारादिगतव्रीह्यवयव-
समानजातोयावयवानामपि साधनत्वावगतेः संस्कारविधीनां मुख्य-
द्रव्यसमानविधानत्वस्य तृतीये स्थापितत्वात् “व्रीहीणां मेधे”ति
मन्त्रोऽपि अविकारिणैव प्रवर्तते । नतु नीवाराणामित्येवमूहितव्यः ।

एवं सोमपदघटितमन्त्रा अपि, प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापत्त्यतिदेशे प्रमाणाभावात् । न च नौवारगतब्रीह्यवयवादी ब्रीहिव्रजाती प्रमाणाभावेन तत्र कथं ब्रीहपदप्रयोगः । पुरोडाशप्रकृतित्वस्य षष्ठार्थत्वेन ब्रीहपदवाच्यब्रीहिव्रजातेः प्रकृतित्वायोगे ब्रीहपदेन लक्षण्या ब्रीहिव्रजमाधननाक्षिसमाधनताकत्वमम्बन्धेन ब्रीह्यवयविन इव तदवयवानामप्युपादानेन नौवारगतब्रीह्यवयवानामपि प्रकाशनीयपत्तः । ब्रीह्यभिर्यजेतेत्यनेन हि ब्रीहिव्रजातेः साधनता शब्देनोच्यते तदाश्रयावयविनस्तदवयवानाञ्च साधनता त्वर्थादाक्षिप्यते इत्युक्तं तृतीये ।

वस्तुतः पुरोडाशस्य ब्रीह्यवयवतण्डुलप्रकृतित्वस्यैव मत्त्वेन ब्रीह्यपदेन ब्रीह्यवयवानामेव लक्षणाञ्च । सोमत्वादिकं त्ववयवावयविवृत्तिजातिरिति पृतोक्तगतसोमावयवेष्वपि साऽस्त्येव पृतोक्तगतविजातोयावयवब्राह्मण्यात् तु सा नाऽभिव्यज्यते । अतस्तत्राऽपि नोहः । यदि हि नौवारत्वादिना नौवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत् तदा तेषां साङ्गप्रधानकरणसम्भवे कर्मविध्याक्षिप्तानां संस्कारा ध्रुत्तरप्रवृत्तिकतया समानविधानत्वाभावाद्भवेदपूरुहः ।

वस्तुतस्तु तदाऽपि नौवारिषु ब्रीह्यधर्मातिदेशे प्रमाणाभावः । सत्यपि ब्रीह्यकार्यापन्नत्वे लौकिकधर्मग्रहणेनैव तेषां निराकाङ्क्षत्वाद्युपावटस्तरणवर्हिषीवाऽतिदेशकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा यूपवटस्तरणेऽपि वर्हिःसाध्यत्वमादृश्यादतिदेशापत्तेः । फलचमसे तु “तमन्मैभक्षं प्रयच्छे”दिति लिङ्गादेवातिदेश इति वैषम्यम् । यदि तु द्रव्यमात्रसम्भवे कर्मविधिमात्रलोचनयैव संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव

नोवारणां साधनत्वावगम इति विभाव्यते तेषां प्रोक्षणादिधर्मांशे समानविधानत्वेऽपि “ब्रोहीणां मेध” इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव नोवारप्रयोगेऽपि लोपो भवेन्न तूहः ।

इयमेव च द्वयोर्गतयित्वा नाऽवयवघटितमादृश्येन प्रतिनिधिर्यथाऽवघातप्रतिनिधितयानखनिर्लुञ्चनादौ । तत्र सर्व्वथैव धर्माणां लोपोऽ“धिसवनममि वानस्यत्य”मित्यादिमन्त्रमात्रलोपो वा । प्रकृते तु नोवारपूतोकादीनाम् अवयवघटितमादृश्येन प्रतिनिधित्वाद् द्रव्यशक्त्यैव साधनत्वावगतेः संस्काराणामिव ब्रौह्मादिपदघटितमन्त्रस्याऽपि अनूहेन प्राप्यविघातः । तदेतदपि तार्त्तियाधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथनम् । ८३ । १० ।

॥ संमंसिषु ॥ दैत्रे अभिगुप्रैषे “उदीचीनाम् अस्य पदोनिधत्तात् सूर्य्यश्चक्षुर्गमयतादातं प्राणमन्त्रवसृजनादन्तरिक्षमसुन्दिशः श्रीत्रं पृथिवीं शरीर”मिति श्रुतं तत्र पशुगणे अस्येत्येकवचनं द्विवचनबहुवचनाहो निरपवादः । पद इत्यत्राऽनूहोऽपि चक्षुरादिपञ्चकविषये तूहानूहचित्तायां सत्यऽपि अधिष्ठानभेदे इन्द्रियं लाघवाद्वासज्यवृत्त्यकमेव कथ्यते । अभिमतञ्च परेषामपोदं प्राणवायौ । अतश्च तस्यैकत्वादिकवचनं समवेतार्थकमेव पशुभेदे तद्भेदादूहितव्यम् । प्राणपदवाक्यं प्राणन्तु अधिष्ठानस्याऽपेक्षत्वादिकमेवेति तत्र सुतरामूहः । शरीरस्य तु प्रत्यक्षत एकत्वात् ततोऽपि । न च चक्षुषो व्यामज्यवृत्तित्वे एकगोलकविनाशेऽपि चाक्षुषानापत्तिः एकगोलकमात्रवृत्तिखण्डचक्षुरन्तरणैव चाक्षुषोपपत्तेरितिप्राप्ते, भिन्नदेगावस्थिताश्रयभेदे तदाधेयभेदस्य रूपादावौत्सर्गिकस्य त्यागिन

व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने प्रमाणाभावादप्यथासर्वप्राणिसाधारण्येनैक-
चक्षुःकल्पनापत्तावस्मादिष्टसिद्धापत्तेः प्रत्यधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम् ।
तच्च प्रमाणान्तरवशात्तैजसादौत्यन्यदेतत् । तत्र पत्नोन्यायेनैकत्वस्य
प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणाऽप्युपपत्तेरनूह एव ।

वस्तुतस्तु गोलकाधिष्ठितस्य सूर्यगमनासम्भवात् ततो निर्गत-
स्यैवाऽत्र चक्षुःपदेनाभिधानं । न च पर्यग्निकरणोत्तरमेवाधिगुप्रेषात्
तदानोच्च चक्षुरादीनां गोलकस्थत्वान्न निर्गमनमिति वाच्यम्
अनन्तरभाविसंज्ञपनफलस्यैव पूर्वमुच्यमानत्वेन बाधकाभावात् ।
अतश्च निर्गतस्य चक्षुषः प्रदोषप्रभावदनेकस्याऽपि संसर्गणैकीभावात्
प्रकृतावेकवचनं निर्व्विध्यम् । ततश्च विकृतावपि तथैव सम्भवादनुहः ।
न हि निर्गतचक्षुषां प्रदोषानामिव भिन्नदेशवस्थानस्यैवकल्पनान्नैकी-
भावः । एकगोलकनिमौलने तत्पुरःप्रदेशवस्थितघटादंगोलकान्तर-
स्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणकल्पनादेकीभावोपपत्तेः ।
अत्र च तेजमत्त्वादिवच्चक्षुष्षादिकमपि अवयवावयविवृत्तिजातिः ।
तेन तत्तद्गोलकस्थिततत्तच्चक्षुर्भिरारब्धोवयव्यऽपि चक्षुरेवेति नोह-
प्रसक्तिः । एवं प्राणपदवाच्यघ्राणिन्द्रियेऽपि बोध्यम् । शरीरे तु
यद्यपि नैकीभावसम्भवस्तथाप्युच्यमानस्य कारणोभूतसूक्ष्मपृथिव्यां
लयापरपर्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रकृतावेव स्तुत्यर्थमुच्य-
मानतया असमवेतार्थकत्वादनुहो द्रष्टव्यः । शरीरे ऊहं केचि-
दिच्छन्ति । ८ । ३ । ११ ।

॥ एकधा ॥ तत्रैव प्रथे “एकधाऽस्य त्वचमाच्छता”दिति श्रुतम् ।
तत्र षष्ठ्यन्तं द्वितीयान्तश्च पशुगणे द्विद्वयवचनान्तेनोहितव्यमित्य-

विवादम् एकधाशब्दस्य त्वविकारोऽथ वा अभ्यासात्मको भाक्त ऊह इति चिन्तायां एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालत्वे च लौकिकपयोगेण नानार्थकत्वावगतेः प्रकृताविकत्वाच्चोद्देशतः कालतो वा साहित्यरूपार्थाऽसम्भवेन त्वचःसाकल्यसम्पत्तये एक-प्रयत्नसाध्यत्वस्येव ग्राह्यत्वेऽपि विवृतावश्रुताभ्यासकल्पने प्रमाणा-भावादिकधाशब्देनार्थान्तरभूतं देशतः कालतो वाऽनेकत्वच्छेदन-साहित्यमेव शक्त्या प्रकाशयत इत्यविकारादनूहः । यदि तु उपकार-पृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य योऽर्थो निर्णीत-स्तस्य तदप्यपृष्ठभावेनैव प्राप्त्यवगतेर्नार्थान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्व-कल्पनमुपपत्तिमदिति विभाव्यते । तदाऽस्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव विवृतावपेकधाशब्दार्थः । तथाऽपि तु नाऽभ्यासः । सहदुच्चरिते-नैकधाशब्देन सव्यत्वगुणैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि च सहितानां मर्वामां त्वचामेकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वं बाधितम् तथाऽपि प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्युक्तत्वादुद्देश्यानां त्वचां साहित्याविव-चनाच्च प्रत्येकमेव सम्मार्गादिवत्तास्त्रैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्या न्वयबोधोपपत्तेर्नार्थाऽभ्यासेनेति प्राप्ते ।

प्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीमत्त्वे फलोपधायकता विवृतावपि तादृशसामग्रीमत्त्वं एव तादृशपद-ज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम् इतरथा प्रकृतिवद्भावानुप-पत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यान्तरनैरपेक्ष्येणैकत्वकत्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य त्वग्विशेष्यकैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वप्रकारकः पर्याप्तिसंसर्गको निर्णयोजमितः । न चाऽसौविकृतौ सहदुच्चरितेनैक-

धाशब्देन सहकार्यान्तरनैरपेक्ष्येण सम्भवति । तस्य समुदितत्वत्वं विशेष्यतावच्छेदकोक्त्याऽपि तादृशबोधजनकत्वात् । अतश्च तादृश-
बोधे बाधितविषयत्वप्रतिसम्बन्धनस्याऽपि उक्तनिर्णये सहकारि-
कारणता वाच्येति । अधिकसामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्भावबाधापत्तिः ।
अतः प्राकृतसहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकत्वग्विशेष्यकनिरुक्त-
बोधजननार्थं एकधापदस्य यावत्त्वचमभ्यास आवश्यक एव ।
सोऽयं अभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावादूह इति व्यवह्रियते
न तु अयं वस्तुतः संस्कारोद्वादिमाधारणोहलक्षणाक्रान्त इति
धीयम् । ८ । ३ । १२ ।

॥ मेधपतित्वम् ॥ तत्रैव प्रैषे “उपनयत मेध्यादुर आशामानामेध-
पतिभ्यां मेध”मिति श्रुतम् । केषाञ्चित् तु शास्त्रिणां “मेधपतयो मेध”-
मिति । तत्र न तावच्छास्त्राभिदेनाऽत्र मन्त्रभेदः । एकदेशवैल-
क्ष्येऽपि शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेकत्वाव-
गतिः । ततश्च तदर्थोऽपि एक एव वाच्यः । तेन मेधस्य पशोः पति-
यजमानो देवता वा अर्थो वाच्यो न तूभयं न च मेधपतित्वस्य शक्य-
तावच्छेदकस्यैकत्वात् तदवच्छिन्नोभयाभिधानेऽपि न दोषः इति
वाच्यम् तथात्वेऽपि इतरपदानां तत्तदर्थघटिततत्तद्वाक्यार्थविष-
यकविलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तिः । तथा हि यजमानपरत्वे
यजमानाय यो मेधः पशुर्भागमाधनत्वेनाऽऽसीत् तं मेध्या भवन्त
ऋत्विजः दुरो यज्ञद्वारञ्चोत्तानोत्करयोर्मध्यं उपनयत स्वीयदक्षिणां
यजमाननिष्ठं फलं वा आशामानाः सन्त इत्यर्थः । देवतापक्षे
देवतायै मेधं पशुमाशामाना मेध्या भवन्तस्ते दुरःप्रति उपनयतेत्यर्थः ।

केचित्तु देवतापक्षे देवतायै पशुमाशासाना भवन्तो मेधग्रास्तदीया दुरो यज्ञद्वाराणि हृदयादीनुपनयतेत्यर्थ इत्याहुः । सर्व्वथा विलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेरेकरूपएवाऽर्थो वाच्यः । न च बोधद्वयजनकत्वे सकृच्छ्रुतस्य शब्दस्य सकृदर्थप्रत्यायकत्वमिति नियमभङ्ग एव दूषकतावीजं न च तदत्राऽस्ति शास्त्राभेदेन द्विश्रुतस्य सकृच्छ्रवणाभावादिति वाच्यम् तथाऽपि लिङ्गकल्पितश्रुतेरनेकत्वकल्पनागौरवभिया एकस्यैवार्थस्य वाच्यत्वात् तदिह किंपरत्वमिति चिन्तायां देवताया विग्रहाद्यभावेन स्वामित्वापरपर्यायपत्तिवानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । न च तस्यैकत्वेन द्विवचनानुपपत्तिः पात्रन्यायेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु दम्पत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वैक्याद्यजेतेतिवदेकवचनं पद्मोयजमानाभिप्रायेण च वसानावितिवद्द्विवचनम् । अतएवैकपद्मोक्तप्रयोगे द्विवचनान्तएव मन्त्रोऽन्यत्र त्वेकवचनान्तएवेति नाऽस्मन्नन्ते विकल्पोऽपीति प्राप्ते,—

यजमानपरत्वे पशोराशासनस्य तावत् सिद्धत्वेनैव वैयर्थ्यं दक्षिणादीनां चाऽश्रुतानां कल्पनान्न तदाशासनमपि सम्भवि । अतोदेवस्वादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं देवताया अपि स्त्रीकाराख्यसम्बन्धस्य तृतीयसाधितत्वात् तमादाय मेधपतित्वोपपत्तेर्देवतापरत्वमेव । वचनन्तु त्वदुक्तरीत्यैव देवतात्वस्य अग्नौषोमयोर्व्यासज्यवृत्तित्वादेकत्वोपपत्तेरधिष्ठानभेदेन च द्वित्वोपपत्तेर्ममाऽपुत्रपपन्नमेव । कर्तृत्वद्वयं च देवतात्वेऽपि मेधपतित्वं सामानाधिकरण्यादेवोपपन्नमिति न काचित् क्षतिः ।

एवञ्च विकल्पोऽपि फलमुखत्वान्न दोषाय । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सचे द्वयोरपूज्यो विकल्पश्च अर्थद्वयानुसन्धाने सिद्धान्ते त्वग्रिमाधिकरणे वक्ष्यते । ८ । ३ । १३ ।

॥ नियमो वा ॥ यत्र देवतात्वमेकमधिष्ठानन्तु एकं बहु वा तत्र द्विवचनान्तस्याऽधिष्ठानपरत्वात् तदनुरोधेनोहः । एकवचनान्तस्य त्वविचार एव देवतात्वस्यैकत्वात् यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत” “वैश्वदेवं धूम्रमालभेत” “स एतान् पशूनादित्येभ्य आलभेत”त्यादी । अत्र वायुरेकमधिष्ठानं विश्वशब्दस्य समस्तवाचित्वाद्बहुवां देवा अधिष्ठानम् । यद्यपि च शब्दस्यैव देवत्वान्नाऽत्रशब्दानां बहुत्वं । तथाऽपि देवत्वादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं कल्पस्य स्वीकारस्याऽप्यर्थनिष्ठस्यैव कल्पनात् स्वीकारघटितमेधपतित्वस्याऽप्यथेत एवोपपत्तेरथ एवाऽत्राऽधिकरणे परम्परया देवतात्वाधिष्ठानपदंनोच्यत इति तद्वहुत्वोपपत्तिः । एवमादित्यानामपि बहुनामेवाऽधिष्ठानत्वं बहुवचनानुरोधात् । न च शब्दस्य देवतात्वपक्षे चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वं प्रातिपदिकलक्ष्यस्याऽऽदित्यपदस्यैवाऽन्वयात् तस्य चैकत्वेन बहुवचनेनाऽप्येकत्वस्यैव लक्षणात् कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यम् सत्यामपि लक्षणायां स्वशक्याश्रयवाचकपदवृत्तित्वसम्बन्धेनैव लक्षणादाश्रयरूपेऽर्थे बहुत्वोपपत्तेः । अतश्च तत्र देवताधिष्ठानसंख्यानुरोधेन द्विवचनान्तस्योहः । देवतात्वन्वेकम् अनेकत्वे प्रमाणभावात् । आदित्येभ्य इत्याद्याऽपि न बहुत्वं विभक्त्युपात्तदेवतात्वान्वयि अपि तु बहुत्वस्याऽर्थिकमर्थसम्बन्धं गृहीत्वा तत्तत्तत्तत्तैकत्वमेवेति तत्राऽपि देवतात्वैकत्वम् । अस्तु वा बहुवचनबलात् तत्र देवतात्वभेद इति न

तदिहोदाहरणं किन्त्वग्रिमसूत्रेण । तदेतत् पूर्वाधिकरणस्य
प्रयोजनमात्रकथनमिति मन्तव्यम् । ८ । ३ । १४ ।

॥ अर्थान्तरे ॥ यत्र तु देवतात्वान्यनेकानि अधिष्ठानं त्वेकमनेकं
वा तत्रैकवचनान्तस्याऽपूरहो यथा “त्वाङ् पात्रीवतं अग्नये पावकाय
पशुमालभत” । “आग्नेयः कृष्णश्रोत्रः सारस्वती मेघीवभुः सौम्य”
इत्यादि । अत्र त्वष्टृपत्नीवतोरग्निपावकयोश्चाधिष्ठानैकत्वेऽपि तद्वित-
चतुर्थीभेदाद्देवतात्वभेदः । तृतीयोदाहणे तूभयभेदः । अतस्तत्र
उभयोरपि मन्त्रयोस्तत्तत्संख्यावशिनोहः । न चाऽनयोर्मन्त्रयोरर्थ-
द्वयपरत्ववशिनोहाङ्गीकारे प्रकृतौ विकृतौ वा देवतात्वतदधिष्ठान-
रूपार्थभेदात् समुच्चयापत्तिरिति वाच्यम् उभयोरपुत्रभयार्थप्रति-
पादकत्वेन विकल्पोपपत्तिः । एकवचनान्तो हि देवतात्वे परम्परा-
सम्बन्धेन मेधपतित्वं वदन् परम्परासम्बन्धघटकतया अधिष्ठानमपुत्रप-
स्थापयति । अग्नीषोमत्वादिना तदुपस्थितिस्तु मेधपतिपदादश-
क्येव । द्विवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेधपतित्वं वदन्स्त्रीकाराख्यसम्ब-
न्धस्य देवतात्वाधीनत्वाद्देवतात्वमपुत्रपस्थापयतीति सत्यऽपि विषयता-
भेदे उभयोरपुत्रभयापस्थापकत्वाद्विकल्पोपपत्तिः ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदौपिकायां

नवमस्य तृतीयपादः ।

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

चतुर्थपादः ।

॥ षड्विंशति ॥ तत्रैव प्रैषे “षड्विंशतिरस्य षड्क्रयस्तानुष्वगोऽप्य-
वपतादिति” श्रुतं तत्राऽस्य मन्त्रस्य करणमन्त्रत्वाभावेऽपि समवेत-
प्रकाशकत्वसम्भवे असमवेतार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वादविकार एव पशुगण
इति तावदनाशङ्क्य विकारोऽपि कौटुम्बिक इति चिन्तायाम्—

प्रकृतिदृष्टपदान्यथात्वे प्रमाणाभावादश्रुतपदान्तरकल्पनानुपपत्ते-
र्यावत् पशुगतसमस्तवर्गप्रकाशनार्थं षड्विंशतिरस्येति पदद्वयावृत्ति-
रेव । अतएव प्राकृतपदबाधे प्रमाणाभावाच्च क्वचिदपि एकवचनोक्तः ।
“अदितिःपाशं मेधपतये मेध”मित्यादावपि अभ्यासेनेव सर्वपाशादिप्र-
काशनोपपत्तेः । अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्षया श्रुतस्यैवाऽभ्यासकल्पने
लाघवाच्च । अन्यथा द्विधा चिधेत्येवमूहेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधापद-
स्याऽप्यभ्यामानापत्तेः । न च एकत्वादीनां प्रकृतावेकत्वादिनाऽनुद्दे-
श्यत्वादपूर्वमाधनोभूतसंख्यात्वेन प्रकाशने च विज्ञतावपि पशुबहु-
त्वादेरपूर्वमाधनोभूतस्य प्रकाशनार्थं बहुवचनादिप्रक्षेपावयवभाव
इति वाच्यम् । “अग्नेयं कृणुग्रावं सोम्यं वभ्रु”मित्यादी पक्षे कत्वस्यैव
तत्तदपूर्वमाधनत्वेन बहुत्वस्याऽविहितत्वात् प्राजापत्यानित्यादावपि
यागबहुत्वार्थमेव बहुवचनोपादानेनाऽतिदेशप्राप्तस्य पक्षे कत्वस्यैव

तत्तदपूर्वसाधनत्वाच्च । अतश्च तत्प्रकाशनार्थमावृत्तिरेव श्रुतपदस्य युक्ता । न तु सूर्यादिपदवत् पदान्तरप्रक्षेपः । यत्तु मूले एतत्पक्षसाधनार्थं षड्विंशतिसंख्या पशूभयसम्बन्धप्रधानमिदं वाक्यं प्रतिपशुभेदेन तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुमभ्यसनीयमिति युक्तिरूपन्यस्ता । सा सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्वाक्यार्थरूपस्य चाऽऽशब्दत्वेन सुतरां तदनुपपत्तेः प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपशूहेनाऽपि प्रकाशनोपपत्तेरभ्यासे प्रमाणाभावादुपेक्षिता । अत उक्तयुक्तेष्वेव पदद्वयाभ्यासः प्रसाध्य इति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु पशुगणे एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानामनेकेषां साङ्गानां यागानां यौगपद्यावगतेरर्थप्रकाशनकार्यस्याऽपि यौगपद्यावगमात् तदनुरोधेन युगपदनेकप्रकाशकप्रक्षेपस्याऽवश्यकत्वात् क्वचिच्छ्रयमाणस्यैवाऽभ्यासः । “अदितिःपाश”मित्यादौ तु गुणानुरोधेन प्रधानप्रातिपदिकस्याऽभ्यासे प्रमाणाभावादपि नाऽसौ अपि तु बहुवचनाद्यूह एव ।

यद्यपि च बहुत्वं न कस्यचिदङ्गं तथाऽपि पाशप्रातिपदिकेनाऽनेकपाशोपादाने साधुत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्यैवाऽवश्यकत्वात् । नचैकवचनात्पक्षीशब्दवत् प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणैकवचनप्रयोगः तस्य पाशैकत्वानेकत्वसन्देहजनकतया निर्णायकत्वाभावात् । प्रकृतिवद्भावबाधप्रसङ्गेनाऽप्रयोज्यत्वादतएव “द्विधानयोस्त्वचे”त्याद्यूहाङ्गीकारेऽपि एकैकत्वचि प्रयत्नद्वयसाध्यच्छेदनकत्वशङ्काजनकतया निर्णायकत्वाभावादगत्या एकधापदेऽभ्यासाङ्गीकरणम् । प्रकृते तु विवक्षितार्थविषये संशयजनकत्वाभावाद्यौगपद्यसम्पत्तये ऊहाङ्गीकरणमेव

५०१०

युक्तम् । तत्रापि षड्विंशतिपदिके अन्यथात्वे प्रमाणाभावात्
 षड्विंशती षड्विंशत इत्येवं वचनएवोक्तः । संख्याप्रधानत्वाच्चास्य
 शक्यस्याऽयमर्थो निर्णीयते । तथाहि । सर्व्वत्र द्वौ त्रय इत्यादयः
 संख्याशब्दाः संख्येयप्रधाना एव विंगत्यादयस्तु संख्याप्रधानाः ।
 इष्टार्थता च तत्प्राधान्ये अन्यूनयोः पार्श्वयोर्व्यतीति वचनात्
 साकल्यावगमेन तत्प्रकाशनव्यङ्ग्यत्वात् अतः प्रधानभूतषड्विंशति-
 रातिपदिकेनाऽन्यथाभावः । नचैवं विंशतिर्गवामिति बहुक्रौणां
 गुणत्वे वंक्रौशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वापत्तिः । संख्याप्राधान्येऽपि “देवदत्ता-
 श्यः पर्व्वत” “पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सरा” इत्यादौ लक्षण्या
 संख्येयशब्दस्य संख्यासामानाधिकरण्यदर्शनेन वंक्रिमल्लक्षण्या
 वंक्रिशब्दस्याऽपि सामानाधिकरण्योपपत्तेः ।

न च लक्षणाभिधेयं संख्येयवंक्रिप्राधान्यं विंशतिर्गाव इति वदति
 वाच्यम् तथात्वेऽपि षड्विंशतिशब्दस्य संख्येयसामानाधिकरण्य-
 सम्यक्तये तल्लक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । नामार्थयोः पार्श्विका-
 न्वयवेलायामपि अभेदेनैवान्वय इति नियमानङ्गीकारे तु ममाऽपि
 वंक्रौणां समवेतत्वसम्बन्धेन संख्यायामन्वयोपपत्तेर्न लक्षणा । न
 च वंक्रिशब्दस्य वंक्रिमल्लक्षण्या संख्याविशेषणत्वे तस्या एकत्वेनैक-
 वचनापत्तिः बहुवचनस्य स्वशक्याश्रयसमवेतवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्व-
 लक्षणार्थत्वात् । तव मतंऽपि संख्येयप्राधान्ये षड्विंशतिरित्येक-
 वचनेन स्वशक्याश्रयसमवायिवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणाया आव-
 श्यकत्वाच्च । नचैवं विनिश्चयमनाविरहः वंक्रिपदे जघन्यत्वस्यैव
 नियामकत्वात् अतश्च प्रधानभूतषड्विंशतिपदे अन्यथाभावा-

नुपपत्तेः । “षड्विंशती अनयो वंक्रय” इत्येवं वचनोह एवेति प्राप्ते ।

“ता अनुष्ठोच्चयावयता” इति वंक्रोणामेव परामर्शात् तासामेव प्राधान्यं संख्या तु तद्विशेषणत्वेनोपात्ताऽपि साकल्यसूचिकेति नाऽदृष्टार्थतापत्तिः ।

एवञ्च षड्विंशतिपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणात्वेनाऽसमवेतार्थत्वान्नवोहमभ्यावना । अपि तु षड्विंशतिप्रातिपदिक एव समवेतार्थत्वादूहः । अतश्च “द्विपञ्चाशदनयोवंक्रय” इति समस्य वचनमेव युक्तम् । किञ्च प्रकृतावप्येकैकस्मिन् पक्षे त्रयोदश त्रयोदश वंक्रयः समस्यैव षड्विंशतिपदेनाक्ता इति इहाऽपि समस्यैव सर्वाः प्रकाशयितव्या इति गम्यते । यद्यपि च न्यायसिद्धमपौदं समामवचनं एकधा षड्विंशतिरिति “द्विद्विर्वहना”मित्याश्वलायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मण्यनूहवदभाषाकर्तुमुचितम् । तथाऽपि “षड्विंशतिरिति समामेन वे”ति माह्वयनसूत्रमूलभूतश्रुत्या पक्षे समामस्याऽप्यभ्यनुज्ञानान्न विरोधः । अतएव पक्षेऽभ्यासेऽपि द्विवारमेव न तु यवत्पञ्च । एकधाशब्दोपावमिति द्रष्टव्यम् । वोप्स्यैव यावत् पक्षे कप्रयत्नच्छेद्यत्वनिरणयोपपत्तेः । ८ । ४ । १ ।

॥ अश्वस्य ॥ अश्वमेधं सवनोयपशुरश्वस्तूपुरगोमृगौ चेतरी विहिता । तेषामेकप्रयागत्वात् तन्त्रेणाऽभिगुप्रषे पठनीये अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्विक्रकत्वादितरयोः प्रत्येकं षड्विंशतिवंक्रिकत्वात् पूर्ववत् समस्य वचने षड्विंशतिरेषां वंक्रय इति प्राप्तम् । तत्रायमन्त्रः समान्नातः । “चतुस्त्रिंशदाजिनो देवबन्धो वंक्रोरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा-

गात्रा वयुना कृणोत परुष्यहरनुघ्न्याविशस्ते”ति । अयञ्च लिङ्गप्रकरणाभ्यां वंक्तिविशसनप्रैष एव विनियुज्यते न तु याज्यादौ अतर्थापदेशिकेनाऽनेनाऽतिदेशप्राप्तस्याऽभिगोरश्वविषये वंक्तिप्रकाशनमात्रांशे बाधादश्वस्याऽयं मन्त्रान्ययोऽस्तु द्विपञ्चाशदनयोर्वंक्रय इति समास इत्यपि प्राप्तम् ।

तत्रेदमपरं वचनं “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूया”दिति । तदनेन किं विधीयत इति चिन्तायां न तावदत्रप्रतिषेधविधिः । स हि चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधो वा स्यात्तादृक्प्रतिषेधो वा । उभयथाऽपि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्तेरसम्भवः । अन्ये ऋग्लक्षणपत्तिश्च ऋक्प्रतिषेधे च षडशीतिरित्येवं समासस्यैव प्राप्तेः षड्विंशतिपदयुक्ताऽभिगुपैषस्याऽप्राप्तत्वेन तस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च षड्विंशतिपदेन षडशीतिपदोपेताभिगुपैषलक्षणाया तस्याऽनुवादत्वे च लक्षणैव दोषः । अतो न गिरागिरितिवन्न चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादः । षड्विंशतिरिति च षड्विंशतिपदमात्रस्य पाठप्राप्ते मन्त्रे इरापदवद्विधानं । तद्वदेव च निषेधानुवादबलाच्चतुस्त्रिंशत्स्थानापन्नत्वं विधानबलाच्च मन्त्रान्तर्गतषड्विंशतिपदेनाऽश्ववंक्तिमंखपालक्षणायामपि न दोषः ।

नचैवकारेण विधिशक्तिप्रतिबन्धाच्च षड्विंशतिरित्यस्य विधित्वमिति वाच्यम् एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । “अत्र ह्येवाऽवपन्तो”त्यादौ तद्युक्तेऽपि विधिदर्शनाच्च । नचैवकारेण स्वार्थ एव विधेयत्वापादनेन षड्विंशतिपदे विधेयत्वप्रतिबन्ध इति वाच्यम् षड्विंशतिपदस्यैव विधिमङ्गीकृत्यैवकारस्यैवाऽयोगव्यावृत्तिरूपं फल-

मादाय चतुस्त्रिंशत्पदव्यावृत्त्याऽन्ययोगव्यावृत्तिरूपं फलमादा
यैव वाऽनुवादलोपपत्तेः । अतश्चाख्ये “षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्धो”
रिति मन्त्र इतरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्ते ।

न तावदवैवकारोऽयोगव्यावृत्त्यर्थकतयाऽन्ययोगव्यावृत्त्यर्थकतया
वाऽनुवादो वैयर्थ्यापत्तेः, पदमात्रेण स्तुत्यनुपपत्तेश्च अन्ययोग-
व्यावृत्त्यनुवादस्य निषेधेनैव सिद्धौ पुनरनेन करणे सुतरां वैयर्थ्याच्च ।
निरुक्तद्विविधैवकारार्थविधौ चाऽयोगव्यावृत्तेस्तावत् षड्विंशति-
पदस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वादयोगस्याऽप्रसक्तत्वेन विधानासम्भवः । षड्विंशति-
पदविधानावश्यकत्वे ततएव तस्याः प्राप्तत्वाच्च । अतएव
नाऽन्यनिवृत्तेः तद्विधाने विकल्पस्याऽवश्यकत्वाच्च । अतएवा“ऽव-
ह्येवाऽवपन्तो”त्यादावेवकारार्थविधौ “न तौ पशौ करोतौ”ति तद्वि-
कल्पापत्तिरित्युक्तं कौस्तुभे ।

वस्तुतस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारश्चले प्रतिप्रसवरूपता स्ववि-
षयस्याऽनुवाद्यतेव वाऽनुभवसिद्धा । शब्दशक्तिवैचित्र्यस्याऽनुभव-
सिद्धस्याऽपक्कोतुमशक्यत्वात् । न च वेशेषिके मन्त्रे षड्विंशतिपदस्य
प्रतिप्रसवः सम्भवति । न च प्राकृतएवाऽभिगौ षड्विंशतिपदप्राप्तौ
तस्य प्रतिप्रसवः तथात्वे “न चतुस्त्रिंश”दिति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । वैशेषिकमन्त्रेणाऽऽंशे प्राकृताऽभिगुबाधेन तत्र षड्विंशति-
पदप्रतिप्रसवानुपपत्तेश्च । तूपरगोमृगयोर्द्विपञ्चाशत्पदप्राप्तौ नत्र
षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवेऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्थेव ।

आश्वलायनमताङ्गोकारे तु तत्र षड्विंशतिपदस्यैव सत्त्वात्
प्रतिप्रसवानुपपत्तिः । अतएवकाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन षड्विं-

विंशतिपदोपज्ञितषड्शोतिपदोपेताभिगुप्रैषज्ञतया तस्यैव प्रति-
 प्रसवः । सोऽपि न विधेयः । एवकारेणऽनुवाद्यत्वावगमात् ।
 तत्प्राप्तिश्चेत्यम् । “न चतुस्त्रिंश”दित्ययं वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधिः ।
 चतुस्त्रिंशत्पदेन लक्षणया तदादिसर्वमन्त्राभिधानात् । पदमात्र-
 प्रतिषेधे तत्र षड्विंशतिपदप्राप्त्यभावेन “षड्विंशतिरित्येव ब्रूया”-
 दित्यस्याऽनुवादत्वानुपपत्तेः । अनौवैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधएवाऽयं
 ततश्च “न तौ पशौ करोतो”तिषद्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । अभाव-
 पक्षे च अतिदेशप्राप्तस्य षड्शोतिपदोपेतस्याऽभिगोरेव न्यायेन प्राप्त-
 त्वात् षड्विंशतिरित्येवेत्यनुवादः ।

आश्वलायनमते तु “षड्विंशतिः षड्विंशतिसप्ततुस्त्रिंशदेषां वंक्ष्य”
 इत्येवमाकारकाऽभिगुप्रैषस्य षड्विंशतिपदेन लक्षणात्तस्यैवाऽयमनु-
 वादः । एतेनैवकारयुक्तवाक्येनोक्तविधाऽभिगुप्रैषस्यैव प्रतिप्रसव-
 विधिः । वाचनिकेन चाऽभिगुप्रैषेण पाठप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य
 बाधात् चतुस्त्रिंशदिति निषेधो नित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य
 वाचःस्तोमादौ विनियोगश्च वेयर्थमपि । एवञ्च विकल्पोऽपि
 नाऽष्टदोषदुष्टो भविष्यति । एवकारस्याऽयोगव्याहृत्तेरन्ययोगव्याहृत्ते-
 र्वाऽनुवादो भविष्यतीत्यपास्तः । निषेधपूर्वकैवकारस्थले एवकार-
 सम्बन्धस्याऽनुवाद्यत्वप्रतीतिः । तादृशस्थले यच्छब्दादिवदेवकारस्याऽपि
 स्वसम्बन्धविधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

अतएव उपवाङ्मातृपतन्तोत्युक्ते उपवासानेव कुरु न तु प्रवासं
 गच्छेत्तत्र प्रवामनिवृत्तिरेव विधेया न तूपवास इत्यनुभवसिद्धम् । यत्र
 तु न निषेधपूर्वकता तच्चाऽनुभवबलादेवकारसम्बन्धस्याऽपि विधाने न

का चित् क्षतिः । यथा “अत्रह्येवाऽवपन्ती”त्यादौ । प्रकृते तु एवकार-
सम्बन्धिनोऽभिगुप्रेषस्याऽविधेयत्वान्न चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः ।
शास्त्रप्राप्तस्य निषेधाच्च “न तौ पशौ करोती”तिवद्विकल्पः ।
षड्विंशतिरित्येवेत्ययं अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादः सन्नकरणप्रशंसया
करणस्यैव निन्दार्थवादः । एवञ्च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरणमपि न
बाधितं भवति । विकल्पस्तु बहुवचनान्तपाशमन्त्रवन्न विरुध्यते ।

नचैवमभिगुप्रेषस्य विधेयत्वेऽपि एवकारार्थस्यैव वैशेषिकमन्त्रा-
स्यान्यनिवृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्तेरनं चतुस्त्रिंशदि”त्यस्यैवाऽनुवादत्व-
किं न स्यादिति वाच्यं एवमपि शास्त्रप्राप्तनिवृत्तेरविशेषेण विकल्प-
स्याऽपरिहार्यत्वात् । अतएवा “तत्रह्येवाऽवपन्ती”त्यादावप्राप्तपरि-
संख्यैवाऽङ्गीकृता कौस्तुभे । तन्त्ररत्नकारस्य तु तत्रैवकारार्थविधि-
मङ्गीकुर्वतस्तत्र विकल्पापत्तिस्तद्वदेव चेह तदनापत्तिरित्ययं पर्यनु-
योगोदुरुद्धरो न तु मम । न च तवाऽपि विनिगमनाविरहताद-
वस्थम् एवकारस्यऽयोगव्यावृत्त्यन्ययोगव्यावृत्तिरूपनानार्थकतया
सन्दिग्धार्थकत्वेन निःसन्दिग्धार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाङ्गीकारात् ।
अतःसिद्धोऽश्वमेधेऽप्यऽभिगावूहः ।

अत्र च सूत्रव्याख्यानुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन च भाष्यकारेणैका-
धिकरणं वार्तिककारेण चाऽधिकरणद्वयमाश्रितं तत्प्रमेयमात्र-
लिखनप्रवृत्तेन मयोपेक्षितम् । ८ । ४ । २ ।

॥ वनिष्ट ॥ अभिगुप्रेष एव “वनिष्टमस्य माराविष्टोरूकं मन्य-
माना” इति श्रुतं तत्रोरूकपदेन किं उलूकस्याऽभिधानं किंवा वपाया
इति चिन्तायां वपायामुरूकशब्दप्रयोगाभावादित्यत्र वेदे लकारस्थाने

रकारदर्शनाज्ञोकेऽपि च रोमाणि लोमानौत्थादौ रलघटितपदयोः
समानवृत्तिकत्वदर्शनादुरुकपदेनोलूकाभिधानं ततश्चोलूकबुद्ध्यावनिष्टं
माच्छिद्यतेति मन्त्रार्थः । ततश्चवपानकत्वेनोरुकशब्दस्योह इति प्राप्ते ।

न तावद्वनिष्टोः सर्वथैव लवनं निषिध्यते । हृदयदिवत्तस्य
हविष्टेन लवनस्याऽवश्यकत्वात् । नाऽपि उलूकसादृश्यबुद्धि-
र्लवनकाले निषिध्यते अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अत उरुकशब्देनाऽवयव-
योगिन वपाभिधानमेव वपोद्धरणकाले वपां मन्यमाना भ्रान्त्या वनिष्टं
माच्छिद्यतेत्यर्थः । वनिष्टोर्वपायौगोत्तरकालं लवितव्यत्वात् अत-
स्तस्य पूर्वलवनप्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति । अवयवयोगस्योरु-
शब्दोविस्तीर्णवाचो दोषश्छान्दसः । कशशब्दो मेदोवाचो नामैक-
देशे नामग्रहणात् कशब्दोऽपि तद्वचन एव ततश्च पदद्वयमिदं समामो
वा विस्तीर्णं मेदोवपाख्यञ्च तदर्थः । न च रूढ्या योगबाधः । रफ-
घटितस्य पदस्योलूकेऽपि रूढ्यभावात् । अतश्च वपानकत्वे उरुणि का-
नोति पदद्वयपक्षे उरुकाणोति समासपक्षे च ऊहः कार्यः । ८ । ४ । १ ।

॥ प्रशसा ॥ तत्रैव प्रथे “प्रशसावाह” इति श्रुतं अत्र कृणुतादिति
अनुषज्यते । तत्र प्रशसेत्यनेन किं करणीभूतः शास उच्यते उत
प्रशस्तत्वमिति चिन्तायां प्रशंसायामदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रशसेति तृती-
यान्तं अकारलोपेन ऋस्वेन च शासवाचिशामशब्दशामिं वैशासमाव-
च्यते इत्यादिलिङ्गादसिवचनः । ततश्चामिता खञ्जेन बाह्विन्द-
तेति प्रेषार्थः । यद्यपि च स्वधितिरेव पशुप्रकरणे सामान्यतश्चेदने
विहितस्तथाऽपि बाहुच्छन्देन मान्दवर्णकोविशेषविधिरनेन न विरु-
ध्यते । अतश्चाऽश्वमेधे “शतं वाजताह्रितच्छरवोमयो भवन्ता”ति

असिबहुत्वस्य विधानात् तदनुरोधेनोह इति प्राप्त भाष्यकारादिभिरेवं समाहितं प्रत्यक्षविहितस्वधितिमत्त्वं मान्त्ववर्णिकशामविधिकल्पनायां गौरवात् प्रशसापदं प्रशस्तत्वपरमेवेति तत् स्वयमेव “दश-
प्रयाजानि द्वाशामाहरे”ति वाक्यस्य लिखितत्वाच्छामस्याऽपि पशौ विहितत्वेनोपेक्षितम् ।

वस्तुतस्तु वौधायनादिमकलकल्पपर्यालोचनया शामपदस्य स्वधित्वावपि शक्यवगमाद्बाहुच्छेदेनऽपि स्वधितरेव प्रसक्तेर्न मान्त्व-
वर्णिकद्रव्यान्तकल्पना । यत्तु “अमिं वैशाममाचक्षत” इति लिङ्गं तत् स्वधितरेव अमितुल्यत्वेन स्तुत्यर्थं अमिशब्दस्य निर्घण्टो स्वधितिपर्या-
यत्वेन पाठाद्वा शामशब्दस्य स्वधितिपर्यायत्वसूचनायं न विरुध्यते ।
अतश्च शामस्य बाह्वच्छेदेन करणत्वमत्त्वऽपि प्रशमेतिपदेन न तदभि-
धानं तकारमात्रलोपस्य बाहुलकत्वे सम्भवति अकारलोपस्य ह्रस्वस्य
च बाहुलकत्वाङ्गोकारे प्रमाणाभावात् द्वितीयादिवचनान्तत्वाङ्गी-
करणे बाहुसामानाधिकरण्ये सम्भवति वेद्यधिकरणस्याऽन्याय्यत्वाच्च ।
दिवचनस्याऽकारादेशस्तु स्वतन्त्रत्वात्वाहित इति न तस्य बाहुलकत्व-
एवञ्च शब्दादोषणोत्यादिप्रायपाठोऽपि सङ्गच्छते । अतश्च प्रशमा-
पदेन प्रशस्तत्वाभिधानात् तस्य चाऽविकलत्वसूचनार्थतयाऽदृष्टार्थत्वा-
द्बाहुविवृद्धावृहः । तत्राऽपि प्राकृतपदस्य बाहुद्वये क्कान्दसत्वाद्बाहु-
बहुत्वे द्विपाशकायां विकृतौ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्येवाऽप्रवृत्तेः
स्वाधीनं शब्दायोगन्यायेन प्रशस्तान् बाह्वनित्यूहः । पूर्वपक्षे च
प्रशामैरिति द्रष्टव्यम् ।

इदञ्च महाभाष्यस्वरस्यात् कान्तधातोर्गिव मान्तधातोर्नापतुल्य-

न्यायत्वात् क्षिप्विचौ नस्त इत्यङ्गीकृत्य शासपदस्यैव शसेति छान्द-
समित्यापाद्य प्रशंसार्थत्वमुक्तम् । यदा तु महावार्तिकस्वारस्या-
द्वहुप्रयोगाच्च सान्तधातोः क्षिप्विचावित्येतदापाद्यमानस्वरानुगुण्या-
च्छसुहिंसायामित्यनुशिष्टस्य हि सार्थकस्य शस्धातोर्लुप्तक्षिवन्तस्य
तृतीयान्तरूपाश्रयणेऽपि छान्दसत्वकल्पनाद्विंसासाधनस्वधितिकर-
णकत्वावगते र्याञ्जिकसम्मतः शासवृद्धावेवोहोऽनुसन्धेयः । ६ । ४ । ४ ।

॥ श्येन ॥ तत्रैव प्रथे “श्येनमस्य वक्षःक्षणया”दिति श्रुतम् ।
तत्र श्येनपदं इवशब्दानुषङ्गेण वक्षस उपमार्थमित्यविवादम् । इव-
शब्दार्थश्च सादृश्यमित्यापि । तच्च बहुतरधर्म्मैः सम्भवे कतिपयधर्म्मरन्या-
यत्वादाकारविशेषेणैव । अतश्च वक्ष उक्त्य कर्त्तनादिना श्येनाकारतां
सम्पाद्य यष्ट्यमिति पक्षो विधिस्तु पशुवत् प्रकृतित्वेनेति प्राप्ते—

अवदानवाक्ये “ऽथवक्षस” इति श्रवणात् तस्यैव हविष्टप्रतीतिर्न
कर्त्तनादिना तन्नाशः शक्यः कल्पयितुं तेन सादृश्यसम्पत्तिरविकलो-
द्धरणदेव जायत इति अविकलोद्धरणं प्रकाशयितुमेव सादृश्यानुवादो
दृष्टार्थत्वात् । इतरथा श्येनाकारताया मान्दर्वर्णक्या विधाने गौरव-
मदृष्टार्थता वाऽपद्येत । एवं “शलादोषणीकश्यपे वांसौ कवषोरुस्त्रेक-
पर्णाष्ठीवन्तइत्यादि”ष्वपि द्रष्टव्यम् । शला शलाके कश्यपे च कच्छपा-
विव कवषा गतिसाधनाश्वादियानसदृशे स्त्रेकपर्णाकरवीरपर्णा-
क्तनो अष्ठीवन्तो अस्थिसंयुक्तौ । अत्र च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च श्येना-
दीनामुपमानत्वस्याऽवश्यकत्वात् तत्रापि चैवशब्दश्रवणेन सिंहो देव-
दत्त इतिवङ्गीणत्वाभावात् सिंह इव ते वीरा इतिवद्वक्षोविष्टक्षौ
अनूहितश्येनपदेनैवोपमानसिद्धेरनूह एव श्येनादिपदानां न्याय-

सिद्धः कल्पसूत्रकारसम्मतश्चेति यद्यपोदमधिकरणं नोहविचारोप-
योगि तथाऽपि प्रासङ्गिकत्वान्न दोषः । ८ । ४ । ५ ।

॥ प्रासङ्गिके ॥ अग्निहोत्रे “अग्नयेज्योतिषते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उद्दामेदि”ति श्रुतं तत्र
किमिदं प्रायश्चित्तं दर्शयार्थप्रणीतस्याऽग्नेरग्निहोत्रकाले उद्धाने
भवति नेति चिन्तायां—

यच्छब्दसमभिव्याहृतेन लिङा पदश्रुत्या निमित्तत्वमुद्धानस्य
प्रतीयते । न च तदुद्धानमात्रस्य नाशापरपर्यायस्य सम्भवति यत्-
किञ्चिन्नाशस्य सर्वदासत्त्वेन कादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तस्या-
सम्भवात् । अतो हविरार्त्तिन्यायेन प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽग्नि-
विशेषणं । तत्राऽपि चाग्नेरवयवशोनाशस्य सर्वदा सत्त्वादग्नि-
त्वावच्छिन्नजगतीतलवर्त्तिसर्वाग्निनाशस्य च कदाप्यसम्भवा-
दवश्यं करिष्यमाणान्निहोत्रप्रयोगोपयोग्यग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकनाशस्यैव प्रकरणादिना निमित्तत्वावसायादुक्तप्रयोगोपयोग्य-
वयविनाश एवेदं अवश्यञ्चायमर्थोभेदनहोमादावपि वक्तव्य एव ।
प्रकृतप्रयोगोपयोगिकपालनाशस्यैव निमित्तत्वात् अतस्तद्वेदे-
मारादुपकारकं अग्निहोत्राङ्गम् ।

अस्य वा नष्टस्याग्नेरुत्पादकाङ्गायां वैमृधन्यायेन पदान्तर-
कल्पनयाऽस्याग्निहोत्रापेक्षितादृष्टरूपाग्न्युत्पादकत्वकल्पनया सन्नि-
पत्त्योपकारकत्वमेव । भेदनहोमस्य दृष्टरूपकपालजनकत्वस्य
बाधितत्वादारादुपकारकत्वमिति विशेषः । अतएवाऽग्न्युत्पादन-
प्रयोजनाभावादग्निहोत्रे हुते एतत्प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः अहुतेऽग्नि-

होत्र इत्यनुवादः । भेदनहोमस्तु कपानकार्थं निष्पन्नस्य द्वासानात्
पूर्वं भवत्येवेति विशेषः । सर्वथा दर्शयं प्रणोतस्याऽप्यग्नेरग्नि-
होत्रोपयोगित्वान्निमित्तमंस्कार्थयोग्यभयोरपि मत्वेन तदर्थं कर्त्तव्य-
वेष्टिः । न च तथाऽपि दर्शयं वैधर्म्यमन्त्रहोदरणाभावादुद्भूताग्नि-
नाशाभावेन निमित्तभावः । उद्धात्वस्य हविरुभयत्ववदग्निविशि-
षणत्वेनाऽविवक्षितत्वादिति प्राप्ते ।

नाऽत्रोद्धतत्वं उद्देश्यविशेषणं करिष्यमाणप्रयोगोपयोगाद्भूतत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकविनाशस्येव निमित्तत्वात् वैधर्म्येव चाहरणस्य
निमित्तकोटिप्रवेशाच्च नाऽतिप्रमङ्गः । उद्धृतस्याग्निरेवेति अग्निपदं
नित्यानुवादः । इतरथा अजस्रपत्ने उद्धतत्वाभावादुद्धत इत्यस्य पाक्षि-
कत्वेनानुवादत्वापत्तेः । गार्हपत्यादिनाशेऽपि ज्योतिष्मतोष्ट्यापत्तेश्च ।
अतश्च दर्शयं प्रणोतेनैवाऽग्निहोत्रानुष्ठानादहरणस्य प्रमङ्गमिदं
कार्येतया लोपे निमित्तभावादिव न नैमित्तिकानुष्ठानं अपि
तु अन्वाहिताग्निनागप्रायश्चित्तमेव अत्र च पूर्वोक्ते उद्भू-
तान्यभावमात्रेणान्यथात्वज्ञाकोहप्रमङ्गेः मिहान्तं तदपवादात्
मङ्गतिः । १ । ४ । ६ ।

॥ धारणे ॥ “अनारभ्य धार्यो गतशिय आहवनीय” इति श्रुतं तत्र
गतश्रुत्वं ग्रन्थान्तरे अन्यथा व्याख्यातमपि तन्नाशे प्राप्तीयत्वमिति
व्याख्यातं । तदिह यदा तन्निमित्तं आहवनीयधारणे कृतेऽग्निहोत्र-
काले स उद्धापेत्तदा तदुत्पत्त्यर्थं ज्योतिष्मतोष्टिः कर्त्तव्या न वेति
चिन्तायां निमित्तमंस्कार्थयोः मत्त्वात् कर्त्तव्या । न च धारणे कर्त्तं
तत्प्रयोगोपयोगाद्हरणाभावादकरणं अनुद्धतस्य धारणायोगेन ततः

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, II, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk* cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	A.
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Aitārēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV., Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	14	6
Aitareyalocana ...	2	0
Amarakosha, Fasc. I ...	2	0
*Anu Bhāṣya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...	2	8
Anumana Didhiti Prasārini, Fasc. I, @ /10/ ...	0	10
Astaśāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I ...	0	10
Acavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/ each ...	18	0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each ...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	4	6
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each ...	4	6
Bauddhastotrasaṅgraha ...	2	0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Bṛhadharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Crī Cāntinātha Charita, Fasc. 1-3 ...	1	14
Caṭadūsani, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	0
*Caṭapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 ; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	3	2
Astaśāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ /10/ each ...	10	0
*Caturvarga Chintamani, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/ ...	1	4
Ālokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each ...	8	2
Śrauta Sūtra of Cāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	0

	Rs.	A.
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Gadadhara Paddhati Kāśāsāra, Vol. I Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Ditto Acarasāra, Vol. II, Fasc. 1-4 ...	3	2
Gobhiliya Gṛhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each ...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parsista ...	2	0
Ditto Gṛhya Sangraha ...	0	10
Haralata ...	1	14
Karmapradīp, Fasc. 1 ...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each ...	17	8
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ /10/ each ...	5	10
Kiranaṇvali, Fasc. 1, @ /10/ ...	0	10
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-12 ; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each ...	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-2 @ 1/4 each ...	2	8
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	9	0
*Mīmamsā Darśana, Fasc. 10-19 @ /10/ each ...	6	4
Mugdhahodha Vyākaraṇa, Fasc. 1-2, @ /10/ each ...	1	4
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. 1, @ Rs. 1-4 ...	1	4
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each ...	3	2
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Nityācārapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each Rs.	6	14
Nyāyabindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each ...	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	1	14
Nyāyasarāṅgha ...	2	0
Padmāśwati, Fasc. 1-6 @ 2/ each ...	12	0
Prākṛita-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Prākṛita Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ 1/8 each ...	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each ...	1	0
Parīkṣasūtra Sūtram ...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3 ...	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1 ...	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Samaraicca Kāha, Fasc. 1-4, @ /10/ each ...	2	8
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts ...	0	10
Sādhya Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Sūcruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each ...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Sundaranandam Kavyam ...	1	0
Sūryya Suddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each ...	2	8
Syainika Sastra ...	1	0
*Taittīrya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each ...	9	6
*Taittīrya Samhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each ...	11	14
*Tāudya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each ...	6	4
Tantr Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ 1/4 ...	12	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9 ; Vol. II, Fasc. 1-10 ; Vol. III, Fasc. 1-2 ; Vol. IV, Fasc. 1 ; Vol. V, Fasc. 1-5 ; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	24	6
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-4 ; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each ...	3	2
Tattva Cintāmaṇi Didhiti Prakas, Fasc. 1-4, @ /10/ each ...	2	8

